

Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό

Εξαμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό

Τόμος 4, Τεύχος 1, Μάρτιος 2024

URL: <https://www.atiner.gr/aap> Email: aap@atiner.gr

eISSN: 2732-7698 ISSN: 2732-7655

Περιεχόμενα

Από τον Διευθυντή Σύνταξης: Γεώργιος Ζουριδάκης «Λίγα Λόγια για το Περιοδικό» (σσ. 3-4)
Η Επιφυλλίδα του Εκδότη: Γρηγόριος Θ. Παπανίκος «Ο Πόλεμος στην Ουκρανία Τελείωσε: Η Αποστολή Εξετελέσθη με Απόλυτη Επιτυχία» (σσ. 5-10)

Επιστημονικά Άρθρα

1. Γρηγόρης Μπτινιάκης «Τοργιάς: Αιρετικός ή Φιλοπαίμων;» (σσ. 11-26)
2. Γιώργος Α. Τσιάκαλος «Η «Ευσέβεια» ως Πολιτική Αρετή στα «Ελληνικά» του Ξενοφώντα» (σσ. 27-42)
3. Μαρία Κανταριτζή & Γιώργος Καρλής «Διασπορά, Μετανάστευση και οι Έλληνες του Καναδά» (σσ. 43-52)
4. Μεχμέτ Σεβάτ Γιλντιρίμ «Αποανάπτυξη» (σσ. 53-62)
5. Γρηγόριος Θ. Παπανίκος «Μία Οικονομική Λύση για το Ελληνικό Επαγγελματικό Πόδοσφαιρο» (σσ. 63-74)

Σύντομα Άρθρα

1. Έσθι Κράβιτζ Λουρή «Ορφέας και Ευρυδίκη του Τιτσιάνο: Μια Αναπαράσταση του Ορεινού Σκηνικού του Λεονάρντο» (σσ. 75-82)
2. Μαρία Ειρήνη Αυγουλάς «Η Ελληνική Ταυτότητα στην Διασπορά» (σσ. 83-92)

Βιβλιοπαρουσιάσεις

1. Γρηγόριος Θ. Παπανίκος «Ο John Mulfan και η Ελληνική Αριστερά των C.-Dimitrios Gounelas and Ruth-Parkin-Gounelas» (σσ. 93-104)
2. Νίκος Νικολοΐδης «Μεταξάς Ευαγγίστου Τσαλδάρη - Η Άγνωστη Αντιβενιζελική Σύγκρουση (1924-1928)» (σσ. 105-108)
3. Μιχαήλ Γαβριήλ Δημητριάδης «Το Μικρασιατικό Ζήτημα με τα Μάτια των Ξένων - Συλλογικό Έργο» (σσ. 109-112)

Επιστολές- Νέα-Ανακοινώσεις (σ. 113)

Ιδιοκτησία/Ownership: Athens Institute for Education and Research (ATINER), Χαλκοκονδύλη 9, 10677 Αθήνα, Ελλάδα. Τηλ: + 30 210 3634210

Εκδότης: Γρηγόριος Θ. Παπανίκος, Πρόεδρος, ATINER
Publisher: Gregory T. Papanikos, President, ATINER

Διευθυντής Σύνταξης: Γεώργιος Ζουριδάκης, Επιστημονικός Συνεργάτης, ATINER
Editor in Chief: George Zouridakis, Research Fellow, ATINER

Γενικός Διευθυντής Έκδοσης: Νικόλαος Πάππας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Σαμ Χιουστον, ΗΠΑ
General Managing Editor: Nicholas Pappas, Professor, Sam Houston University, USA

Υπεύθυνη Έκδοσης: Γκούντα Όλγα, Διπλωματούχος Χημικός Μηχανικός ΕΜΠ, Μ.Σc. (Περιβαλλοντική Υγεία)
Managing Editor: Olga Gkounta, B.Sc. and M.Sc. (Chemical Engineering), M.Sc. (Environmental Health)

Συντακτική Επιτροπή – Editorial Board

Μαρία Ειρήνη Αυγούλας, Αναπληρώτρια Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Λα Τρομπ, Αυστραλία. Maria-Irini Avgoulas, Associate Lecturer, La Trobe University, Australia.

Ραφαέλα Βασιλειάδου, Λέκτορας, Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Ηνωμένο Βασίλειο. Rafaela Vasiliadou, Lecturer, Open University, UK

Γεώργιος Ζαχαριάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής και Διευθυντής, Εργαστήριο Δημόσιας Υγείας του Νιούφραυλαντ και Λάμπραντορ, Πανεπιστήμιο του Νιούφραυλαντ, Καναδάς. George Zahariadis, Associate Professor and Director, Newfoundland and Labrador Provincial Public Health Laboratory, Memorial University of Newfoundland, Canada.

Δημόκριτος Καββαδίας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Βρυξελλών, Βέλγιο. Dimokritos Kavnadias, Professor, University of Brussels, Belgium.

Γεώργιος Καρράς, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Ιλινόις στο Σικάγο, ΗΠΑ. George Karras, Professor, University of Illinois at Chicago, USA.

Αθανάσιος Μιχαλάκας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Κρατικό Πανεπιστήμιο Νέας Υόρκης, ΗΠΑ. Athanasios Mihalakas, Assistant Professor, The State University of New York, USA

Νικόλαος Ν. Πατρίκιος, Καθηγητής, Αρχιτεκτονική Σχολή, Πανεπιστήμιο του Μαιάμι, ΗΠΑ. Nicholas N. Patricios, Professor, School of Architecture, University of Miami, USA.

Χαράλαμπος Σταμέλος, Επιστημονικός Συνεργάτης, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Κύπρος. Charalambos Stamelos, Research Fellow, European University of Cyprus, Cyprus

Γεώργιος Ε. Τράντας, Μεταδιδακτορικός Συνεργάτης Marie Skłodowska-Curie, Πανεπιστήμιο Αστον, Ηνωμένο Βασίλειο. Georgios E. Trantas, Marie Skłodowska-Curie Postdoctoral Fellow, Aston University, UK

Θεόδωρος Τραφαλής, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο της Οκλαχόμα, ΗΠΑ. Theodore Trafalis, Professor, The University of Oklahoma, USA.

Τατιάνα Τσακιροπούλου-Σάμερς, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο της Αλαμπάμα, ΗΠΑ. Tatiana Tsakiroπούλου-Summers, Associate Professor, The University of Alabama, USA.

Το περιοδικό εκδίδεται από το Athens Institute for Education and Research (ATINER) που αποτελεί μία διεθνή ένωση καθηγητών και ερευνητών. Αποστολή του είναι η ανάδειξη της Αθήνας ως ένας τόπος συνάντησης ακαδημαϊκών και ερευνητών που θα «συρρέουν» για να δουν και να μάθουν, διότι με τα λόγια του Περικλή, όπως μας τα μετέφερε ο Θουκυδίδης, «τήν τε γὰρ πόλιν κοινήν παρέχομεν, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπέργουμέν τινά ἢ μαθήματος ἢ θεάματος». Η έκδοση ενός ελληνικού περιοδικού θα πρέπει να εξυπηρετεί αυτή την αποστολή. Η αφορμή να εκδοθεί το ελληνικό περιοδικό στα 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821 εκτός από τον αυτονόητο επετειακό χαρακτήρα για να τιμήσει και να υψωθεί τον αγώνα ενός ιστορικού λαού για την εθνική του απελευθέρωση έχει και έναν άλλο πιο σημαντικό λόγο για το ATINER. Δεν είναι καθόλου τυχαία η επιλογή του τίτλου του Περιοδικού –Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό–, διότι θέλει να τονίσει ότι η Αθήνα άρχισε με την επανάσταση του 1821 και ιδιαίτερα με την επιλογή της ως πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, μία ανατροπή της μακρόχρονης παρακμής στην οποία συνέβαλλε η κατάληψη της Αθήνας από τους Φραγκούς, στην συνέχεια από τους Βυζαντινούς και τέλος από τους Οθωμανούς. Κανείς από όλους αυτούς δεν κατάλαβε το μέγεθος της πόλης που λέγεται «Αθήνα».

Αναλυτικά Περιεχόμενα

Από τον Διευθυντή Σύνταξης: Γεώργιος Ζουριδάκης «[Λίγα Λόγια για το Περιοδικό](#)» (σσ. 3-4)

Η Επιφυλλίδα του Εκδότη: Γρηγόριος Θ. Παπανίκος «[Ο Πόλεμος στην Ουκρανία Τελείωσε: Η Αποστολή Εξετελέσθη με Απόλυτη Επιτυχία](#)» (σσ. 5-10)

Επιστημονικά Άρθρα

1. Γρηγόρης Μπινιχάκης «[Γοργίας: Αιρετικός ή Φιλοπαίμων;](#)» (σσ. 11-26)
2. Γιώργος Α. Τσιάκαλος «[Η «Εὐσέβεια» ως Πολιτική Αρετή στα «Ἑλληνικά» του Ξενοφώντα](#)» (σσ. 27-42)
3. Μαρία Κανταρτζή & Γιώργος Καρλής «[Διασπορά, Μετανάστευση και οι Έλληνες του Καναδά](#)» (σσ. 43-52)
4. Μεχμέτ Σεβάτ Γιλντιρίμ «[Αποανάπτυξη](#)» (σσ. 53-62)
5. Γρηγόριος Θ. Παπανίκος «[Μία Οικονομική Λύση για το Ελληνικό Επαγγελματικό Ποδόσφαιρο](#)» (σσ. 63-74)

Σύντομα Άρθρα

1. Έσθι Κράβιτζ Λουρή «[Ορφέας και Ευρυδίκη του Τιτσιάνο: Μια Αναπαράσταση του Ορεινού Σκηνικού του Λεονάρντο](#)» (σσ. 75-82)
2. Μαρία Ειρήνη Αυγουλάς «[Η Ελληνική Ταυτότητα στην Διασπορά](#)» (σσ. 83-92)

Βιβλιοπαρουσιάσεις

1. Γρηγόριος Θ. Παπανίκος «[Ο John Mulgan και η Ελληνική Αριστερά των C.-Dimitrios Gounelas and Ruth-Parkin-Gounelas](#)» (σσ. 93-104)
2. Νίκος Νικολούδης «[Μεταξάς Εναντίον Τσαλδάρη - Η Άγνωστη Αντιβενιζελική Σύγκρουση \(1924-1928\)](#)» (σσ. 105-108)
3. Μιχαήλ Γαβριήλ Δημητριάδης «[Το Μικρασιατικό Ζήτημα με τα Μάτια των Ξένων - Συλλογικό Έργο](#)» (σσ. 109-112)

Επιστολές-Νέα-Ανακοινώσεις (σ. 113)

1. 18ο Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο Παγκοσμίων Σπουδών: Επιχειρηματικές, Οικονομικές, Πολιτικές, Κοινωνικές και Πολιτιστικές Πτυχές, 18-21 Δεκεμβρίου 2024
2. 12ο Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο Ανθρωπιστικών Επιστημών και Τεχνών σε έναν Παγκόσμιο Κόσμο, 3-6 Ιανουαρίου 2025
3. 18ο Ετήσιο Διεθνές Συνέδριο Μεσογειακών Σπουδών, 14-18 Απριλίου 2025
4. Πρόσφατες Εκδόσεις Βιβλίων του ATINER

Από τον Διευθυντή Σύνταξης

Λίγα Λόγια για το Περιοδικό

Γεώργιος Ζουριδάκης

Το Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό κυκλοφόρησε κατά πρώτον την 25^η Μαρτίου 2021, κατόπιν πρωτοβουλίας των μελών του Αθηναϊκού Ιδρύματος Παιδείας και Έρευνας (ΑΠΕ), φιλοδοξώντας να καλύψει το κενό που δημιουργούσε η (χρόνια) έλλειψη ελληνόφωνου ακαδημαϊκής εκδόσεως φιλοξενούσας (πόσο μάλλον προωθούσας) τον διεπιστημονικό διάλογο. Πρόδηλος εκ της ημερομηνίας πρώτης κυκλοφορίας του ήταν τόσο η αφορμή της (συμπλήρωση 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση του 1821), όσο και η ελληνοκεντρική (υπό την ευρεία έννοια) γενικότερη στόχευση και η θεματολογία του.

Συμπληρώνοντας πλέον τρία έτη κυκλοφορίας, το περιοδικό φιλοξενεί σε σταθερή βάση τα προϊόντα της έρευνας ακαδημαϊκών ανά την υφήλιο, παντός επιστημονικού πεδίου (από την παιδαγωγική στα οικονομικά και από την νομική στην ιατρική κ.ο.κ.) πάνω σε διαχρονικά αλλά και επίκαιρα θέματα- πάντα στα ελληνικά. Απαλλάσσει έτσι (στο μέτρο που αυτό είναι δυνατόν) τη διεπιστημονική έρευνα από τις δυσκολίες και τα διλήμματα που συνεπάγεται η διαθεσιμότητα μόνον εξειδικευμένων περιοδικών και διευκολύνει τη γόνιμη ανταλλαγή ιδεών. Υπερπολύτιμος αρωγός σε αυτό είναι η δεξαμενή ακαδημαϊκών από όλον τον κόσμο του ΑΠΕ, καλύπτουσα το σύνολο των επιστημών και όλες τις ακαδημαϊκές βαθμίδες, διασφαλίζουσα τόσο την χρηστή επιμέλεια της εκδόσεως, όσο και την αρμόζουσα απήχηση αυτού.

Το παρόν τεύχος παρουσιάζει θεματολογία ιδιαίτερου, μπορούμε να πούμε, ελληνικού ενδιαφέροντος, καθόλα επίκαιρη, με επιστημονική αρθρογραφία (αλλά και βιβλιοπαρουσιάσεις) που καταπιάνεται με ζητήματα εκτεινόμενα από τους αρχαίους σοφιστές έως την μετανάστευση και την ανάπτυξη ανάπτυξη. Αποτελεί δε έξοχο παράδειγμα του διεπιστημονικού

χαρακτήρα και στόχευσης του περιοδικού. Άλλωστε, η απροκατάληπτη διεπιστημονική προσέγγιση, την οποία και το περιοδικό προκρίνει και υπηρετεί, έχει πολλά να προσφέρει: καίριους προβληματισμούς, πολυσχιδή ανάλυση, αλλά και (σημαντικότερα) καινοτόμες λύσεις.

Επιφυλλίδα

Ο Πόλεμος στην Ουκρανία Τελείωσε: Η Αποστολή Εξετελέσθη με Απόλυτη Επιτυχία

Γρηγόριος Θ. Παπανίκος

Πρόεδρος, Αθηναϊκό Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας (ATINER)

Το Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό δημοσιεύει σε κάθε τεύχος του μία επιφυλλίδα, δηλαδή ένα κείμενο δοκιμακού χαρακτήρα με κριτικό και επιστημονικό περιεχόμενο. Την επιμέλεια της επιφυλλίδας έχει ο Γρηγόριος Θ. Παπανίκος. Το περιοδικό δημοσιεύει επιστολές αναγνωστών επί των θεμάτων που τίθενται στις επιφυλλίδες έτσι ώστε να δημιουργείται ένας δημόσιος επιστημονικός διάλογος.

Οι ΗΠΑ Ήθελαν τον Πόλεμο

Σε μία σειρά από επιστημονικά και μη επιστημονικά άρθρα, είχα αναφερθεί στην εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία που έλαβε χώρα στις 24 Φεβρουαρίου 2022¹. Το βασικό μου επιχείρημα ήταν ότι οι ΗΠΑ παρακίνησαν τη Ρωσία να εισβάλει στην Ουκρανία, διότι: (α) ήταν ο μόνος τρόπος για να διακόψουν την οικονομική σύνδεση της Γερμανίας με τη Ρωσία, κυρίως την εξάρτηση της πρώτης από το φυσικό αέριο της τελευταίας και (β) για να πουλήσουν περισσότερα όπλα². Την ανάγκη για φυσικό αέριο της Γερμανίας θα την

¹Βλ. Παπανίκος (2022α) και Papanikos (2023, 2022a, 2022b, 2022c, 2022d). Η πρώτη εργασία αναρτήθηκε στις 20 Φεβρουαρίου 2022, δηλαδή τέσσερις μέρες πριν την εισβολή τη Ρωσίας. Στη σ. 6 αυτής της εργασίας έγραφα το εξής: «Να θέσω το θέμα ξεκάθαρα από την αρχή. Στο ρωσικό-ουκρανικό ζήτημα θα γίνει αυτό που θέλουν οι ΗΠΑ. Η θεωρητική τεκμηρίωση δίνεται στον Πελοποννησιακό Πόλεμο του Θουκυδίδη».

²Στο Papanikos (2022b, σ. 7) έγραφα τα ακόλουθα: «...my conspiracy theory predicts that the greatest power in the world today impelled the Russian Federation, and its useful idiot, Belarus, to invade Ukraine. This greatest power of the world benefits from such an intervention the most». Αλλά γιατί να το κάνουν αυτό οι ΗΠΑ; Στο Papanikos (2022b, p. 13, fn. 20) παραθέτω τα σχόλια που έκανε για την εργασία μου πριν δημοσιευτεί ένας καθηγητής που διδάσκει πολιτικές επιστήμες στις ΗΠΑ και έχουν ως εξής: «...the USA policy is all about:

1. De-link Germany from Russia;
2. Re-energize NATO and place it at the core of the European security architecture;
3. Supply the Europeans with new and expensive weapons systems;
4. Play again a hegemonic role in Europe; and
5. Supply the Europeans with the much-needed energy sources to replace their energy dependence on Russia.

Και αμέσως έκανα τα ακόλουθα σχόλια: «I totally agree with points 1, 3, and 4. I am not sure that it wants to re-energize NATO (point 2). I think it wants Europe to take care of its own defence. Also, on point 4, I do not think USA lost its hegemonic role in Europe. This would have implied that some other country played that role. I cannot think of any. I interpret this to

κάλυπταν οι ΗΠΑ και άλλες χώρες. Η αποστολή εκτελέστηκε με μεγάλη επιτυχία. Η Γερμανία δεν αγοράζει πλέον φυσικό αέριο από τη Ρωσία και αύξησε σημαντικά τις στρατιωτικές της δαπάνες³.

Και οι Ρώσοι Ήθελαν τον Πόλεμο

Γιατί εισέβαλε η Ρωσία στην Ουκρανία;⁴ Η Ρωσία, αφού έλαβε τη διαβεβαίωση των ΗΠΑ ότι αν επενέβαινε στρατιωτικά στην Ουκρανία, δεν θα την εμπόδιζαν, όπως επανειλημμένα είχαν αναφέρει ο πρόεδρος της και άλλοι αξιωματούχοι, υπόσχηση την οποία οι ΗΠΑ έχουν τηρήσει μέχρι τώρα με το παραπάνω, πραγματοποίησε αυτήν τη στρατιωτική επιχείρηση για να επιτύχει, κατά δήλωση των αξιωματούχων της Ρωσίας, τους εξής τρεις στόχους⁵:

---

mean that USA's role was not as hegemonic as it used to be in the past, especially in the decades after the 2nd World War and up to the end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union system with its beautiful iron curtains». Η είσοδος της Σουηδίας και της Φινλανδίας στο NATO δικαιώνει τον κατηγορητή σε ό,τι αφορά το σημείο 2. Εγώ δεν το περίμενα ότι τελικά το NATO θα διευρυνόταν ως αποτέλεσμα της εισβολής της Ρωσίας στην Ουκρανία.

³Οι Fine & Carlyon (2024) από το RAND το θέτουν ξεκάθαρα, πιο ξεκάθαρα δεν θα μπορούσε να γίνει: «Putin's invasion of Ukraine changed all this. Within days, Scholz pledged to reverse the decades-long, self-described trend of a neglected military. He vowed to increase defence spending by 0.5 percent of GDP, to the NATO target of 2 percent. Anti-tank missiles and artillery were swiftly sent to Ukraine. German President Frank-Walter Steinmeier apologised for the naivety of attempts to pacify Putin with energy interdependency, admitting in a now-famous speech to the German parliament in 2022 that his country got Vladimir Putin wrong». Με τα δικά μου επιχειρήματα, οι ΗΠΑ πέτυχαν το διττό σκοπό τους σε ό,τι αφορά τη Γερμανία: αύξηση στρατιωτικών δαπανών και μείωση της εξάρτησης από τη Ρωσία. <https://www.rand.org/pubs/commentary/2024/01/germanys-new-plans-for-transforming-its-defence-and.html>. Εκτός από τη Γερμανία και η Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισε να ακολουθεί. Στις 5 Μαρτίου 2024, ανακοινώθηκε μια κοινή στρατηγική για την πολεμική βιομηχανία με σαφείς αναφορές στη Ρωσία (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_1321).

⁴Στο άρθρο μου Papanikos (2022b, pp. 9-10) που αναρτήθηκε στις 5 Μαρτίου 2022 έγραφα τα εξής: «Russia was the perfect perpetrator and I cannot think of a better substitute. China would have been an alternative, but it is too far away from Europe and therefore too risky. China is another issue altogether by itself, but the USA has already taken care of it even though the Russia-Belarus invasion does help the USA favorably in its skirmish with China. There were other possible victims. It is always easier to find victims than perpetrators. This explains why in many cases in the past, the USA itself decided to undertake a direct military action. The second best would have been Finland and Sweden. Both are not members of NATO, making it easier for the USA, because it would not have risked its credibility if they were attacked by Russia and the USA did not run to their defence –not that it would have mattered much if their ethical credibility was at stake. These countries are members of the EU and Finland a member of the eurozone as well. The situation would have been too complicated to handle. Ukraine is a better victim». Η αναφορά μου εδώ στη Σουηδία και Φινλανδία έχει ενδιαφέρον. Τώρα και οι δύο χώρες είναι μέλη του NATO.

⁵Ο πρόεδρος της Ρωσίας μίλησε στον πρώην δημοσιογράφο της Fox, Tucker Carlson, στις 8 Φεβρουαρίου 2024, όπου επανέλαβε τους ίδιους ισχυρισμούς.

- Να «απελευθερώσει» τις ρωσόφωνες περιοχές και να τις ενσωματώσει στη Ρωσία. Στην ακραία περίπτωση να ενσωματώσει όλη την Ουκρανία, διότι δεν θεωρεί ότι έχει εθνική υπόσταση.
- Να ανατρέψει το «ναζιστικό» καθεστώς που κυβερνούσε την Ουκρανία.
- Να αποτρέψει την Ουκρανία από το να γίνει μέλος του ΝΑΤΟ.

Η Ρωσία, κατά τα λεγόμενά της, δεν θα ανεχόταν ποτέ μία χώρα που βρίσκεται στα σύνορά της να είναι μέλος του ΝΑΤΟ. Μέχρι στιγμής δεν έχει καταφέρει κανένα στόχο. Τον πρώτο στόχο ακόμη τον παλεύει.

Το «ναζιστικό» καθεστώς του Κιέβου ζει και βασιλεύει, και η Ρωσία κατάπιε την κάμηλο όταν η Φινλανδία, η οποία έχει περισσότερα από χίλια χιλιόμετρα σύνορα με τη Ρωσία, έγινε μέλος του ΝΑΤΟ. Ούτε στα καλύτερά τους όνειρα οι ΗΠΑ δεν περίμεναν τέτοια αγορά για τα όπλα τους, που εκτός από τη Φινλανδία, έχουν τώρα και τη Σουηδία. Η απειλή της Ρωσίας έπιασε⁶.

Είναι αλήθεια ότι όταν έγραφα άρθρα και επιχειρηματολογούσα για το θέμα, ποτέ δεν είχα φανταστεί ότι χώρες όπως η Σουηδία και κυρίως η Φινλανδία θα γινόντουσαν μέλη του ΝΑΤΟ. Αν η Ουκρανία ήταν απειλή για την ασφάλεια της Ρωσίας, τότε η Φινλανδία, αλήθεια τι είναι;

Το σαθρό επιχείρημα της Ρωσίας ότι δεν μπορούσε να δεχθεί μία χώρα στα σύνορά της που θα ήταν μέλος του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατέρρευσε. Πώς δέχεται τη Φινλανδία, που εκτός από τα άλλα είναι και μέλος της ευρωζώνης; Η Ρωσία πήγε για μαλλί και βγήκε κουρεμένη, όπως λένε και στο χωριό μου.

Αλλά τα γεωπολιτικά έχουν μια βαθύτερη εξήγηση που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη στρατηγική της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, και αυτή συνδέεται με το όνομα της Γερμανίας.

Οι ΗΠΑ Φοβούνται μόνο τη Γερμανία

Τουλάχιστον από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι ΗΠΑ, συνεχίζοντας την στρατηγική της εξωτερικής πολιτικής της Μεγάλης Βρετανίας, θέλουν μία αποδυναμωμένη Γερμανία. Μία Γερμανία που θα είναι αποκομμένη από χώρες όπως η Ρωσία, η Ινδία, η Ιαπωνία και η Κίνα, διότι μόνο τότε η Γερμανία θα αποκτούσε σημαντικό πλεονέκτημα απέναντι στην αναμφισβήτητη κυριαρχία των ΗΠΑ.

Οι ΗΠΑ ποτέ δεν θα αφήσουν τη Γερμανία να τους ξεφύγει. Θα την έχουν πάντα δίπλα τους, είτε με το καλό είτε με το άγριο. Καμία άλλη χώρα ή ομάδα χωρών δεν είναι ικανή να απειλήσει την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ αν δεν έχει

⁶Και επειδή πολλοί θεωρούν ότι η εξωτερική πολιτική των δημοκρατικών είναι διαφορετική από εκείνη των ρεπουμπλικάνων, ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ και νυν υποψήφιος των ρεπουμπλικάνων δήλωνε, σύμφωνα με το CNN, στις 11 Φεβρουαρίου 2024, ότι οποιαδήποτε χώρα δεν πληρώνει για την άμυνά της (διαβάζεται επίσης ότι οποιαδήποτε χώρα δεν αγοράζει όπλα από τις ΗΠΑ), τότε, με τα δικά του λόγια, θα «...encourage Russia to 'do whatever the hell they want' to any NATO country that doesn't pay enough». Αυτό το δεν πληρώνει αρκετά (enough) είναι όλα τα λεφτά. <https://edition.cnn.com/2024/02/10/politics/trump-russia-nato/index.html>.

μαζί της τη Γερμανία. Οι ΗΠΑ το γνωρίζουν γι' αυτό δεν τους ενδιαφέρει καμία άλλη χώρα. Γνωρίζουν ότι οι χώρες αυτές χωρίς τη Γερμανία είναι ανίκανες να απειλήσουν τις ΗΠΑ. Το καλύτερο βιβλίο της περιόδου αυτής που περιγράφει με τον πιο γλαφυρό, αν και ωμό (διαβάζεται και ειλικρινή), τρόπο την εξωτερική πολιτική δημοσιεύτηκε το 1912 από τον *Homer Lea*.

Το βιβλίο προέβλεπε και προειδοποιούσε για την άνοδο της Γερμανίας λόγω των ιδιαίτερων εθνικών χαρακτηριστικών του λαού της και θα γινόταν πολύ επικίνδυνη αν την άφηναν να συνεργαστεί με τη Ρωσία και την Ιαπωνία. Το βιβλίο το διάβασαν πολλοί, αλλά επέλεξαν να το αγνοήσουν, διότι ακόμη στις ΗΠΑ η προσέγγιση της εξωτερικής πολιτικής επηρεαζόταν από τους απομονωτιστές (isolationists). Τα πράγματα άλλαξαν ραγδαία μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι διεθμιστές (internationalists) των ΗΠΑ πήραν τα πάνω τους και επέβαλλαν την προσέγγισή τους στην εξωτερική πολιτική.

Η κατάρρευση του Σοβιετικού συστήματος το 1989 ερμηνεύτηκε από πολλούς ως νίκη των ΗΠΑ. Δεν έχουν πλέον αντίπαλο οι ΗΠΑ και αυτό είναι πολύ κακό για τις ΗΠΑ. Γιατί δεν είναι καλό να μην έχεις αντίπαλο; Η μεγάλη αλεπού της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ, Χένρι Κίσινγκερ, στο ογκώδες βιβλίο του περί διπλωματίας, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1994, προειδοποιούσε στις σελίδες 805-806 (η υπογράμμιση είναι δική μου):

The end of the Cold War produced an even greater temptation to recast the international environment in America's image. Wilson had been constrained by isolationism at home, and Truman had come up against Stalinist expansionism. In the post-Cold War world, the United States is the only remaining superpower with the capacity to intervene in every part of the globe. Yet power has become more diffuse and the issues to which military force is relevant have diminished. Victory in the Cold War has propelled America into a world which bears many similarities to the European state system of the eighteenth and nineteenth centuries, and to practices which American statesmen and thinkers have consistently questioned. The absence of both an overriding ideological or strategic threat frees nations to pursue foreign policies based increasingly on their immediate national interest. In an international system characterized by perhaps five or six major powers and a multiplicity of smaller states, order will have to emerge much as it did in past centuries from a reconciliation and balancing of competing national interests.

Αυτό που λέει ο Κίσινγκερ είναι ότι οι ΗΠΑ πρέπει επειγόντως να δημιουργήσουν εχθρούς διαφορετικά η κάθε χώρα (διάβαζε Γερμανία, Τουρκία, Σουηδία, Φινλανδία, κ.ά.) θα κόψει άλυσον και η κάθε μία θα κάνει τα δικά της. Δημιουργώντας εχθρούς, αυτή η τάση αποσυσπείρωσης θα περιοριστεί. Εδώ συσπειρώνει αυτές που ήταν έτσι και αλλιώς χαμένες, όπως η Σουηδία και η Φινλανδία. Τώρα και οι χώρες αυτές μπήκαν στο μαντρί.

Η Κίνα και η Ρωσία είναι οι χρήσιμοι ηλίθιοι που μπορούν να παίξουν το ρόλο των «επικίνδυνων» εχθρών των ΗΠΑ. Όποιος αναλύει τα δεδομένα, όπως έχω κάνει στο άρθρο μου Παπανίκος (2022α), τότε γίνεται σαφές ότι οι ΗΠΑ δεν φοβούνται ούτε τη Ρωσία ούτε την Κίνα. Απλά οι ΗΠΑ θέλουν να τις φοβούνται

οι υπόλοιπες χώρες⁷. Η μεν πρώτη είναι οικονομικά και πολιτικά αδύναμη κι οι ΗΠΑ τους έχουν δώσει πολύ δουλειά για τα επόμενα χρόνια να ασχολείται με την Ουκρανία. Για τους δε Κινέζους έχουν την Ινδία και την Ιαπωνία να βρυχώνται και κάποιες άλλες μικρότερες να αλυχτάνε. Η Κίνα είναι υπό τον έλεγχο των ΗΠΑ. Αν κάνει πως ξεθαρρεύει, οι ΗΠΑ θα ενεργοποιήσουν την Ινδία, την Ιαπωνία και πολλές άλλες χώρες που αφορμή θέλουν για να δημιουργήσουν προβλήματα στην Κίνα. Τα δικά τους στρατηγικά συμφέροντα συμβαδίζουν απολύτως με τα συμφέροντα των ΗΠΑ.

Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος του πλεονεκτήματος των ΗΠΑ, υποθέστε ότι οι ΗΠΑ είχαν τα ίδια προβλήματα στα σύνορά τους που έχουν σήμερα οι Ρώσοι ή ακόμα και οι Κινέζοι. Φανταστείτε τον Καναδά ή το Μεξικό να ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τις ΗΠΑ. Έτσι, θα κατανοήσουμε για τι πράγμα μιλάμε και τι πράγμα συγκρίνουμε. Να σημειώσω ότι οι ΗΠΑ δεν είναι ενάντια στην οικονομική ανάπτυξη της Ρωσίας, Κίνας και των άλλων δυνάμεων αρκεί το οικονομικό μοντέλο που ακολουθούν να είναι το δικό τους. Τα άλλα δεν τους ενδιαφέρουν. Στα άλλα είναι και η δημοκρατία που έχουν, η ρητορική τους ενάντια στις ΗΠΑ, οι συμμαχίες που κάνουν κ.λπ.

Τον Πόλεμο τον Κέρδισαν οι ΗΠΑ και τον Έχασαν Όλοι οι Άλλοι

Πολλοί σοβαροί επιστήμονες και πολιτικοί με γνώση αναρωτιούνται ποιος θα κερδίσει τον πόλεμο. Δεν έχουν καταλάβει ότι αυτός που ξεκίνησε τον πόλεμο είναι οι ΗΠΑ και είχαν μόνο ένα σκοπό: να απομονώσουν τη Γερμανία. Κυρίως, να την αποκόψουν από τη Ρωσία και δευτερευόντως, να την εξαναγκάσουν να αυξήσει τις στρατιωτικές της δυνάμεις.

Μα ο πόλεμος συνεχίζεται; Ναι, ο σκοπός για τον οποίο ξεκίνησε επετεύχθη. Οι ΗΠΑ δεν έχουν κανένα πρόβλημα να συμφωνήσουν να δώσουν και de facto να αναγνωρίσουν μία κατοχή των Ρωσόφωνων περιοχών που θα αντιστοιχεί και στο 40% του εδάφους της Ουκρανίας. Το ίδιο έκαναν και στην Κύπρο. Όταν οι ΗΠΑ παρότρυναν τους Τούρκους να εισβάλλουν στην Κύπρο, τους είπαν ότι μέχρι το 40% θα πάρετε⁸. Έτσι και οι Ρώσοι. Όσο έδαφος τους επιτρέψουν οι ΗΠΑ, αυτό θα πάρουν. Ούτε σπιθαμή παραπάνω⁹.

⁷Ένα από τα πολλά παραμύθια που πολλοί αφηγούνται και δισεκατομμύρια πιστεύουν είναι ότι γεγονότα όπως αυτό της εισβολής της Ρωσίας θα έχουν κοσμογονικές συνέπειες στην οικονομία. Οι τιμές θα φθάσουν στα ύψη. Κόσμος θα πεθαίνει από την πείνα και το κρύο. Και αφού το παραμύθι δεν έχει δράκο πλέον - οι τιμές έπεσαν αντί να ανέβουν - τώρα ανασύρουν το παραμύθι του πυρηνικού πολέμου. Σε ό,τι αφορά τις τιμές του φυσικού αερίου, πετρελαίου, των λιπασμάτων και πολλών άλλων, σήμερα αυτές οι τιμές είναι χαμηλότερες από ό,τι ήταν πριν τον πόλεμο. Όπως σωστά επισημαίνει το *Brookings Institute*, η γερμανική οικονομία δεν επηρεάστηκε τόσο όσο προέβλεπαν οι Κασσάνδρες με την έναρξη του πολέμου και το εμπόριο πολλών χωρών: βλ. <https://www.brookings.edu/articles/how-did-germany-fare-without-russian-gas/>.

⁸Στο Παπανίκος (2022β) εκθέτω μία άποψη λύσης του Κυπριακού.

⁹Το *Red Cell Project* της *CIA* δημοσιοποίησε 5 σενάρια για το πώς μπορεί να λυθεί το πρόβλημα της Ουκρανίας (βλ. <https://www.stimson.org/2024/ending-the-war-in-ukraine-harder-than-it-seems/>), δίνοντας και τις πιθανότητες αυτά να συμβούν.

Εκείνο που θα έχει ενδιαφέρον είναι τι θα γίνει με το υπόλοιπο της Ουκρανίας. Θα μπει στο NATO; Αν μπει, τότε το επιχείρημα της Ρωσίας ότι δεν θα επιτρέψουμε να έχουμε στα σύνορά μας χώρα μέλος του NATO θυμίζει το παραμύθι με το βοσκό και το λύκο. Ποτέ μην απειλείς, άμα δεν μπορείς να υλοποιήσεις. Καλύτερα να σιωπάς.

Το δικό μου συμπέρασμα είναι ότι ο πόλεμος τελείωσε για τις ΗΠΑ. Τον κέρδισαν και τώρα πάνε για άλλες περιπέτειες. Μία χώρα είναι μόνη κυρίαρχη στον κόσμο όταν έχει παντού παρουσία, σε κάθε γωνιά της γης, όπως αναφέρει ο Κίσιγκερ στην παραπάνω περικοπή. Αυτό είναι το «είναι». Ωστόσο, οι ΗΠΑ δεν θέλουν και το να «φαίνεται». Θέλουν να φαίνεται ότι έχουν εχθρούς. Θέλουν λύκους, έστω και ξεδοντιασμένους. Έτσι κρατάνε όλα τα πρόβατα στο μαντρί και τους ξεδοντιασμένους λύκους να τρώνε χορταράκι ή δε οι λαοί του κόσμου τρώνε σανό που τόσο επιδέξια συσκευασμένο τους τον προμηθεύουν οι ΗΠΑ και σε καλή τιμή. Από την αρχαία Αθήνα της μόνης υπερδύναμης στη σύγχρονη κυριαρχία των ΗΠΑ. Ακριβώς οι ίδιες πολιτικές. Το μόνο νέο είναι η τεχνολογία.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Παπανίκος, Γ. Θ. (2022α). *Θέσεις για το Ρωσικό-Ουκρανικό Ζήτημα και την Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*. Κείμενο Εργασίας, 02/2022. <https://bit.ly/33EsaLO>.

Παπανίκος, Γ. Θ. (2022β). Μία Δυναμική Λύση για το Κυπριακό. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 2(2): 5-10. <https://bit.ly/3GF3Edu>.

Αγγλική

Fine, H., Carlyon, P. (2024, January 17). *Germany's New Plans for Transforming its Defence and Foreign Policy Are Bold. They Are Also Running Into Familiar Problems*. Rand Commentary. <https://www.rand.org/pubs/commentary/2024/01/germanys-new-plans-for-transforming-its-defence-and.html>.

Kissinger, H. (1994). *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster.

Lea, H. (1912). *The Day of the Saxon*. New York and London: Harper & Brothers Publishers.

Papanikos, G. T. (2022a). *Europe, Ukraine and Russia: What is Really at Stake?* Working Paper, 04/2022. <https://bit.ly/3Mkxcyv>.

Papanikos, G. T. (2022b). *Europe, Ukraine, Russia and USA: A Conspiracy Theory Approach*. Working Paper, 05/2022. <https://bit.ly/3HQQo3B>.

Papanikos, G. T. (2022c). The War in Ukraine and the MENA Countries. *Athens Journal of Mediterranean Studies* 8(3): 197-208. <https://bit.ly/38KPZE0>.

Papanikos, G. T. (2022d). The Ukrainian Migrant Flows to Greece due to the Russian-Belarus Invasion. *Athens Journal of Social Sciences* 9(4): 305-316. <https://bit.ly/3MIMpOE>.

Papanikos, G. T. (2023). The Greek Newspaper Coverage of the Ukrainian War: The Pre-Invasion Phase and the Day of the Invasion. *Athens Journal of Mass Media and Communications* 9(4): 363-382. <https://bit.ly/374hwQ4>.

Επιστημονικό Άρθρο

Γοργίας: Αιρετικός ή Φιλοπαίγμων;

Γρηγόρης Μπινιχάκης
Ανεξάρτητος Ερευνητής, Ελλάδα

Θα συζητήσουμε τους ισχυρισμούς του Γοργία για την ύπαρξη ή μη του όντος και του μη όντος, όπως εκτίθενται στο πρώτο μέρος του έργου του με τίτλο *Περί του μη όντος ή Περί Φύσεως*. Θα εξετάσουμε την εγκυρότητα των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί ο αρχαίος σοφιστής για να υπερασπιστεί και να επιβάλει τις θέσεις του. Σε αυτό το πρώτο μέρος, ο Γοργίας προωθεί τη θέση ότι δεν υπάρχει τίποτα και θεμελιώνει αυτή τη γνώμη σε φαινομενικά άρτιους συλλογισμούς. Παίρνει ως αφετηρία τις απόψεις άλλων φιλοσόφων, με σκοπό να τις φέρει σε αντίφαση αναμεταξύ τους αλλά και με την κοινή λογική. Το ερώτημα που θέτουμε λοιπόν είναι αν η ενασχόληση του Γοργία με τη φιλοσοφία είναι μια ειλικρινής αναζήτηση της αλήθειας και μια σοβαρή και σημαντική συνεισφορά στην οντολογία, ή μήπως απλά χρησιμοποιεί τη φιλοσοφία από καπρίτσιο ή ως παιχνίδι για να αποδείξει τη διαλεκτική και ρητορική του ανωτερότητα.

Λέξεις κλειδιά: Γοργίας, μη-ον, σοφιστής, προσωκρατικοί φιλόσοφοι, Πλάτωνας

Εισαγωγή

Υπάρχει το *ον*; Ή μήπως δεν υπάρχει τίποτα; Αυτά τα ερωτήματα, απ' ότι φαίνεται τόσο παλιά όσο και η ίδια η φιλοσοφία, απασχόλησαν, μεταξύ άλλων, και τον Έλληνα στοχαστή, ρήτορα, κυρίως όμως καταγεγραμμένο στην ιστορία της σκέψης ως *σοφιστή*, Γοργία, ο οποίος, απεφάνθη, περί το έτος 444 π.Χ., ότι *ούτε το ον υπάρχει, ούτε το μη ον, ούτε και τα δύο αυτά μαζί*. Αυτές οι ιδέες αποτελούν το πρώτο μέρος μιας τριλογίας, όπως θα δούμε στην συνέχεια, επιχειρημάτων, που απασχόλησαν και απασχολούν ακόμα και σήμερα τους σχολιαστές και μελετητές της αρχαίας φιλοσοφίας, εξάπτοντας το ενδιαφέρον του φιλοσοφικού κοινού και αναζητώντας επίμονα απαντήσεις που όμως θα όφειλαν να είναι εξίσου συντριπτικές όσο και τα επιχειρήματα αυτά που με πάθος υπερασπίζεται ο Γοργίας. Η μελέτη αυτή αναγνωρίζει ότι οι Γοργιανές αιτιάσεις περί του μη όντος αποτελούν ένα αξιοπρόσεκτο φιλοσοφικό λογισμό, ο οποίος πρέπει να συζητηθεί.

Πράγματι, η Γοργιανή πραγματεία που εξετάζουμε εδώ δεν είναι γραμμένη πρόχειρα. Ως ένα από τα πλέον οξυδερκή πνεύματα της εποχής του, ο Γοργίας, αντελήφθη τα *άτοπα* στα οποία θα μπορούσε να οδηγήσει ο πρώιμος φιλοσοφικός (κοσμολογικός) λόγος. Φαίνεται μάλιστα ότι προνομιακός στόχος του Γοργία είναι οι Ελεάτες φιλόσοφοι Παρμενίδης, Μέλισσος και Ζήνων. Ας σημειωθεί εδώ

ότι ο αποφθεγματικός, ποιητικός και συχνά αόριστος λόγος των πρώτων φιλόσοφων, πέραν από τα μεταφυσικά και οντολογικά σχήματα που εξήπταν την φαντασία των ανθρώπων της εποχής, άφηνε, βέβαια, και πολλά και αναπάντητα ερωτήματα, που συχνά οι μαθητές τους, και σύγχρονοι του Γοργία, προσπαθούσαν να αποκρυπτο-γραφήσουν· όχι λίγες φορές όμως, όπως διαπιστώνει ο Γοργίας, οδηγούμενοι σε *άτοπα* σχήματα. Ο Γοργίας πάντως δεν επιχείρησε να απαντήσει μόνο στην ελεατική οντολογία, αλλά δίνοντας μια πιο δραματική προέκταση στα λεγόμενα της, επιχείρησε την πλήρη ανατροπή κάθε οντολογίας.

Η αμφισβήτηση αυτή του *όντος* από μέρους του Γοργία δεν πέρασε απαρατήρητη από τους συγχρόνους του, αλλά ούτε και από τους μεταγενέστερους φιλόσοφους και ιστορικούς. Ο πλατωνικός *Παρμενίδης*, που κατά το δεύτερο μέρος αυτού δείχνει βαθειά επηρεασμένος από το ρητορικό ύφος του Γοργία, αναλαμβάνει να επαναπροσδιορίσει κάποιες θεμελιακές έννοιες της ελεατικής σκέψης, παράλληλα όμως θέτει και την οντολογική βάση για την απόρριψη των Γοργιανών αιτιάσεων.

Δεν είναι απλή υπόθεση να διερευνηθούν, εάν υπάρχουν, και λογικά πρέπει να υπάρχουν, τα έωλα σημεία της προβληματικής του Γοργία. Η άριστη, εκ πρώτης όψεως, δομή των επιχειρημάτων του αρχαίου σοφιστή, που τον οδηγούν σε μια δραματική απόρριψη του *όντος*, δείχνουν να προκαλούν ακόμα αμηχανία στην κριτική και τον σχολιασμό. Η μελέτη αυτή επικεντρώνεται στην αναζήτηση ακριβώς αυτών των σημείων του γοργίειου παραδόξου.

Νομιμοποιείται, όμως, ο Γοργίας, εκμεταλλευόμενος την ρητορική του δεινότητα, να επιχειρεί να αλώσει τον χώρο και της φιλοσοφίας, προβαίνοντας σε τόσο ισοπεδωτικές περί του *όντος* αιτιάσεις, και μάλιστα με οφθαλμοφανή επιχειρήματα; Η νεώτερη πάντως, μετά τον Descartes, φιλοσοφία επενδύει και αναδεικνύει την αξία της εύλογης αμφισβήτησης ή και άρνησης του κόσμου, συνήθως όμως πρόκειται απλώς για μια υπόθεση εργασίας, την οποία κανείς δεν μπαίνει στον κόπο να υπερασπιστεί μέχρι τέλους. Ο ίδιος ο Descartes (1979), στις περίφημες *Meditations* του, διερωτάται αν ο κόσμος αυτός υπάρχει ή είναι προϊόν εξαπάτησης των αισθήσεων, ονείρου, ή έργο κάποιου κακόβουλου δαίμονα. Θα οδηγηθεί αργά η γρήγορα, με τον διαλογισμό, στην διευκρίνηση και απάντηση αυτών των αμφιβολιών, στην περίπτωση του Γοργία όμως το θέμα παραμένει ανοιχτό. Η ίδια η ύπαρξη του κόσμου αμφισβητείται, και, κατά τα φαινόμενα, με ισχυρά, ίσως και ατράνταχτα επιχειρήματα.

Ρήτωρ, Σοφιστής, Φιλόσοφος

Πάνε περίπου 2.500 χρόνια από την γέννηση του Έλληνα ρήτορα, σοφιστή και «δοκίμου» φιλοσόφου Γοργία, από τους Λεοντίους της Κάτω Ιταλίας (περ. 483-376 π.Χ.). Ο Γοργίας μάγεψε το κοινό της εκκλησίας του δήμου της Αθήνας ως ρήτωρ κατά την επίσκεψη του εκεί το 427 π.Χ. ως μέλος αντιπροσωπείας των Λεοντίνων, για να ζητήσουν τη συνδρομή των Αθηναίων στην διαμάχη τους εναντίον των γειτόνων τους Συρακούσιων. Η ρητορική τέχνη του Γοργία συνδυάζει αναλυτική αμεσότητα, τόλμη και άριστη λογική συνάφεια των

επιχειρημάτων. Ο Γοργίας υπήρξε άριστος χειριστής του λόγου, το δε ύφος του, όπως το περιγράφει ο Φιλόστρατος, ήταν μεγαλοπρεπές και ορμητικό «με εμφαντικές παύσεις και ξαφνικές μεταβάσεις που κάνουν τον λόγο του πιο σαγηνευτικό και πιο επιβλητικό», ενώ «χρησιμοποίησε επίσης ποιητικές λέξεις για να στολίσει τον λόγο του και να του προσδώσει μεγαλείο». Το ιδιαίτερο ύφος του μάλιστα περιελάμβανε και αυτοσχεδιασμούς, καθώς συχνά δεν δίσταζε να καταφεύγει στην έμπνευση της στιγμής (Φιλόστρατος I91, II, Σκουτερόπουλος, 1991, σσ. 136,138).

Ως ρήτωρ ο Γοργίας έχαιρε μεγάλης εκτίμησης στην Ελλάδα και άσκησε σημαντική επίδραση στο ύφος του Θουκυδίδη, Αντιφώντα και Ισοκράτη (Σκουτερόπουλος, 1991, σ. 134), αλλά τράβηξε και την προσοχή νέων σημαντικών ανθρώπων της εποχής με πολιτική επιρροή, όπως του Κριτία και του Αλκιβιάδη (Φιλόστρατος I9). Αντιμετώπιστηκε όμως και με επιφύλαξη αν όχι καχυποψία και εχθρότητα, λόγω κυρίως της ιδιαιτερότητας του ύφους του, από μεγάλους φιλοσόφους της εποχής, όπως, κατά τα φαινόμενα, τον Σωκράτη, και τον μαθητή του Πλάτωνα, ενώ απασχόλησε και τον Αριστοτέλη. Ο Πλάτων μάλιστα, έχει συγγράψει και έναν ομώνυμο διάλογο: εκεί ο Γοργίας πρωταγωνιστεί στο πρώτο του μέρος και υφίσταται τον λεπτομερή, συνήθη όμως έλεγχο και κριτική του Σωκράτη, όσον αφορά την ρητορική, ενώ του δίνεται η ευκαιρία να εκθέσει τις θέσεις του.

Ο Γοργίας έμεινε κυρίως στον χώρο της αρχαίας διανοήσης γνωστός ως ο συγγραφέας της ανατρεπτικής πραγματείας *Περί του μη όντος ή Περί Φύσεως*, που αποτελεί και το αντικείμενο αυτής της μελέτης (άλλα διασωθέντα έργα του είναι το *Ελένης Εγκώμιον* όπου ο Γοργίας υπερασπίζεται την τιμή της Ελένης της Τροίας, και η *Υπέρ Παλαμήδους Απολογία*). Το ως άνω υπό διερεύνηση έργο του Γοργία διασώζεται σε δυο παραπλήσιες συνόψεις ή επιτομές. Αυτήν του Σέξτου Εμπειρικού (2^{ος} και 3^{ος} αι. μ.Χ.) *Προς Μαθηματικούς* (VII 65 κ.ε.) και αυτήν του ψευδο-Αριστοτέλους, αλλά κατά βάση ανωνύμου συγγραφέως, κατά πάσα πιθανότητα, κατά Diels όχι προ του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, η κατά Schiappa (15), των δυο πρώτων μ.Χ. αιώνων, *Περί Ξενοφάνους, περί Ζήνωνος, περί Γοργίου*, περισσότερο γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία ως *DMXG* (De Melisso Xenophane Gorgia) κεφάλαια 5-6. Αν και το κείμενο του Σέξτου, ως επώνυμο έχει θεωρηθεί γενικά πιο αξιόπιστο, υπάρχει πλέον ένα αυξημένο ενδιαφέρον και για το έργο του Ανωνύμου. Και για τα δυο έργα πάντως εκφράζονται αιτιάσεις για το μεν πρώτο ότι υποκόπτει στην εν γένει σκεπτική αντιμετώπιση του Σέξτου, για δε το *DMXG*, ότι έχει υποστεί ορατές φθορές, αλλά και ότι ενδεχόμενα απηχεί τις ιδέες ή υπήρξε εργαλείο μελέτης της περιπατητικής σχολής¹. Υπάρχουν πάντως κάποιες διαφορές² ανάμεσα στις δυο σωζόμενες συνόψεις του Γοργιανού πονήματος, που πλέον θεωρούνται εξ ίσου σημαντικές για τους συγχρόνους μελετητές. Στην παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιούμε ως κύριο πεδίο αναφοράς την καταγραφή του Σέξτου, ακολουθώντας την προτροπή του Barnes (2000, σ. 173), που επίσης χρησιμοποιεί τη μεταγραφή του Σέξτου στο ιστορικό του έργο «Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι».

¹Κατά Gigon (Kerferd, 1955, σ. 4).

²Για περισσότερα ανάμεσα στις διαφορές των σωζόμενων επιτομών, βλ Kerferd, 1955, σσ. 3-5.

Ο Γοργίας, σε μια εποχή όπου ήταν ακόμα υπό συζήτηση οι απόψεις των πρώτων φιλοσόφων, επιλέγει, εκ πρώτης όψεως, ως κυρίους στόχους την γνωστή φιλοσοφική ελεγεία του Παρμενίδη, και το έργο των μαθητών του· ο Ανώνυμος αναφέρει τους Μέλισσο και Ζήνωνα. Ο μεν Μέλισσος διακήρυττε μεταξύ άλλων ότι το *όν* είναι ένα (και άπειρον), ο δε Ζήνων ότι δεν είναι πολλά³.

Στις γραμμές λοιπόν όπου αναπτύσσεται η Γοργιανή επιχειρηματολογία, μπορεί να διαπιστώσει κανείς τον απόηχο των προσωκρατικών ιδεών περί του *όντος*. Αυτές οι απόψεις ελάμβαναν συχνά τη μορφή αξιωματικού λόγου και αποφθεγμάτων. Ο Γοργίας, εκ πρώτης όψεως, επιθυμεί να θέσει τα πράγματα στη λογική τους βάση και να διαπιστώσει κενά ή λογικά ατοπήματα. Κρίνεται, κατά την άποψή μας, γενικά η περί του *όντος* φιλοσοφική θεώρηση της εποχής, με έμφαση, όπως έχει προαναφερθεί, στους οπαδούς της αρχής του Ενός. Το μέτρο πάντως δεν δείχνει να είναι χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής ρητορικής του Γοργία. Δεν αρκείται στην αποκάλυψη των αντινομιών και την απόρριψη της Ελεατικής ή όποιας άλλης οντολογίας της εποχής του, αλλά επιχειρεί να καταρρίψει, εκ των προτέρων, κάθε προσπάθεια οντολογικής διερεύνησης του κόσμου, προτείνοντας, αντ' αυτής, μια καθαρά μηδενιστική προσέγγιση, υποπίπτοντας έτσι στην Παρμενίδεια *ύβριν* της εξομοίωσης του *όντος* με το *μη* *ον*.

Η Νεώτερη Κριτική

Η νεώτερη σχολιαστική βιβλιογραφία στέκει συχνά κάπως αμήχανη και επιφυλακτική απέναντι στον Γοργία. Το κύριο ερώτημα που θέτουν οι σχολιαστές, σχετικά με το έργο του, είναι αν πρόκειται για φιλοσοφία ή παρωδία φιλοσοφίας και ρητορική, στη καλύτερη περίπτωση, άσκηση. Αν πάλι πρόκειται για φιλοσοφία, σε ποια κατηγορία ή είδος θα μπορούσε να ενταχθεί το Γοργιανό *πόνημα*. Σημειώνει σχετικά ο Barnes: μια σχολή σκέψης τον θέλει βαθυστόχαστο ερευνητή, άλλη μηδενιστή και άλλη σκεπτικό φιλόσοφο. Ο ίδιος ο Barnes τηρεί ουδέτερη στάση, σημειώνοντας, ωστόσο, ότι το έργο του είναι άξιο μελέτης (Barnes, 2000, σ. 173).

Ο Kerferd τονίζει ότι η δυσκολία του κειμένου θα μπορούσε να δείξει ότι αυτό δεν απευθύνεται προς τη μάζα με σκοπό τον εντυπωσιασμό της, αλλά σε ένα κοινό που οπωσδήποτε διαθέτει μια σχετική εξοικείωση με φιλοσοφικά θέματα (Kerferd, 1955, σ. 3).

Είναι πιθανόν ο Γοργίας να θέλησε να εγγράψει, μέσω αυτού του απροσδόκητου έργου, τον εαυτό του στην αθάνατη στήλη των πρώτων φυσικών φιλοσόφων. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνιση ενός στοχαστή που στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. αποφαινεται ότι *δεν υπάρχει τίποτα*, και μάλιστα συγκεντρώνει λογικά επιχειρήματα προς υπεράσπιση αυτής της ιδέας, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη.

Από τους απορριπτικούς προς τον Γοργία μελετητές, όσον αφορά τη φιλοσοφική αξία του έργου του ξεχωρίζουν οι δηκτικές απόψεις του Robinson που τον αποκαλεί μεταξύ άλλων *έξυπνο μιμητή*, ο δε Guthrie βλέπει το έργο του

³Για την παραβολή των απόψεων των Ελεατών και του Γοργία, βλ. Barnes, 2000, σσ. 176-190).

ως μια ειρωνεία επί της ελεατικής σχολής (Schiappa, 1997, σ. 16). Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η πλατωνική επί του Γοργία κριτική δείχνει να έχει διαχρονικά τροφοδοτήσει τις επιφυλάξεις κατά των σοφιστών και επηρεάσει μια μερίδα σχολιαστών, μία κριτική που ίσως να αδικεί τον Γοργία σε ένα βαθμό. Έτσι ο Kennedy τον θεωρεί ως *μυμώμενο* τον φιλόσοφο, αλλά με το κύριο ενδιαφέρον του να είναι στραμμένο προς την *ρητορική* (Schiappa, 1997, σ. 16). Ο Kerferd απορρίπτει την κριτική που έχει ασκηθεί σε βάρος του Γοργία και αναζητά ομοιότητες με το 2^ο μέρος του πλατωνικού *Παρμενίδη*⁴: ενώ ο Schiappa τονίζει πως αν δούμε το γοργιανό πόνημα εκτός ορθού πλαισίου, τότε μοιάζει παράλογο. Το πλαίσιο αυτό, ο Schiappa θεωρεί ότι θα όφειλε να είναι τα επιχειρήματα της ελεατικής φιλοσοφίας, από τον Παρμενίδη έως τον Μέλισσο (Schiappa, 1997, σ. 18). Τέλος, δεν λείπουν και οι ενθουσιώδεις κριτικοί του Γοργία όπως η Πεντζοπούλου-Βαλαλά που τονίζει:

Ούτε μηδενιστής, ούτε αρνητής της φιλοσοφίας, ούτε ριζοσπαστικά σκεπτικός είναι ο Γοργίας. Είναι φιλόσοφος εξοικειωμένος με τις φιλοσοφικές θεωρίες της εποχής του και με τις αδυναμίες τους, ή, ορθότερα, με τις απορίες που εύλογα γεννούν. Αν μπορεί και τακτοποιεί πειστικά τα επιχειρήματα του είναι γιατί διδάχτηκε την διαλεκτική από τον Εμπεδοκλή, γνωρίζει την μέθοδο του Ζήνωνος και, επιπλέον, είναι ευφυής και οξύνους (Πεντζοπούλου-Βαλαλά 1999, σ. 101)⁵.

Η περί όντος κριτική του Γοργία, ο οποίος φαίνεται να χρησιμοποιεί την ρητορική του δεινότητα για να καταδείξει παραδοξολογίες που κρύβονται πίσω από γνωστούς φιλοσόφους της εποχής του, αλλά και για να προβάλει την δική του ανατρεπτική άποψη, είναι το αντικείμενο της παρούσης εργασίας. Στην συνέχεια θα εξετάσουμε προσεχτικά τα επιχειρήματα του Γοργία για να διαπιστώσουμε αν το *Περί Φύσεως* αποτελεί μια υψηλή εξάσκηση φιλοσοφικής σκέψης, ή μια παρωδία φιλοσοφίας: το ερώτημα παραμένει.

Το Εγχείρημα

Το έργο λοιπόν του Γοργία, *Περί του μη όντος* ή *Περί φύσεως*, σύμφωνα με τις δυο καταγραμμένες συνόψεις αυτού, αποτελεί ένα είδος πολεμικής κατά του όντος, κατά της δυνατότητας γνώσης αυτού, αλλά και μετάδοσης της γνώσης αυτής στους άλλους. Γράφει σχετικά ο Σέξτος:

Εν γάρ τῶι ἐπιγραφομένῳ Περί τοῦ μη ὄντος ἢ Περί φύσεως τρία κατά το εἶδος κεφάλαια κατασκευάζει, ἔν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδέν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξεστον καὶ ἀνεργμήνευτον τῶι πέλας (Diels & Kranz, 1985, σ. 279).

Ποιός ο σκοπός όμως του Γοργία, ως συνθέτη ενός τέτοιου μηδενιστικού έργου; Εκ πρώτης όψεως, ο στόχος του είναι να υπονομεύσει τον φιλοσοφικό

⁴Ο Kerferd (3) θεωρεί ότι ο Γοργίας αναπτύσσει τα ίδια επιχειρήματα με τον Πλάτωνα στο δεύτερο μέρος του *Παρμενίδη*.

⁵Στο μονοτονικό υπό του συγγραφέα.

στοχασμό και την επιστημονική του επάρκεια όσον αφορά την γνώση των πραγμάτων. Διαχειρίζεται με μαεστρία ποικίλες φιλοσοφικές ιδέες και προτάσεις, τις οποίες ωθεί σε σύγκρουση τη μια με την άλλη, έτσι ώστε στο τέλος να υπερισχύει η μηδενιστική του άποψη. Ο Γοργίας στοχεύει ένα φιλοσοφικό και κατά τεκμήριο δύσκολο κοινό, πιθανώς για να δοκιμάσει εκεί την ικανότητά του ως ρήτορα, έχοντας άποψη αλλά και πειθώ επί παντός επιστητού. Απομένει να ερευνήσουμε πλέον αν οι Γοργιανές διατυπώσεις μπορούν να σταθούν κάτω από τον φιλοσοφικό και λογικό έλεγχο, δηλαδή να αποδείξουμε εάν οι φιλοσοφικές αιτιάσεις του συγγραφέα είναι επιτυχείς ή όχι, ή εάν εν τελεί ο ρητορικός λόγος δύναται να καταρρίψει τον φιλοσοφικό στοχασμό ή το αντίθετο⁶.

Η πραγματεία αυτή εστιάζει στο πρώτο μέρος της γοργίειου προβληματικής, και ειδικώς στο επιχείρημα ότι *δεν υπάρχει το ον*, που αποτελεί κατά την γνώμη μας και το πιο φιλοσοφικά μεστό όσο και ηχηρό και δύσκολο σημείο του προκείμενου έργου. Θα δειχθεί ότι ο σχετικός συλλογισμός του Γοργία είναι λανθασμένος, παρότι δομημένος με εξαιρετική ευταξία και σοφιστική τέχνη.

Το Πρώτο Κεφάλαιο

Ο Σέξτος μας εισάγει στο πρώτο κεφάλαιο της πραγματείας του ως εξής:

(66) ὅτι μὲν οὖν οὐδέν ἔστιν, ἐπιλογίζεται τον τρόπον τοῦτον· εἰ γάρ ἔστι <τι>, ἦτοι το ὄν ἔστιν ἢ το μή ὄν, ἢ και το ὄν ἔστι καί τό μή ὄν. οὔτε δε το ὄν ἔστιν, ὡς παραστήσει, οὔτε το μη ὄν, ὡς παραμυθήσεται, οὔτε το ὄν και <τό> μη ὄν, ὡς και τοῦτο διδάξει· οὐκ ἄρα ἔστι τι (Diels & Kranz, 1985, σσ. 279-280).

Το πρώτο λοιπόν κεφάλαιο της γοργιανής επιχειρηματολογίας που θεωρείται εξαιρετικά ουσιώδες από οντολογική σκοπιά, και του οποίου την διαλεύκανση επιχειρούμε σε αυτήν εδώ την εργασία, αποτελείται με τη σειρά του από τρία μέρη. Σε αυτά αναπτύσσονται, συνοπτικά, τα εξής επιχειρήματα:

Εάν κάτι υπάρχει, τότε:

Ἡ υπάρχει το μη ον

Ἡ υπάρχει το ον

Ἡ υπάρχουν και τον ον και το μη ον

Και αποφαίνεται ότι,

A. δεν υπάρχει το μη ον

B. δεν υπάρχει το ον

Γ. δεν υπάρχει ούτε το ον ούτε το μη ον μαζί

⁶Αυτές είναι και οι κύριες διαφορές του λόγου στον Γοργία του Πλάτωνα (Schiappa, 1997, σ. 17).

Ας σημειώσουμε εδώ ότι αποδεχόμαστε ότι ο Γοργίας, όταν χρησιμοποιεί την λέξη *ον*, αναφέρεται στον τρόπο που το εννοεί ο Παρμενίδης και η ελεατική σχολή, και με τρόπο παρεμφερή με αυτόν που θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο Πλάτων στον δικό του *Παρμενίδη*⁷. Το πρώτο λοιπόν κεφάλαιο της Γοργίας πραγματείας συγκεντρώνει τρεις αποδείξεις περί της μη ύπαρξης:

- A) του μη όντος
- B) του όντος
- Γ) του μη όντος και του όντος μαζί

ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ Α

Σχετικά λοιπόν με το επιχείρημα Α (*καί δή τό μή ὄν οὐκ ἔστιν*) (Diels & Kranz, 1985, σ. 280) παρατηρούμε τα εξής: ο Γοργίας ξεκινά τον συλλογισμό του από μια σχετικά απλή παραδοχή, *δεν υπάρχει το μη ον*. Εδώ βεβαία πρόκειται περί λογικής ταυτολογίας την οποία ο Γοργίας δεν θα δυσκολευτεί να υπερασπιστεί, με τρόπο μάλιστα που κρίνεται εξαιρετικός, απλός και ουσιώδης. Προς υπεράσπιση του λόγου του, ο Γοργίας φέρει δυο αποδείξεις:

1. Αν το *μη ον* υπάρχει, τότε θα υπάρχει και δεν θα υπάρχει συγχρόνως, αφού, εφόσον γίνεται κατανοητό ως *μη ον*, δεν υπάρχει, *Καί δή τό μέν μη ὄν οὐκ ἐστίν. Εἴ γάρ το μη ὄν ἐστίν, ἔσται τε ἅμα και οὐκ ἔσται* (Diels & Kranz, 1985, σ. 280).
2. Αν το *μη ον* υπάρχει τότε το *ον* δεν θα υπάρχει, ως πράγματα αντίθετα. Αυτό όμως δεν αληθεύει, άρα το *μη ον* δεν έχει υπόσταση, *εἰ το μη ὄν ἐστι, το ὄν οὐκ ἔσται· ἐναντία γάρ ἐστι ταῦτα ἀλλήλοις* (Diels & Kranz, 1985, σ. 280).

Στην περίπτωση βέβαια αυτή ο Γοργίας βασίζει την μη ύπαρξη του *μη όντος* στην ταυτόχρονη ύπαρξη του όντος που όμως πρόκειται να αμφισβητήσει στην συνέχεια. Πάντως η ως εδώ επιχειρηματολογία του Γοργία κρίνεται σαφής, και αποτελεί μια καλή εισαγωγή στην προσπάθεια που θα κάνει στην συνέχεια, δηλαδή να εκφέρει τη παράδοση άποψη ότι *δεν υπάρχει το ον*. Σε αυτό όμως θα χρειαστεί ιδιαίτερη μαεστρία και διαμόρφωση επιτελικού σχεδίου, που φαίνεται όμως ότι διαθέτει.

Πριν προχωρήσουμε στο δεύτερο σκέλος της αποδείξεως, αξίζει εδώ να κρατήσουμε την παραδοχή του Γοργία ότι το *ον* αντίθετα με το *μη ον* έχει υπόσταση.

Οὐκ ἐστὶ το ὄν

Το σημείο που έχει ιδιαίτερη σημασία για τη δική μας προσέγγιση στον Γοργία είναι το επιχείρημα στο σημείο Β που αναφέρεται στην περί του *όντος* υπόθεση. Δεν υπάρχει λοιπόν το *ον*; Πώς μπορεί ο Γοργίας να διανοείται μια

⁷Βλ. μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για το *ον* την εποχή του Γοργία. (Πεντζοπούλου-Βαλαλά, 1999, σ. 105). Επίσης, Schiappa, 1997, σ. 20.

τέτοια ανατροπή της πραγματικότητας και μάλιστα με λογικά επιχειρήματα; Η αμφισβήτηση του πραγματικού κόσμου αποτελεί την κορωνίδα της Γοργείου πραγματείας. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το γεμάτο αυτοπεποίθηση και ρητορικό οίστρο διαλεκτικό πόνημα του Γοργία έχει μείνει επί της ουσίας ως σήμερα αναπάντητο, ο δε Γοργίας έχει αντιμετωπιστεί, παρά την δημοφιλία την οποία απολάμβανε στην εποχή του ως ρήτωρ⁸, με επιφύλαξη από πολλούς αρχαίους και σύγχρονους σχολιαστές. Η διεθνής μελέτη του Γοργία συνεχίζεται σήμερα με ενδιαφέρον. Οι σύγχρονοι σχολιαστές έχουν ενσκήψει με προσοχή στη διαλεκτική του Γοργία, όπου πλέον αποδίδεται, πέραν της ρητορικής αρτιότητας, μια αξιοσημείωτη φιλοσοφική διάσταση.

Ας έλθουμε λοιπόν στο δεύτερο και κεντρικό μέρος της παρούσης μελέτης, που φιλοδοξεί να συζητήσει και να κρίνει το επιχείρημα του Γοργία περί της μη ύπαρξης του *όντος*. Το επιχείρημα αυτό έχει δύο σκέλη και διαβάζεται ως εξής:

B1. *Καί μην οὐδέ το ὄν ἔστιν. Εἰ γάρ το ὄν ἔστιν, ἦτοι αἰδίων ἔστιν ἢ γενητόν ἢ αἰδίων ἅμα και γενητόν· οὔτε δε αἰδίων ἔστιν οὔτε γενητόν οὔτε ἀμφοτέρα, ὡς δείζομεν· οὐκ ἄρα ἔστι το ὄν* (Diels & Kranz, 1985, σ. 280).

B2. *Καί ἄλλως, εἰ ἔστιν, ἦτοι ἔν ἔστιν ἢ πολλά· οὔτε δε ἔν ἔστιν οὔτε πολλά, ὡς παρασταθήσεται· οὐκ ἄρα ἔστι το ὄν.* (Diels & Kranz, 1985, σ. 281).

Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από το B1 το οποίο μπορεί να κατανοηθεί ως εξής:

Ούτε το *ον* υπάρχει, διότι

αν υπήρχε, θα ήταν είτε αιώνιο B1A, είτε γενητό B1B, είτε και τα δυο μαζί B1Γ.

Στην συνέχεια ο Γοργίας αναπτύσσει τι προκύπτει από τις ως άνω υποθέσεις:

B1A

Αν είναι αιώνιο, τότε δεν έχει αρχή και ως μη έχον αρχή είναι *άπειρον*.

Ως *άπειρον* όμως δεν είναι πουθενά.

Γιατί, αν ήταν κάπου, θα ήταν κάπου αλλού, δηλαδή μέσα σε ένα άλλο πράγμα έτερον αυτού.

Σε αυτή τη περίπτωση όμως δεν θα ήταν άπειρο, εάν εμπεριέχετο κάπου γιατί πάντα το εμπεριέχον είναι μεγαλύτερο του εμπεριεχομένου.

Τι όμως είναι μεγαλύτερο του απείρου;

Αλλά ούτε και στον εαυτό του εμπεριέχεται.

Διότι αν αυτό συνέβαινε, το *ον* θα ήταν δύο, και μάλιστα διαφορετικά πράγματα, εμπεριέχον και εμπεριεχόμενο, τόπος και σώμα, κάτι που ο Γοργίας θεωρεί *ἄτοπον*.

⁸Διέθετε και χρυσό αδριάντα στους Δελφούς (Σκουτερόπουλος, 1991, σσ. 150-151).

Διότι σε αυτή τη περίπτωση θα ταυτίζονταν, δηλαδή σώμα και τόπος θα ήταν ένα και το αυτό.

B1B

Αν είναι γενητό τότε προήλθε είτε από το ον είτε από το μη ον.

Αλλά από το ον είναι αδύνατον να έχει προέλθει.

Γιατί αν υπάρχει ως ον δεν γεννήθηκε αλλά ήδη υπάρχει.

Ούτε όμως και από το μη ον προέρχεται.

Καθώς το μη ον δεν μπορεί τίποτα να γεννήσει.

Καθώς για να γεννήσει κάτι που υπάρχει (έχει υπόσταση), πρέπει και αυτό να διαθέτει υπόσταση.

Άρα συμπεραίνει κατόπιν ο Γοργίας το ον δεν μπορεί να είναι γενητόν.

B1Γ

Και το δυο μαζί (δηλαδή και αιώνιο και γενητό), είναι αδύνατον να είναι το ον, καθώς το ένα αναιρεί το άλλο.

Εάν είναι αιώνιο το ον δεν γεννήθηκε

Αν γεννήθηκε δεν είναι αιώνιο

Συνεπώς συμπεραίνει από τα B1A, B1B και B1Γ ότι, καθώς το ον, δεν είναι αιώνιο, δεν είναι γενητό αλλά ούτε και τα δυο μαζί, συνεπώς το ον δεν υπάρχει.

Ένα ή Πολλά

Θα περάσουμε τώρα στην απόδειξη B2. Διαβάζουμε στον Σέξτο:

B2A

Εἰ γὰρ ἔν ἐστιν, ἤτοι ποσόν ἐστιν ἢ συνεχές ἐστιν ἢ μέγεθος ἐστιν ἢ σῶμα ἐστιν. ὃ τι δε ἂν ἦι τούτων, οὐχ ἔν ἐστιν, ἀλλὰ ποσόν μὲν καθεστώς διαιρεθήσεται, συνεχές δε ὄν τιμηθήσεται. ὁμοίως δε μέγεθος νοούμενον οὐκ ἔσται αδιαίρετον. Σῶμα δε τυγχάνον τριπλοῦν ἔσται· και γὰρ μήκος και πλάτος και βάθος ἔξει. ἄποπον δε γε το μηδέν τούτων εἶναι λέγειν το ὄν· οὐκ ἄρα ἐστίν ἔν το ὄν (Diels & Kranz, 1985, σ. 281).

B2B

Και μην οὐδέ πολλά ἐστιν. Εἰ γὰρ μη ἐστιν ἔν, οὐδέ πολλά ἐστιν· σύνθεσις γάρ ταῶν καθ' ἔν ἐστι τά πολλά, διόπερ τοῦ ενός ἀναιρουμένου συναναιρεῖται και τά πολλά. (Diels & Kranz, 1985, σ. 281).

Το επιχείρημα B διαβάζεται συνοπτικά ως εξής:

Αν κάτι υπάρχει λοιπόν θα είναι ή ένα B2A, ή πολλά B2B.

Αν δεν είναι ούτε ένα, ούτε πολλά, τότε δεν θα υπάρχει τίποτα.

Ας δούμε πιο αναλυτικά:

B2A. Σε πρώτη φάση ο Γοργίας επιτίθεται στην άποψη ότι το ον ως ον είναι ένα. Αληθοφανώς αναλύεται η άποψη ότι το ον ως ον, ως έχον δηλαδή υπόσταση, θα

έχει τα χαρακτηριστικά ενός πράγματος που υπάρχει, δηλαδή θα έχει παρουσία, θα είναι κάπου και άρα θα πρέπει να έχει μετρήσιμα χαρακτηριστικά μεγέθους, αριθμού, όγκου κ.λπ. αν έχει όμως κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά παύει να είναι πλέον ένα και μοιράζεται σε πολλά μέρη, κάτι που είναι άτοπο όπως υποστηρίζει ο Γοργίας, άρα *δεν είναι ένα το ον*.

B2B Ούτε όμως πολλά μπορεί να είναι το ον καθώς τα πολλά είναι σύνθεση πολλών ενοτήτων. Εφόσον όμως, τονίζει, δεν υπάρχει το ον ως ένα (τουλάχιστον) δεν μπορούν να υπάρχουν και τα πολλά.

Θα μπορούσαμε να ανασχηματίσουμε το επιχείρημα του Γοργία ως εξής:

Δεν μπορεί να υπάρξει το Εν γιατί το Εν είναι ένα σε σχέση με τα άλλα που δεν είναι ένα. Άρα η ύπαρξη περισσότερων του *Ενός* είναι αναγκαία για να μπορεί το Εν να υπάρξει ανάμεσα στα άλλα, που δεν είναι τα ίδια σαν αυτό. Άρα το Εν είναι ένα σε σχέση με τα πολλά. Κατά συνέπεια το ον ως Εν δεν μπορεί να υπάρξει.

Αλλά με τον ίδιο τρόπο, ούτε και τα πολλά μπορούν να υπάρξουν. Καθώς τα πολλά προϋποθέτουν την ύπαρξη τουλάχιστον του *Ενός*, του οποίου την ύπαρξη ως ένα ο Γοργίας (ορθώς) αμφισβητεί.

Παρατηρούμε μια εξαιρετικά δομημένη σειρά επιχειρημάτων, και σε αυτό το μέρος του Γοργιανού παραδόξου. Εκ πρώτης όψεως, το επιχείρημα δείχνει στιβαρό και αδύνατο να ανατραπεί. Πρέπει να αποδώσουμε για μια ακόμα φορά τα εύσημα στον ρήτορα από τους Λεοντίνους: *λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν*⁹ κατά τον Γοργία, που δεν παραλείπει, εκμεταλλευόμενος την ρητορική και διαλεκτική του δεινότητα, να θέλει να πείθει οποιοδήποτε ακροατήριο, όπως και έκανε.

Η νηφάλια ανάλυση όμως, και σε βάθος, της Γοργίειας διαλεκτικής αποκαλύπτει κενά και σημαντικές παραλείψεις, όπως θα δούμε στην συνέχεια, στις λογικές και φιλοσοφικές παραμέτρους που έχει χρησιμοποιήσει ο Γοργίας για την υπεράσπιση των, επί του προκειμένου, θέσεων του· είναι πλέον αναγκαίο να προχωρήσουμε σε μια αναμέτρηση με τον αρχαίο σοφιστή, ο οποίος, παραμένει άγνωστο, αν ο ίδιος γνώριζε τα ατοπήματα στα οποία υποπίπτει ή όχι.

Προχωρώντας λοιπόν στην κριτική ανάλυση των ως άνω επιχειρημάτων του Γοργία, καλό είναι να κάνουμε κάποιες τελευταίες επισημάνσεις:

B1

Το επιχείρημα B1 θα μπορούσε να κριθεί ως εξαιρετικό μεν, ικανό όμως για πρόκληση πλάνης. Στο B1 ο Γοργίας δεν διευκρινίζει πως εννοεί το ον, ή καλύτερα, πως εννοεί την *υπόσταση* του όντος. Το ίδιο το ον το αντιμετωπίζει αυθαίρετα ως Εν, κάτι όμως που δεν θα έπρεπε να θεωρεί δεδομένο, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Ο Γοργίας λοιπόν αποδεικνύει λογικά ότι το Εν δεν μπορεί να υπάρχει, καθώς θα έπρεπε να έχει ένα σώμα, άρα κάπου πρέπει να είναι. Άρα χρειάζεται ένα δεύτερο τουλάχιστον πράγμα το οποίο να φιλοξενεί το Εν. Έτσι όμως το ον ως Εν παύει να είναι ένα, κάτι που ο Γοργίας θεωρεί άτοπο. Και καθώς το Εν δεν υπάρχει, δεν υπάρχουν ούτε εξ ανάγκης τα πολλά. Με άλλα λόγια τα πολλά προϋποθέτουν τουλάχιστον την ύπαρξη του *Ενός*.

⁹Γοργίου Ελένης Εγκώμιον, 15. 8.(Σκουτερόπουλος, 1991, σ. 220).

Η ως άνω επιχειρηματολογία του Γοργία κρίνεται υψηλής διαλεκτικής αξίας και ορθή. Με μια θεμελιακή προϋπόθεση, στην οποία όμως δεν αναφέρεται ο Γοργίας, *ότι δηλαδή το ον είναι εκ προοιμίου Εν*, δηλαδή ταυτίζεται με το ένα. Παραπλήσια προβληματική, σχετικά με την οντολογική προοπτική του Ενός, αναπτύσσει ο Πλάτων στον *Παρμενίδη*, όπου και καταλήγει σε παρεμφερή με τον Γοργία συμπεράσματα.

Εάν λοιπόν το Εν ως ον, η απλώς το ον είναι ένα, δηλαδή ταυτίζεται με το ένα, τότε το ον δεν υπάρχει. Είναι όμως η στιγμή τώρα να θέσουμε το ερώτημα: Είναι ένα το ον ή πολλά; Αν είναι πολλά τότε θα έχει όλες τις ιδιότητες του όντος, δεν μπορεί όμως να είναι πολλά αν δεν είναι και ένα, έτσι ώστε η ενότης να διαμοιράζεται σε όλα τα μέρη αυτού. Είναι όμως δυνατόν το ον να είναι και ένα και πολλά μαζί;

Αυτή η πιθανότητα ομολογουμένως διαφεύγει από τον Γοργία, όχι όμως από την δική μας κριτική ανάλυση, και αυτό είναι ένα από τα σημεία στα οποία θα εστιάσουμε στη συνέχεια.

Συζήτηση Περί της Μη Ύπαρξης του Όντος

Ο Γοργίας αρχίζει το Β1 με την παραδοχή:

Εί γάρ το ὄν ἔστιν.

Και το Β2:

Εί ἔστιν (το ὄν)

Τι προκύπτει όμως από την παραδοχή *εάν υπάρχει το ον*; Όταν λέμε ότι *το ον υπάρχει*, και συγχρόνως αποδεχόμαστε ότι *το ον ως ον είναι ένα*, δηλαδή ταυτίζεται με το Εν, είναι σαν να λέμε ότι *το Εν είναι*, δηλαδή έχει υπόσταση, και καταφανώς μιλάμε για δυο διαφορετικά πράγματα.

Σημειώνει ο Πλάτων:

Εάν το εν είναι όπως λέμε, θα πρέπει να συμφωνήσουμε σε τι είδους συνέπειες αυτή η παραδοχή μας οδηγεί...Εάν το εν είναι, δεν μπορεί να είναι και συγχρόνως να μην έχει υπόσταση. Άρα, θα υπάρχει το είναι (η υπόσταση) που το εν έχει και αυτό δεν είναι το ίδιο πράγμα με το εν αλλιώς αυτό το *είναι* δεν θα ήταν το δικό του είναι, αλλά ούτε και το εν, θα είχε αυτό το *είναι*. Αλλά το να λέμε *το εν είναι* θα ήταν ισοδύναμο με το να λέμε *το εν είναι εν*. Στην πραγματικότητα όμως η υπόθεση της οποίας τις συνέπειες πρέπει εδώ να θεωρήσουμε δεν είναι αν το εν είναι εν, αλλά αν *το εν είναι*. Αυτό σημαίνει ότι *είναι και εν* αφορούν διαφορετικά πράγματα. Έτσι η απλή πρόταση *το ένα είναι* σημαίνει *το ένα έχει είναι*¹⁰.

¹⁰Πλάτων, Παρμενίδης, 142b-c, μετ. συγγρ Βλ. και τις εξαιρετικές μεταφράσεις του Fr. Mc Coornford, / *Plato, The Collected Dialogues*, Hamilton, Cairns, edit., 935.

Δεν εννοούμε λοιπόν, όπως υποθέτει ο Γοργίας, ότι το *Εν* εξαντλεί την ύπαρξη του ως *ον*. Το *Εν ως ον* παύει να είναι ένα, και, διαλαμβάνοντας υπόσταση, αποτελείται πλέον από δυο πράγματα, το *Εν* και την υπόσταση αυτού (είναι). Δυο όμως μέρη είναι αρκετά για να μπορούμε να μιλάμε πλέον για ένα διμερές *όλον*. Του οποίου κάθε μέρος, δηλαδή το *Εν*, η ενότητα, και το είναι, δηλαδή η υπόσταση αυτού, στο βαθμό που έκαστο αυτών συνυπάρχουν στο *ον*, δηλαδή το καθένα από αυτά έχει τη δική του υπόσταση, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα νέο διμερές *όλον* κ.ο.κ. Το *ον* με αυτόν το τρόπο αποτελεί ένα *όλον* με *άπειρα* μέρη, για τα οποία όμως, αυτό καθαυτό, αποτελεί *όριο*. Γιατί είναι μεν ως *όλον* απεριόριστο και αιώνιο σε σχέση με το *είναι* αυτού (γιατί τι περιορισμός θα μπορούσε να μπει στο είναι άλλος απ' το μη είναι, το οποίο έχουμε δεχτεί ότι δεν υπάρχει). Το *είναι* όμως αποτελεί μόνο ένα από τα μέρη του *όλου* όντος, έτσι ώστε το *ον* να μετέχει και του ενός· έτσι και η ενότητα διαμοιράζεται στο πλήθος των μερών, όντας παντού και, κανένα μέρος του *όλου* όντος, απολείποντας.

Το *ον ως όλον* πάλι είναι διαφορετικό από τα μέρη αυτού, είναι το εμπεριέχον αυτά, αυτό δε το ίδιο φέρεται από αυτά στον βαθμό που αυτά, τα μέρη δηλαδή, αν και *ξεχωριστά* είναι και πάλι μέρη του *όλου* και ως τέτοια *όμοια* το ένα με το άλλο.

Σύνθεση λοιπόν το *ον*, όχι ιδίων αλλά διαφορετικών πραγμάτων, του ενός και του *είναι*. Με αυτή την έννοια το *ον* είναι ίδιο με τα μέρη αυτού αλλά, σε σχέση με καθένα από αυτά *ξεχωριστά*, διαφορετικό. Επίσης τα μέρη αυτού είναι όμοια αλλά και διαφορετικά αναμεταξύ τους. Ίδια κατά την *ενότητα* την οποία φέρουν, διαφορετικά κατά το *είναι* αυτών. Το *ον* είναι ένα *όλον* με *άπειρα* μέρη. Τα μέρη αυτού όμως είναι πεπερασμένα σε σχέση με το *όλον*, αφού εκεί εμπεριέχονται.

Κατά Πλάτωνα:

Επίσης, καθώς τα μέρη αυτού είναι μέρη του όλου, το εν, σε σχέση με την ολότητα του, θα είναι πεπερασμένο. Διότι τα μέρη εμπεριέχονται στο όλον, και το εμπεριέχον οφείλει να αποτελεί ένα όριο (Πλάτων, Παρμενίδης, 144e-145, μετ. συγγρ).

Κατά τον Πλάτωνα το *ον* είναι ένα *όλον* του οποίου τα μέρη έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό το *εν*.

Και πάλι, ανάμεσα σε όλα αυτά τα μέρη δεν μπορεί να είναι κάποιο μέρος χωρίς να είναι ένα μέρος. Εάν *είναι*, και για όσο είναι, πρέπει πάντα να είναι ένα μέρος. Δεν μπορεί να μην είναι (ένα) μέρος. Συνεπώς η ενότης πρέπει να ανήκει σε κάθε μέρος του είναι και να μη λείπει από κανένα, μικρότερο ή μεγαλύτερο. Και η ενότης πάλι καθώς είναι *μία*, δεν μπορεί να είναι σε πολλά μέρη συγχρόνως, στην ολότητά της. Και αν όχι ως *όλον*, θα πρέπει να υπάρχει διαιρεμένη σε μέρη, μόνο τότε μπορεί να είναι παρούσα σε όλα τα μέρη του είναι την ίδια στιγμή... τίποτα από όσα υπάρχουν δεν στερείται ενότητας και τίποτα από όσα είναι ένα δεν στερείται *είναι* (υπόστασης) (Πλάτων, Παρμενίδης, 144c-e, μετ. συγγρ).

Και,

Συνεπώς, το *εν* που είναι (το *εν ως ον*) ή απλώς το *ον*, είναι και πολλά και ένα, *όλον* και μέρη, πεπερασμένο και *άπειρον* κατά το πλήθος (Πλάτων, Παρμενίδης, 145).

Ή άλλως:

Έχουμε μόλις αποδείξει (Α, σ. 10) ότι το μη ον δεν έχει υπόσταση, γιατί αλλιώς θα ήταν ίδιο με το ον που έχει υπόσταση. Άρα λοιπόν, αφού το ον, όπως έχουμε παραδεχτεί, έχει υπόσταση πρέπει να συνάγουμε τα εξής συμπεράσματα:

Όταν λέμε ότι το ον έχει υπόσταση εννοούμε ότι κάτι, τουλάχιστον ένα πράγμα έχει υπόσταση, διότι αν δεν υπάρχει τουλάχιστον ένα, τότε δεν θα υπήρχε τίποτα, άρα το ον δεν θα υπήρχε. Το ον λοιπόν μπορούμε να το εννοήσουμε πλέον ως κάποιο εν με υπόσταση ή κάποιο εν που είναι.

Ας εξηγήσουμε τώρα τι εννοούμε με την έννοια υπόσταση (είναι). Ότι έχει υπόσταση, έχει και παρουσία, άρα υπάρχει μέσα στο χρόνο και στο χώρο, και ως εκ τούτου έχει όλες τις ιδιότητες ενός σώματος, έχει μέρη, αριθμό ή πλήθος (όπως αποδέχεται ο Γοργίας είναι ή ποσόν ή συνεχές ή μέγεθος ή σώμα-73) γεννιέται και παύει να υπάρχει μέσα στον χρόνο αλλά διαρκώς και πάντα καθαυτό είναι.

Άρα το ον ως εν και έχον υπόσταση δεν είναι πλέον Εν. Προς αυτό σωστά αποφαίνεται ο Γοργίας (Σέξτος,73) ότι *οὐκ ἔστιν ἓν το ὄν*.

Συμπέρασμα

Από τα σκέλη Α, Β, Γ του οντολογικού επιχειρήματος του Γοργία μόνο το σκέλος Α και υπό προϋποθέσεις το σκέλος Β1 μπορούν να θεωρηθούν επιτυχή:

Α Εκεί αποδεικνύει βασιζόμενος στην υπόθεση ότι το ον υπάρχει, ότι δεν υπάρχει το μη ον.

Β Στο σκέλος Β αποδέχεται ότι ούτε το ον υπάρχει. Αυτή όμως η απόδειξη αναιρεί την προηγούμενη. Άρα εάν δεχτούμε ότι ισχύει ότι το ον δεν υπάρχει, τότε το μη ον έχει υπόσταση, εφόσον δεν μπορούν δύο εκ διαμέτρου διαφορετικά πράγματα, ως προς το *είναι*, να συμβαίνουν. Δηλαδή αν η μη υπόσταση είναι ιδιότητα του όντος, η υπόσταση πρέπει να είναι ιδιότητα του μη όντος. Αυτό όμως είναι άτοπο. Άρα το ον έχει υπόσταση ενώ το μη ον δεν έχει υπόσταση.

Β1. Σε αυτή την υπόθεση ο Γοργίας δεν αποδεικνύει ότι το ον δεν υπάρχει αλλά ότι το ον ως Εν, ή άλλως, το Εν δεν υπάρχει (στερείται υπόστασης).

Γ. Η απόδειξη ότι ούτε το ον ούτε το μη ον έχουν υπόσταση αναιρείται αφ' εαυτής, αφού έχουμε αποδείξει ήδη ότι το ον σε σχέση με το μη ον έχει υπόσταση.

Συμπερασματικά λοιπόν οφείλουμε να τονίσουμε τα εξής:

Ο Γοργίας αποτυγχάνει να αποδείξει ότι το ον δεν υπάρχει. Το επιχείρημα αυτό αναιρείται πλήρως από την οντολογική ανάλυση του Πλάτωνα στο 2^ο μέρος του *Παρμενίδη* και ειδικά μεταξύ των χωρίων 142 b-145e. Εκεί ο Πλάτων αντιμετωπίζει το ον ως ένα όλον με μέρη:

Φαίνεται λοιπόν ότι η ενότης καθ' εαυτή κατακόπτεται υπό του είναι και δεν είναι μόνο πολλά, αλλά και άπειρα στον αριθμό (Πλάτων, Παρμενίδης,144e).

Άρα, όχι μόνο 'το εν που είναι' είναι πολλά, αλλά και η ενότης η ίδια διαμοιράζεται υπό του είναι και είναι αναγκαίως πολλά (Πλάτων, Παρμενίδης, 144ε).

Εάν λοιπόν δεχτούμε ως ορθή την ανάλυση του Πλάτωνα στον Παρμενίδη, ότι δηλαδή υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ του *όντος ως εν* και του *ενός ως όντος*, και εφόσον λοιπόν το *ον ως ον* δεν είναι, ούτε δύναται να είναι πλέον ένα πράγμα, η ανάλυση του Γοργία στο B1 αναιρείται, είναι εκτός αντικειμένου. Όσον αφορά το B2, η απόφανση του Γοργία ότι το *ον* δεν είναι ούτε ένα ούτε πολλά επίσης αναιρείται, με την προϋπόθεση βέβαια ότι λαμβάνουμε ως ορθή την θέση του Πλάτωνα ότι, *το ον ως όλον, είναι και ένα και πολλά μαζί*.

Το πρώτο ίσως και μόνο λοιπόν ερώτημα που όφειλε να θέσει ο Γοργίας είναι *υπάρχει το ον*; Εάν υπάρχει, τότε το μη *ον* δεν υπάρχει και το ζήτημα λύνεται εδώ. Τι νόημα, πλην ρητορικό, έχει η απόδειξη μη ύπαρξης του μη *όντος*; Όσον αφορά πάλι το *ον*, θα μπορούσε να αποδείξει απλώς ότι *το ον δεν είναι εν*, όπως έκανε αργότερα ο Πλάτων στον Παρμενίδη.

Αντ' αυτού δείχνει να προτιμά να εκθέτει τις αντινομίες των προσωκρατικών οπαδών του *Ενός*, χωρίς όμως διάθεση να εμβραθύνει περισσότερο. Ακολουθεί δηλαδή μια καταστρεπτική, θα λέγαμε, αναιρετική κατά τον Σέξτο γραμμή, με σκοπό να δείξει ότι ουδέν *εν* τέλει υφίσταται, και ότι ουδεμία γνώση για οτιδήποτε είναι δυνατή, αλλά ακόμα και αν ήταν, η μετάδοση αυτής της γνώσης θα ήταν αδύνατη.

Προφανώς θέλει να εντυπωσιάσει, ή συγγράφει, ένα φιλοσοφικόν παίγιον. Θεωρεί ότι μπορεί να τα καταφέρει το ίδιο καλά, αν όχι καλύτερα από τους φιλοσόφους, με όπλο τον λόγο ή την τέχνη της πειθούς. Σε κάθε περίπτωση, δράττεται της ευκαιρίας που του δίνουν οι ελεατικοί ισχυρισμοί περί του *ενός* και απείρου *όντος* για να προβάλει την αξία της ρητορικής στη διασάφηση της αλήθειας, και να δείξει τις αδυναμίες αλλά και τα λάθη στα οποία μπορεί να υποπίπτει ο φιλοσοφικός λόγος.

Ο Πλάτων στον Παρμενίδη αναπτύσσει παραπλήσια με τον Γοργία ρητορική και καταλήγει στο ίδιο, μεταξύ άλλων, συμπέρασμα. Ότι το *Εν*, *απολύτως και ασχέτως*¹¹, δεν δύναται να έχει υπόσταση. αποκομμένο δηλαδή από το *είναι*. Η διαφορά όμως μεταξύ Γοργία και Πλάτωνα είναι η εξής: Ο Γοργίας είναι απορριπτικός όχι του *ενός όντος* όπως θα όφειλε, αλλά του *όντος εν γένει*. Αντιμετωπίζει το *ον* αυθαίρετα ως *εν*, αγνοώντας, όπως θα τόνιζε ο Πλάτων, ότι το *ον ως ον* δεν μπορεί να είναι *εν*, καθώς, αυτό καθ' εαυτό το *εν* και η υπόσταση αυτού, αποτελούν δυο ξεχωριστά πράγματα. *Το εν ως ον* λοιπόν δεν είναι πλέον *εν* και με το *είναι* αυτού σχηματίζει ένα *όλον*, το οποίο έχει τις εξής ιδιότητες: Είναι και *άπειρον* και *πεπερασμένον* και *εν* και σε πολλά *διαιρετόν*, και *γεννητόν* και *αγέννητο*.

Συνεπώς το επιχείρημα του Γοργία περί της μη ύπαρξης του *όντος* αναιρείται, διότι υποπίπτει στο σφάλμα να κατανοεί το *εν* και το *εν που είναι* με τον ίδιο τρόπο, ως μη όφειλε. Βεβαίως ουδείς μπορεί να κατηγορήσει τον Γοργία για το γεγονός ότι δεν διέθετε την σπάνια φιλοσοφική ιδιοφυία του Πλάτωνα.

Η παρούσα εργασία φιλοδόξησε, εκτός των άλλων, να επισημάνει ότι η κριτική του Γοργία οδεύει και πέραν της Ελεατικής σχολής· συμπαρασύρει μεν τα

¹¹Όπως σωστά το εννοεί ο Γρατσιάτος, σ. 37.

ελατικά επιχειρήματα, αλλά έχει ως πραγματικό στόχο το σύνολο της μεταφυσικής¹². Στόχος του Γοργία είναι να αποδείξει ότι, σε καμία περίπτωση, το ον δεν μπορεί να υπάρξει, ότι δηλαδή το ον ως ον είναι μια αυταπάτη, μια χίμαιρα.

Η ενασχόληση του Γοργία με την φιλοσοφία, παρόλο που έτυχε σφοδρής κριτικής, και ανεξάρτητα από το ότι, ο ίδιος, δεν υπήρξε κατά κύριο λόγο, φιλόσοφος, κρίνεται, σε κάθε περίπτωση, ιδιαίτερα χρήσιμη για τον φιλοσοφικό διάλογο. Η φιλοσοφία ριζώνει πάντα καλύτερα στην αμφισβήτηση, και δεν διστάζει να αναρριχηθεί και πάνω στον ιστό της αμφιβολίας. Ο Γοργίας μας πρόσφερε απλόχερα υλικό για συζήτηση: με τον κομψό, παιγνιώδη, όσο και συνεκτικό λόγο του, διεκδικεί το δικαίωμα του στην πρόκληση, με την αμφισβήτηση του ίδιου του όντος.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ. (Επ.) (1999). *Γοργίας*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
 Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ. (2011). *Στα Ίχνη των Αρχαίων Ελλήνων Φιλοσόφων*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
 Πλάτων (1912). *Παρμενίδης*. Μετάφραση: Γρατσιάτος. Αθήνα: Φέξης.
 Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. (Επ.) (1991). *Η Αρχαία Σοφιστική*. Αθήνα: Γνώση.

Αγγλική

- Barnes, J. (2000). *The Presocratic Philosophers*. Oxon: Routledge.
 Descartes, R. (1979). *Meditations Metaphysiques*. Paris: Flammarion.
 Diels, H., Kranz, W. (1985). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 2ter band. Hirschberg Weidmann.
 Kerferd, G. B. (1955). *Gorgias on Nature or That Which Is Not*. *Phronesis* 1(1): 3-25.
 Plato (2002). *The Collected Dialogues*. Edited by E. Hamilton & H. Cairns. New Jersey: Princeton UP.
 Schiappa, E. (1997). *Interpreting Gorgias's 'Being' in "On Not-Being or On Nature"*. *Philosophy & Rhetoric* 30(1): 13-30.

---

¹²Ως διάβημα γνώσης της αλήθειας του όντος.

Gorgias: Heretic or Philopaignon?

*Gregory Binihakis
Independent Researcher, Greece*

*We will discuss Gorgias' claims on non-being as exposed in the first part of his work entitled *On Non-Being or On Nature*, and examine the validity of the arguments he uses in defense of his positions. In this part, Gorgias advances the thesis that there is nothing and founds this opinion on seemingly logical grounds. In fact, he is extending the views of other philosophers and bringing them into contradiction with each other and with common beliefs. The matter for us then to deal with is whether Gorgias' occupation with philosophy is a sincere quest for truth, a serious and considerable contribution to ontology, or is he using philosophy as a caprice or a play to prove his dialectical and rhetoric superiority.*

Keywords: *Gorgias, non-being, sophist, presocratics, Plato*

Επιστημονικό Άρθρο

Η «Εὐσέβεια» ως Πολιτική Αρετή στα «Ἑλληνικά» του Ξενοφώντα

Γιώργος Α. Τσιάκαλος

Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ελλάδα

Μέσα από το λιτό και σαφές ύφος των «Ἑλληνικῶν» του Ξενοφώντα, αναδεικνύεται ο παράγοντας της θρησκείας, ως αναπόσπαστο στοιχείο των ανθρωπίνων πράξεων και της γενικότερης εξέλιξης της ιστορίας. Είτε χρησιμοποιείται έντεχνα ως εφελκυστικό επίτευξης πολιτικών στόχων, είτε εκδηλώνεται ως θεϊκή παρέμβαση για την ευτυχή κατάληξη μιας μάχης, σε κάθε περίπτωση όμως καθορίζει τις ζωές των ανθρώπων. Παράλληλα, ο σεβασμός στους θεούς και η τήρηση των λατρευτικών πρακτικῶν φανερώνει την «εὐσέβεια», η οποία μαζί με την άσκηση της πολεμικής τέχνης και την πειθαρχία αποτελούν το περιεχόμενο της έννοιας της «ἀρετῆς», που δε συναντάται μόνο στο πρόσωπο ενός βασιλιά ή ενός στρατηγού, αλλά σε κάθε «καλοκάγαθο» πολίτη (2.3.53). Στο σημείο αυτό, η «εὐσέβεια», αποτελεί για το Ξενοφώντα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ταυτότητας ενός αριστοκράτη πολίτη. Ξεφεύγει από τα ηθικά και μεταφυσικά πλαίσια και αποκτά πολιτική χροιά συνοδεύοντας τον τρόπο ζωῆς των «βελτίστων» σε αντιδιαστολή με τους «ἀσεβεστάτους», οι οποίοι ξεπερνούν τα όρια και προβαίνουν σε ανόσιες και ασεβείς πράξεις. Αποτελεί ένα σαφή σημείο αντιδιαστολής μεταξύ των «βελτίστων» και του «δήμου», των οπαδῶν της δημοκρατίας. Στόχος του άρθρου, είναι να αναδειχθεί η οπτική αυτή του Ξενοφώντα, όπως αποτυπώνεται μέσα από συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα, που εκτυλίσσονται στα επτά βιβλία της ιστορίας του.

Λέξεις κλειδιά: Ξενοφών, αριστοκρατία, Ἑλληνικά, θρησκεία, ἀρετή

Εισαγωγή

Ο Ξενοφώντας στα επτά βιβλία των «Ἑλληνικῶν» του εξιστορεί τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις του ελληνικού κόσμου, κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ των ετών 411 π.Χ. και 362 π.Χ. Τα «Ἑλληνικά» αποτελούν το μοναδικό, αυστηρά, ιστορικό του έργο, καθώς ο στρατιωτικός και φιλόσοφος συγγραφέας εκθέτει τις φιλοσοφικές, ηθικές, εκπαιδευτικές και οικονομικές του ιδέες σε μια σειρά άλλων συγγραμμάτων του. Ο Ξενοφώντας είναι ένας άνθρωπος της δράσης, καθώς συμμετέχει ως πολεμιστής και διοικητής σε εκστρατείες και πολεμικές συγκρούσεις, ενώ γνωρίζει σημαντικές προσωπικότητες που διαμορφώνουν το ιστορικό γίνεσθαι (Higgins, 1977, σ. 76, Lesky, 2006, σσ. 848-853, Nee, 2009, σ. 181). Ως εκ τούτου, είναι ένας άνθρωπος της εποχής του, ο οποίος εκφράζει ιδέες και αντιλήψεις που κυριαρχούν ή έστω γνωρίζουν ευρεία διάδοση. Ο ίδιος άλλωστε, είναι ένας συγκροτημένος ιδεολογικά άνδρας, υποστηρικτής μιας

αριστοκρατικής, πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά αντίληψης της ζωής (Anderson, 2002, σ. 51, Johnstone, 2010, σσ. 145-146)¹. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ο παράγοντας της θρησκείας, ως αναπόσπαστο στοιχείο των ανθρωπίνων πράξεων και της γενικότερης εξέλιξης της ιστορίας. Η θρησκευτική άποψη του Ξενοφώντα ωστόσο, δεν εδράζεται σε ένα σύστημα άκριτης μεταφυσικής θεώρησης των πραγμάτων (Κατσουλάκος, 1999, σ. 125). Είναι αποτέλεσμα του χαρακτήρα, της πίστης και της παιδείας. Η σωκρατική διδασκαλία σύμφωνα με την οποία, οι θεοί γνωρίζουν τα λόγια, τα έργα, ακόμη και τις ενδόμυχες σκέψεις των ανθρώπων, δε θα μπορούσε παρά να επηρεάσει το μαθητή του².

Η «Ευσέβεια» και ο «Καλός Κάγαθος» Πολίτης

Η «ευσέβεια», αποτελεί για τον Ξενοφώντα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ταυτότητας ενός αριστοκράτη πολίτη³. Οι θεοί και ότι ανήκει σε αυτούς: εορτές, ναοί, θυσίες, ακόμη και συμπεριφορές κατά τις θείκες εορτές, είναι σεμνά, 'σεβαστά'. Είναι μια ιδιότητα, που δε συναντάται μόνο στο πρόσωπο ενός βασιλιά ή ενός στρατηγού, αλλά σε κάθε «καλοκάγαθο» πολίτη (Ελλ. 2.3.53). Ξεφεύγει από τα ηθικά και μεταφυσικά πλαίσια και αποκτά πολιτική χροιά συνοδεύοντας τον τρόπο ζωής των «βελτίστων» σε αντιδιαστολή με τους «άσεβεστάτους», οι οποίοι ξεπερνούν τα όρια και προβαίνουν σε ανόσιες και ασεβείς πράξεις. Η «ευσέβεια», εκφράζει την πατρογονική παράδοση και τον άγραφο νόμο για την κοινότητα και αποτελεί πολιτικό καθήκον. Η «άσεβεια» προκαλεί τη θείκη οργή και γι' αυτό αποτελεί και μια μορφή πολιτικού εγκλήματος (Bowden, 2015 σσ. 325-326). Στην Αθήνα άλλωστε, την εποχή του Ξενοφώντα, «η γραφή άσεβείας» ήταν μια πολύ σοβαρή ποινική κατηγορία που επέσυρε πολύ βαριά τιμωρία (O'Sullivan, 1997, σ. 136-152, Eidinow, 2015, σ. 49, Naiden, 2016, σσ. 69-71)⁴. Ο σεβασμός στους θεούς και η τήρηση των λατρευτικών πρακτικών φανερώνει λοιπόν την ευσέβεια, η οποία μαζί με την άσκηση της πολεμικής τέχνης και την πειθαρχία «ἐλπίδων ἀγαθῶν εἶναι» (3.4.18). Είναι μία θέση που επαναλαμβάνει σταθερά ο Ξενοφώντας τόσο στα «Ἑλληνικά» όσο και στον «Ἀγησίλαο». Τονίζει, σε μια χαρακτηριστική σκηνή, ότι μαζί με τον Αγησίλαο και οι στρατιώτες του, κατά μίμηση του ηγέτη τους, αφιερώνουν τα

¹ Διογ. Λαερτ. 2.6.48.

² Ξεν. Απομν. 1.1.19, «Σωκράτης δὲ πάντα μὲν ἠγείτο θεοὺς εἶδέναι, τὰ τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων».

³ Για τη σημασία της «ευσέβειας» στην αρχαία ελληνική θρησκεία βλ. ενδεικτικά Burkert, 1993, σσ. 555-559. Τον 4^ο π.Χ. αιώνα, η αριστοκρατία, ως πολιτειακό καθεστώς και νοοτροπία, αποκτά μία νέα πνοή στις πολιτικές και φιλοσοφικές θεωρητικές αναζητήσεις και ιδιαίτερα στα έργα του Πλάτωνα και την *Πολιτεία* του, όπου επιλεγμένοι άνδρες για τις σωματικές και ψυχικές τους δυνατότητες με την κατάλληλη εκπαίδευση θα αναλάβουν τις τύχες της ιδανικής πολιτείας (Ostwald, 2000, σσ. 31-35). Η αριστοκρατία είναι το καθεστώς το οποίο προσιδιάζει στον αγαθό και δίκαιο άνθρωπο Πλατ. Πολιτ. 8.544e (τὸν μὲν δὴ τῆ ἀριστοκρατία ὅμοιον διεληλύθαμεν ἤδη, ὄν ἀγαθόν τε καὶ δίκαιον ὀρθῶς φάμεν εἶναι).

⁴ Λυσ. Κατὰ Ἀνδοκ. ἀσεβ.6.10.

στεφάνια τους στη θεά Άρτεμη εξερχόμενοι από τα γυμναστήρια. Ουσιαστικά, η διαπίστωση του Ξενοφώντα, που τίθεται με μορφή ερώτησης, περιγράφοντας την παραπάνω σκηνή, είναι μια διακήρυξη ηθικής και πολιτικής συμπεριφοράς: «Γιατί, όπου οι άνδρες σέβονται τους θεούς, εκπαιδεύονται στις πολεμικές τέχνες και ασκούνται στην πειθαρχία, πώς δεν είναι φυσικό να είναι παντού όλα γεμάτα αισιοδοξία;» (όπου γὰρ ἄνδρες θεοὺς μὲν σέβονται, τὰ δὲ πολεμικὰ ἀσκοῖεν, πειθαρχεῖν δὲ μελετῶεν, πῶς οὐκ εἰκὸς ἐνταῦθα πάντα μεστὰ ἐλπίδων ἀγαθῶν εἶναι;)⁵.

Η θέση αυτή του Ξενοφώντα αποκαλύπτεται και στο εγκωμιαστικό έργο του για το Σπαρτιάτη βασιλιά Αγησίλαο. Ως πρότυπο ηγέτη και άριστου ανθρώπου ο Αγησίλαος προβάλλει ως το καλύτερο παράδειγμα για τους αγαθούς πολίτες: μέσα από τέσσερα ζεύγη αντιθέσεων που προβάλλει ο Ξενοφώντας για τη σαφή προβολή των αρετών του, είναι θεοσεβής, δίκαιος, σώφρων και εγκρατής (Humble, 2020, σ. 295). Μαζί με την ανδρεία που τον χαρακτηρίζει είναι ο απόλυτα αγαθός άνδρας (*δικαίως ἄνῆρ ἀγαθὸς παντελῶς ἂν νομίζεσθαι*). Όμως, ποιος είναι ο αγαθός άνδρας, που αποτελεί το πρότυπο του ιδανικού πολίτη και προφανώς ακολουθεί και ο ίδιος ο συγγραφέας; Για να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο του όρου, που συναντάται στο ιστορικό του έργο και αντανακλά την πολιτική και ηθική αντιπαράθεση δύο αντιλήψεων στις εμφύλιες συγκρούσεις που ξεσπούν στον ελληνικό κόσμο του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, χρειάζεται να ανατρέξουμε στα φιλοσοφικά, ηθικά και οικονομικά έργα του Ξενοφώντα. Στον «*Οἰκονομικὸν*» αποκαλύπτεται, ότι ο χαρακτηρισμός ενός άνδρα ως αγαθού προϋποθέτει συνεχή εξάσκηση της αρετής και αποτελεί καθημερινό βίωμα, όπως αναφέρει ο Ισχόμαχος στον Σωκράτη: ξεκινώντας με πίστη, προσευχές και σεβασμό στους θεούς θα καταφέρει να έχει σωματική υγεία και δύναμη και τιμή στην πόλη, έντιμη σωτηρία στον πόλεμο και αύξηση του πλούτου με θεμιτά μέσα (*τοῖς δ' οὖ, οὕτω δὴ ἐγὼ ἄρχομαι μὲν τοὺς θεοὺς θεραπεύων, πειρᾶμαι δὲ ποιεῖν ὡς ἂν θέμις ἦ μοι εὐχομένῳ καὶ ὑγιείας τυγχάνειν καὶ ῥώμης σώματος καὶ τιμῆς ἐν πόλει καὶ εὐνοίας ἐν φίλοις καὶ ἐν πολέμῳ καλῆς σωτηρίας καὶ πλούτου καλῶς ἀυξομένου*). Τα συστατικά λοιπόν ενός άριστου πολίτη είναι σαφή: η σωματική υγεία και άσκηση, η πολεμική τιμή και η απόκτηση περιουσίας, είναι πράξεις οι οποίες με την καταλυτική βοήθεια των θεών όμως καταξιώνουν τον άνδρα ως χρήσιμο στην πόλη του και στην κατάκτηση της προσωπικής ευτυχίας και την αρετή. Η πολιτική σκέψη του Ξενοφώντα δομεΐται στη βάση της μίξης αυτών των ιδιοτήτων για την προβολή του προτύπου πολίτη, οι οποίες όμως χωρίς τη θεϊκή παρουσία, την ευσέβεια, δεν ολοκληρώνουν την πρότυπη εικόνα του άριστου πολίτη.

Συχνά, η πολιτική φιλοσοφία του συνοψίζεται με μία λέξη: *φιλολακωνισμός*. Όμως, ο χαρακτηρισμός δεν αποδίδει την πλήρη εικόνα. Ο Ξενοφώντας εκφράζει ένα ολόκληρο ρεύμα της αθηναϊκής κοινωνίας, το οποίο πιστεύει, ότι η χαλαρότητα της αθηναϊκής πολιτικής ζωής αύξανε την αστάθεια και την παρατεταμένη κρίση της πολιτείας σε σχέση βέβαια, με το αριστοκρατικού χαρακτήρα, πρότυπο σπαρτιατικό πολίτευμα. Τη μίμηση των Σπαρτιατικών προτύπων από τους Αθηναίους εφήβους της αριστοκρατικής τάξης αυτή την εποχή περιγράφει ο Λυσίας (*Υπέρ Μαντιθέου*) στην υπεράσπιση του νεαρού

⁵Ξεν. Έλλ. 3.4.18, Αγησ. 1.27.

στρατιώτη Μαντίθου και των μακριών μαλλιών που διατηρεί, καθώς παραπέμπουν σε θαυμαστή του ολιγαρχικού λακωνικού καθεστώτος, σύμφωνα με τους κατηγορούς του. Στο πλαίσιο αυτό, στην «*Αθηναίων πολιτεία*», στην οποία μπορεί να μην αναγνωρίζεται ως γνήσιος συγγραφέας της ο Ξενοφώντας, αλλά κάποιος άγνωστος σε μας ομοϊδεάτης του αριστοκράτη / ολιγαρχικός, αποτυπώνεται η κριτική του δημοκρατικού πολιτεύματος της σύγχρονης τους Αθήνας. Αυτή συνοψίζεται στο γεγονός, πως την εξουσία πλέον δεν κατέχουν οι «*χρηστοί*» και «*βέλτιστοι*» πολίτες αλλά οι «*πονηροί*». Οι τελευταίοι αχαλίνωτοι και άδικοι προτιμούν παντού να εκλέγουν τους ανάξιους και όχι τους καλούς. Η κατάληξη είναι, ότι κατευθύνουν την πολιτική σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους, καθώς είναι και οι περισσότεροι αριθμητικά, δρώντας ανεύθυνα και επιρρίπτοντας τις ευθύνες για τις ολέθριες επιλογές τους σε ένα πολιτικό πρόσωπο, συνεχίζοντας την παρακμιακή πολιτική τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, να υποστηρίζει η Αθήνα, εξαιτίας αυτής της κατάστασης στο εσωτερικό της, τους χειρότερους πολίτες και στις πόλεις που ταλαιπωρούνται από στάσεις. Η τελευταία νύξη πρόδηλα εισάγει την ιστορική πραγματικότητα του ελληνικού κόσμου, που καταγράφει ο Ξενοφώντας, παρουσιάζοντας και στιγματίζοντας, ως ανόσιες, πράξεις που διαπράττει η παράταξη του δήμου. Υπό το πρίσμα αυτό, ο σεβασμός στους θεούς αποτυπώνεται ως μία ακόμη βασική διαχωριστική γραμμή δύο κόσμων. Αποτελεί ένα σαφή σημείο αντιδιαστολής μεταξύ των «*βελτίστων*» και του δήμου. Η ανάδυση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας ήταν αυτή που θα οδηγούσε στο θάνατο το δάσκαλό του Σωκράτη, λίγα χρόνια αργότερα. Με τον τρόπο αυτό ο Ξενοφώντας αφενός εκφράζει την απογοήτευσή του για την τροπή των πολιτικών πραγμάτων στην Αθήνα και αφετέρου την αρχή της αναζήτησης της πρότυπης πολιτείας των αρίστων αλλά και τη δική του προσωπική περιπέτεια που ακολούθησε, φτάνοντας ως την Περσία και καταλήγοντας οπαδός της σπαρτιατικής πολιτείας (Bowles, 2006-2007, σσ. 21-22).

Η Αριστοκρατική Ταυτότητα

Ο Ξενοφώντας δεν ορίζει σαφώς τη σημασία της λέξης «*ἀρετή*». Σημειώνει όμως, πως υπάρχουν πολλές «*ἀρετές*», υποκατηγορίες της υπέρτατης «*ἀρετής*» της σοφίας (*Απομν.* 3.9.5). Ουσιαστικά όμως συμπεκνώνονται στον τρόπο ζωής ενός «*καλού κάγαθού*» πολίτη. Η θεοσέβεια λοιπόν είναι μία αριστοκρατική αρετή; Πράγματι, σύμφωνα με όσα διακηρύσσει ο ηγέτης των δημοκρατών Θρασύβουλος, στους Αθηναίους αριστοκράτες συμπολίτες του το 403 π.Χ. Τους καλεί να αποδείξουν, ότι κοντά στις άλλες ιδιότητες που τους χαρακτηρίζουν, μένουν πιστοί και στη θρησκευτική τους συνείδηση (*ὄσιοι*) και στην τήρηση των ιερών όρκων (*εὐορκοί*) για την ειρήνευση μεταξύ τους, «*οὐ μέντοι γε ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες, ἀξιῶ ἐγὼ ὧν ὁμωμόκατε παραβῆναι οὐδέν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις καλοῖς ἐπιδειξαι, ὅτι καὶ εὐορκοὶ καὶ ὄσιοί ἐστε*» (Gray, 1989, σσ. 103-106)⁶. Τα λόγια του μπορούν να εκληφθούν σαν μια ακόμη αιχμηρή αναφορά στις

⁶Ξεν. *Ελλ.* 2.4.42. Η λέξη «*ἀρετή*» καλύπτει ένα ευρύ φάσμα σημασιών, καθώς μπορεί να χαρακτηρίζει ειδικά την πολεμική αξία ή τη σοφία κάποιων ανθρώπων ή να περιγράφει γενικά την ηθική υπόσταση των μελών της αριστοκρατικής τάξης (Tamiolaki, 2012, σσ. 565-566).

ιδεολογικές αξίες των αριστοκρατών, καθώς σε ένα λόγο που κατακεραυνώνει λεκτικά τους αντιπάλους του, χρησιμοποιεί ως κατακλείδα την πίστη τους στους θεούς για να τους απογυμνώσει επιχειρηματολογικά και από την τελευταία ιδεολογική τους θέση που υποστήριζαν με πάθος, ότι τους χαρακτηρίζει (Buck, 1998, σ. 83, Anderson, 2002, σ. 74). Στη δημηγορία που παραθέτει ο Ξενοφώντας, διαμέσου του Θρασύβουλου, παρουσιάζονται οι βασικοί λόγοι για τους οποίους οι αριστοκράτες πρέπει να διοικούν την πολιτεία σύμφωνα με αυτούς: είναι η «δικαιοσύνη», η «άνδρεία», η «γνώμη» (φρόνηση) και η πίστη στους θεούς (εὐορκοὶ καὶ ὄσιοι)⁷. Στην πλατωνική θεωρία (Πολιτ. 2.6.363 b-d.), η δικαιοσύνη, η θεοσέβεια και η τήρηση των ιερών όρκων αποτελούν εχέγγυα μιας ευχάριστης ζωής (βασιλῆος ἀμύμονος ὅς τε θεοῦδης εὐδικίας ἀνέχησι, φέρησι δὲ γαῖα μέλαινα πυροῦς καὶ κριθάς, βρίθησι δὲ δένδρεα καρπῶ τίκτη δ' ἔμπεδα μῆλα, θάλασσα δὲ παρέχη ἰχθῦς). Οι θεοὶ ανταμείβουν τους δίκαιους ανθρώπους σε αντίθεση με τους «ἀνοσίους» και «ἀδίκους». Τα λόγια του Θρασύβουλου βρήκαν πρόσφορο ἔδαφος, καθώς συνόμιζαν τα ηθικά, οικονομικά και στρατιωτικά πρότυπα, στα οποία η αριστοκρατική παράταξη επιθυμούσε να βασίσει την υπεροχή της (Anderson, 2002, σ. 74).

Η δημηγορία του Θρασύβουλου, έχει υποστηριχθεί (Dobski, 2009, σ. 335), ότι αποτελούσε μία ἔμμεση υπόδειξη της θέσεως που βρέθηκαν πλέον οι αριστοκράτες στην πόλη, καθώς η ανδρεία τους και ο αριθμός τους δεν επαρκούσαν για να επιβάλλουν τη φρόνησή τους και το δίκαιό τους στους πολλούς του δήμου. Η κατακλείδα φράση του Θρασύβουλου στο λόγο του, με την οποία καλεί τους αριστοκράτες να μείνουν πιστοὶ στην τήρηση των θείων νόμων, που ευλαβικά προτάσσουν ως βασικό ηθικό τους πλεονέκτημα, αποτελεί το κύριο επιχείρημά του για την επίτευξη της ομόνοιας, κάτι το οποίο εισακούστηκε με την κατάθεση των όπλων από την παράταξη των αριστοκρατών. Είναι οι ίδιοι «καλοὶ κάγαθοί» πολίτες, τους οποίους είχε επικαλεστεί ο Θηραμένης, για να τον προστατεύσουν σε προηγούμενο κεφάλαιο των «Ἑλληνικῶν», για την ανόσια και ασεβέστατη πράξη του Κριτία και των εκτελεστικῶν του οργάνων προς τους θεούς, να τον θανατώσουν ἀδίκαια και βίαια, αφού τον απομακρύνουν από το βωμό, επικαλούμενος τη θεία προστασία⁸. Η «εὐσέβεια» ως χαρακτηριστικό της πολιτικής ταυτότητας του αριστοκράτη πολίτη, προκύπτει από την απαρίθμηση συγκεκριμένων γεγονότων που παραθέτει ο Ξενοφώντας στο ιστορικό του ἔργο.

Ο «Δῆμος» Εναντίον των «Βελτίστων»

Στα «Ἑλληνικά» αποκαλύπτεται μία σειρά γεγονότων, στα οποία βαρύνονται οι δημοκράτες με εγκληματικές ενέργειες εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων. Η μεταβολή του πολιτικού καθεστώτος είναι απόρροια ανόσιων πράξεων και παραβίαση ιερών συνθηκών και της βεβήλωσης ιερών τόπων. Η πρώτη περίπτωση αφορά τη σφαγή των αριστοκρατών της Κορίνθου το 393 π.Χ.,

⁷Ξεν. Ἑλλ. 2.4.21-22.

⁸Ξεν. Ἑλλ. 2.3.53 «οὗτοι οὐ μόνον εἰσὶ περὶ ἀνθρώπους ἀδικώτατοι, ἀλλὰ καὶ περὶ θεοῦς ἀσεβέστατοι. ὑμῶν μέντοι, ἔφη, ὧ ἄνδρες καλοὶ κάγαθοί, θαυμάζω, εἰ μὴ βοηθήσετε ὑμῖν αὐτοῖς, καὶ ταῦτα γιγνώσκοντες ὅτι οὐδὲν τὸ ἔμὸν ὄνομα εὐεξαλειπτότερον ἢ τὸ ὑμῶν ἐκάστου».

από τους δημοκρατικούς, η οποία περιγράφεται πολύ παραστατικά (Gray, 1989, σσ. 154-156)⁹. Συνέβη κατά την εορτή των «Εὐκλείων» προς τιμήν της Ἄρτεμης, στη διάρκεια της οποίας οι πολίτες είχαν αργία και κινούνταν αμέριμνοι στην αγορά. Οι δημοκρατικοί κινήθηκαν οργανωμένα και κατέσφαξαν τους πιστούς αριστοκράτες, ακόμη και όσους κατέφυγαν κέτες στα ιερά και τους βωμούς. Ο Ξενοφώντας χαρακτηρίζει τους σφαγείς «άνοσιωτάτους καὶ παντάπασιν οὐδὲν νόμιμον φρονοῦντες». Η απόφασή τους υπήρξε το πιο ανόσιο πράγμα, αντιπαραβάλλοντάς τους ευθέως με τους αριστοκράτες, καθώς χρησιμοποιεί το λεκτικό σχήμα «οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι... ἐκεῖνοι». Οι «βέλτιστοι» δε θα τολμούσαν ποτέ κάτι τέτοιο γιατί «και αν ακόμη κάποιος καταδικασθεί με βάση το νόμο δεν προβαίνουν σε εκτελέσεις κατά τη διάρκεια της γιορτής» (κἂν νόμῳ τις καταγνωσθῆ, οὐκ ἀποκτιννύουσιν ἐν ἑορτῇ). Η πράξη τους θα τιμωρηθεί, όπως κάθε πράξη που προκαλεί και προσβάλλει τους θεϊκούς νόμους. Οι Κορίνθιοι αριστοκράτες με αρχηγούς τους Αλκιμένη και Πασίμηλο θα αντιδράσουν με ορμητήριο την Ακροκόρινθο και θα αντεπιτεθούν πετυχαίνοντας σπουδαία νίκη, με τον Ξενοφόντα να αποδίδει την επιτυχία τους στη θεϊκή παρέμβαση: «γιατί το να πέσει στα χέρια τους τόσο πλήθος εχθρών καταφοβισμένο, κατατρομοκρατημένο, με εκτεθειμένα τα ακάλυπτα μέρη του, χωρίς να έχει διάθεση να πολεμήσει και όλοι τους να κάνουν τα πάντα για την καταστροφή τους, πώς δε θα το θεωρούσε κάποιος θεϊκή παρέμβαση;» (τὸ γὰρ ἐγχειρισθῆναι αὐτοῖς πολεμίων πλῆθος πεφοβημένον, ἐκπεπληγμένον, τὰ γυμνά παρέχον, ἐπὶ τὸ μάχεσθαι οὐδένα τρεπόμενον, εἰς δὲ τὸ ἀπόλλυσθαι πάντα πάντα ὑπηρετοῦντας, πῶς οὐκ ἂν τις θεῖον ἡγήσαιτο;)¹⁰.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά την πολιτειακή μεταβολή στην Τεγέα το 370 π.Χ. Η δημοκρατική μερίδα της πόλης, υπό τους Καλλίβιο και Πρόξενο, προπαγάνδιζαν τη θέση υπέρ της ενώσεως όλων των Αρκάδων σε ένα 'Κοινό', σε αντίθεση με την αριστοκρατική μερίδα του Στάσιππου που υποστήριζε την ουδετερότητα της πόλης και τη διατήρηση των πατριων νόμων (κατὰ χώραν τὴν πόλιν καὶ τοῖς πατρίοις νόμοις χρῆσθαι)¹¹. Η τελική επικράτηση των δημοκρατών συνοδεύτηκε από μια νέα περίπτωση σφαγῆς των αντιπάλων στο Παλλάντιο στον ναό της Αρτέμιδος.

Η παραβίαση του ιερού χώρου, συνοδεύτηκε και με καταπάτηση της συμφωνίας για την ασφαλή απομάκρυνση από το ναό, καθώς οι αριστοκρατικοί συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Η αντιδιαστολή για ακόμη μια φορά από το Ξενοφόντα, από τη μια της ανηλεούς πράξης που συντελέστηκε από τους δημοκρατικούς και από την άλλη του ήθους των αριστοκρατών είναι άμεση: στην αρχική επικράτηση των αριστοκρατών, πριν οι δημοκρατικοί επιστρέψουν με την υποστήριξη των Μαντινέων, ο Στάσιππος εκθειάζεται γιατί δεν επεδίωξε την εξολόθρευση των αντιπάλων, γιατί η ηθική του και το πατριωτικό του αίσθημα δεν συμβαδίζει με τους αντιπάλους και τα γεγονότα που επακολούθησαν (καὶ γὰρ τοιοῦτος ὁ Στάσιππος ἦν οἷος μὴ βούλεσθαι πολλοὺς ἀποκτείνουσαι τῶν πολιτῶν)¹². Στην ίδια πόλη, το 364/3 π.Χ. επαναλήφθηκαν εν πολὺς τα γεγονότα, κατά τη διάρκεια των εορτασμών για τη σύναψη ειρήνης μεταξύ Αρκάδων και Ηλείων.

⁹Ξεν. Έλλ. 4.4.1-12.

¹⁰Ξεν. Έλλ. 4.4.11.

¹¹Ξεν. Έλλ. 6.5.6.

¹²Ξεν. Έλλ. 6.5.7

Αφού δόθηκαν οι αναγκαίοι όρκοι, η ηγεσία κάθε αρκαδικής πόλης (βέλτιστοι) παρέμεινε στην Τεγέα δειπνώντας, διασκεδάζοντας και προσφέροντας θυσίες και ψάλλοντας παιάνες για την επίτευξη της ειρήνης¹³. Ήταν η κατάλληλη στιγμή στην οποία έδρασαν οι άρχοντες του Αρκαδικού Κοινού, μαζί με ορισμένους υποστηρικτές τους από τους «έπαρίτους» (του επίλεκτου στρατιωτικού τμήματος των Αρκάδων) και ένα στρατιωτικό τμήμα Βοιωτών για να συλλάβουν τους αντιφρονούντες και να τους οδηγήσουν στις φυλακές. Τα δεσμοτήρια γέμισαν από τους συλληφθέντες, κατά τη σημείωση του Ξενοφώντα (*ὥστε ταχὺ μὲν αὐτοῖς τὸ δεσμοτήριον μεστὸν ἦν*). Τα γεγονότα αυτά ήταν απόρροια της πολιτικής κρίσης, που συγκλόνισε την αρκαδική ένωση, εξαιτίας της υπόθεσης της κατάχρησης των ιερών χρημάτων. Το Αρκαδικό Κοινό χρησιμοποίησε τα χρήματα από τα ιερά της Άλτης της Ολυμπίας για μισθοδοσία των «έπαρίτων». Αυτή η πράξη καταγγέλθηκε ως ιεροσυλία (έγκλημα προς τους θεούς) και πρώτοι οι Μαντινείς διαφοροποιήθηκαν ως προς αυτό από τους άλλους Αρκάδες «για να μην κληροδοτήσουν για πάντα στα παιδιά τους τέτοια αμαρτία» (*ὡς οὐ χρή τοῖς ἱεροῖς χρήμασι χρῆσθαι οὐδὲ καταλιπεῖν εἰς τὸν αἰεὶ χρόνον τοῖς παισὶν ἔγκλημα τοῦτο πρὸς τοὺς θεούς*)¹⁴. Το παράδειγμά τους ακολούθησαν και οι άλλες πόλεις επιτείνοντας την πολιτική κρίση. Οι καταχραστές άρχοντες, που θα έδιναν λόγο για κακή διαχείριση και ένοχοι όντας για ιεροσυλία, ζήτησαν παρέμβαση των Θηβαίων με τη δικαιολογία, ότι το Κοινό θα στρεφόταν για συμμαχία προς τη Σπάρτη (*οἱ Ἀρκάδες πάλιν λακωνίσαι*), δηλαδή θα άλλαζε πολιτικό προσανατολισμό κάνοντας αριστοκρατική στροφή¹⁵. Στην περίπτωση της Αρκαδίας λοιπόν, η προσβολή προς τους θεούς, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα που επηρεάζει τα πολιτικά πράγματα και συμβάλλει στον στιγματισμό της παράταξης που επιβαρύνεται ξανά με ασέβεια. Οι δημοκρατικοί της Αρκαδίας, όχι μόνο σταθεροποίησαν το Κοινό σε ασεβείς πράξεις όπως η σφαγή της Τεγέας αλλά δημιούργησαν τις συνθήκες, με την κατάχρηση των ιερών χρημάτων, να καταρρεύσει το πολιτειακό σύστημα που δημιουργήθηκε.

Η ασέβεια προς κάθε ιερό τόπο, είναι διαρκώς μία πράξη επαναλαμβανόμενη στην ιστορία του Ξενοφώντα με συγκεκριμένους θήτες. Ο στρατός του αρκαδικού κοινού παρατάσσεται έτοιμος για μάχη και συγκρούεται στο πανελλήνιο ιερό της Ολυμπίας εντός της Ιεράς Άλτεως¹⁶. Έχοντας αφαιρέσει από τους αντιπάλους τους Ηλείους την ευθύνη τέλεσης των αγώνων, οι τελευταίοι εμφανίζονται έτοιμοι να διεκδικήσουν το προγονικό τους δικαίωμα. Οι Αρκάδες οχυρώνονται μέσα στις στοές, το βουλευτήριο και το μεγάλο ναό του Διός χτυπώντας τους Ηλείους που προελαύνουν. Όταν οι Ηλείοι επιστρέφουν να επιβεβαιώσουν τη νίκη τους τη δεύτερη ημέρα, είδαν πολλούς Αρκάδες και συμμάχους τους να έχουν ανέβει ακόμη και στις στέγες των ναών και να τους περιμένουν για νέα σύγκρουση, κάτι που προκάλεσε την αποχώρηση των Ηλείων που δεν περίμεναν ίσως τέτοια ιεροσυλία. Η διήμερη σύγκρουση, που ουσιαστικά αποτέλεσε μία νίκη των Ηλείων που διοικούνταν από αριστοκρατική παράταξη και είχαν ηγήτη τον Στρατόλα ήταν αποτέλεσμα ξανά της θεϊκής παρέμβασης, η οποία δεν άφησε

¹³Ξεν. Έλλ. 7.4.36-40.

¹⁴Ξεν. Έλλ. 7.4.33-35.

¹⁵Ξεν. Έλλ. 7.4.34.

¹⁶Ξεν. Έλλ. 7.4.30-32.

ατιμώρητη την ιεροσυλία των Αρκάδων, καθώς «ύστερα από επίδειξη τέτοιας γενναιότητας που μόνον ο θεός θα μπορούσε να εμψυχήσει και να αναδείξει σε μια μέρα, ενώ οι άνθρωποι ούτε σε πολλές μέρες δε θα μπορούσαν να κάνουν δειλούς ανθρώπους γενναίους, οι Αρκάδες τελικά αποχώρησαν από την Ολυμπία», (τοιούτοι γενόμενοι οἴους τὴν ἀρετὴν θεὸς μὲν ἂν ἐμπνεύσας δύναιτο καὶ ἐν ἡμέρᾳ ἀποδείξει, ἄνθρωποι δὲ οὐδ' ἂν ἐν πολλῶ χρόνῳ τοὺς μὴ ὄντας ἀλκίμους ποιήσιαν)¹⁷.

Η αιτιολογική εξήγηση του Ξενοφώντα για τη νίκη των Ηλείων αντανακλά την ιδεολογική και θρησκευτική του συγκρότηση και την προσωπική του εμπειρία σε ανάλογες καταστάσεις. Ως διοικητής στην εκστρατεία των Μυρίων, σε έναν προτρεπτικό του λόγο πριν τη σύγκρουση με τους βαρβάρους αναφέρει στους λοχαγούς του, ότι οι ψυχές τους είναι γενναιότερες χάρη στους θεούς, «έχομεν δὲ καὶ ψυχὰς σὺν τοῖς θεοῖς ἀμείνονας» (Κύρ. Ἀνάβ. 3.1.23). Θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο, ότι τα ιστορικά γεγονότα που καταγράφει ο Ξενοφώντας δε θα πρέπει να αποδοθούν σε μια προσωπική, μεροληπτική στάση του απέναντι σε ιδεολογικούς του αντιπάλους, προσπαθώντας να τα διογκώσει ή να τα υπερτονίσει. Ο κίνδυνος που εμφιλοχωρεί να εισαχθεί το στοιχείο του υποκειμενισμού στην καταγραφή των παραπάνω γεγονότων θεραπεύεται από την παράθεσή τους και από άλλες πηγές, όπως ο Διόδωρος (14.86.1-4, 15.59.2, 15.79.2-3, 15.81.1-2), ο Πλούταρχος (Άлк. 33) ή ο Αθήναιος (12.9) (Κατσουλάκος, 1999, σ. 67). Παρόμοια περιστατικά, που περιγράφονται με ιδιαίτερα γλαφυρές εικόνες, στιγματίζοντας τον ανόσιο χαρακτήρα τους, καταπατώντας ιερούς τόπους, με τους ίδιους θήτες και θύματα παρουσιάζονται τόσο στην ιστορία του Θουκυδίδη, όσο και του Διοδώρου. Ο Θουκυδίδης (3.75-78) περιγράφει την ανηλεή σφαγή των Κερκυραίων αριστοκρατικών στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου το 427 π.Χ. και ο Διόδωρος (15.57-58) τον τρομερό «σκυταλισμό» των Αργείων της αριστοκρατικής παράταξης το 370 π.Χ., που δημιούργησε αίσθηση στον ελληνικό κόσμο¹⁸.

Η παρουσία των θεών δεν επιβεβαιώνεται αντίθετα από τον Αθηναίο ιστορικό στο πλευρό των δημοκρατών στην ιστορία του. Οι φήμες που διέδιδαν οι Θηβαίοι πριν τη μάχη των Λεύκτρων το 371 π.Χ., ότι οι θεοί παρουσίαζαν με σημάδια την υποστήριξή τους σε αυτούς απορρίπτονται ως τεχνάσματα¹⁹. Σε μια μοναδική ερμηνεία τέτοιων φαινομένων στην ιστορία του ο Ξενοφώντας αμφισβητεί τη θεϊκή παρουσία. Ερμηνεύει μάλιστα τις ιστορίες, ως επινόηση των δημοκρατών αρχόντων, που πρόσφατα είχαν σταθεροποιήσει την εξουσία τους στην ηγεσία της πόλης για να μην κλυδωνιστεί η θέση τους από τις αντιδράσεις των πολιτών εξαιτίας της δύσκολης θέσης που είχε βρεθεί η Θήβα στη διαμάχη με τους Σπαρτιάτες και για να εμψυχωθούν ταυτόχρονα για την επερχόμενη σύγκρουση. Οι διηγήσεις που κυκλοφορούσαν, ότι οι πόρτες όλων των ναών στη Θήβα άνοιγαν από μόνες τους και προμήνυαν νίκη κατά τους ιερείς και ότι

¹⁷Ξεν. Έλλ. 7.4.32.

¹⁸Εξαιρέση αποτελεί η περιγραφή του Ηροδότου (6.91) για την ανόσια πράξη των αριστοκρατών της Αίγινας το 492 π.Χ. που κατέσφαξαν τους δημοκρατικούς τους αντιπάλους, μη σεβόμενοι την ασυλία των ιερών. Η σχεδόν κινηματογραφική περιγραφή της εικόνας για το πώς απέσπασαν αντιπάλους τους που ζήτησαν άσυλο σε βωμό είναι γλαφυρότατη από τον Ηρόδοτο.

¹⁹Ξεν. Έλλ. 6.4.7.

έλειπαν τα όπλα του Ηρακλή από το ναό του, καθώς ο Ηρακλής θα έπαιρνε θέση δίπλα στους Θηβαίους στην επερχόμενη μάχη συνοδεύονται από τη λέξη «λέγοιεν», εισάγοντας το σπέρμα της δυσπιστίας, «ἀπηγγέλλετο δὲ καὶ ἐκ τῆς πόλεως αὐτοῖς ὡς οἷ τε νεῶ πάντες αὐτόματοι ἀνεώγοντο, αἷ τε ἰέρεια λέγοιεν ὡς νίκην οἱ θεοὶ φαίνοιεν. ἐκ δὲ τοῦ Ἡρακλείου καὶ τὰ ὄπλα ἔφασαν ἀφανῆ εἶναι, ὡς τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὴν μάχην ἐξωρημένου». Στη συνέχεια η θέση του Ξενοφώντα αποτυπώνεται και δικαιολογείται, καθώς, χωρίς ο ίδιος να πάρει άμεσα θέση αναφέρει, ότι κάποιοι υποστηρίζουν ότι όλα αυτά είναι τεχνάσματα των αρχόντων, «οἱ μὲν δὴ τινες λέγουσιν ὡς ταῦτα πάντα τεχνάσματα ἦν τῶν προεστηκότων». Είχε προδιαγράψει από την αρχή της παραγράφου την αξιοπιστία αυτών των διηγήσεων σχολιάζοντας, πως πολλοί από τους άρχοντες των Θηβαίων ήταν πρώην δημοκρατικοί εξόριστοι και έκριναν, ότι είναι προτιμότερο να σκοτωθούν σε μάχη παρά να εξοριστούν ξανά, καθώς αν έμενε ο λαός χωρίς τρόφιμα εξαιτίας ενδεχόμενης πολιορκίας υπήρχε κίνδυνος να ξεσηκωθεί η πόλη εναντίον τους και να χάσουν την εξουσία, «εἰ δὲ μὴ ἔξοι ὁ δῆμος ὁ Θηβαίων τάπιτήδεια, ὅτι κινδυνεύουσι καὶ ἡ πόλις αὐτοῖς ἐναντία γενέσθαι. ἄτε δὲ καὶ πεφευγότες πρόσθεν πολλοὶ αὐτῶν ἐλογίζοντο κρεῖττον εἶναι μαχομένους ἀποθνήσκειν ἢ πάλιν φεύγειν»²⁰.

Σύμφωνα με τα γεγονότα αυτά, η «εὐσέβεια» αποτελεί πολιτικό καθήκον. Η «ἀσέβεια» και η «ἀνοσιότητα» προκαλεί τη θεϊκή οργή και γι' αυτό αποτελεί πολιτικό έγκλημα. Η παράδοση, η συνήθεια των προπατόρων και η διατήρηση της πατρίου πολιτείας αποτελεί τον υπέρτατο νόμο (Burkert, 1993, σ. 558). Ο Ισοκράτης διακηρύσσει ότι, «εὐσέβεια εἶναι να μην ἀλλάζουμε τίποτε ἀπ' ὅσα μας παρέδωσαν οἱ πρόγονοι», την ίδια περίπου εποχή, τον 4^ο π.Χ. αιώνα²¹. Στο ίδιο πνεύμα και ο Πλάτωνας μαθητής του Σωκράτη, όπως και ο Ξενοφώντας, εκφράζει την οργή του εναντίον των νεωτεριστών, ὅσων δείχνουν περιφρόνηση και ὅσων θέλουν να αγνοοῦν τους παλαιούς μύθους, το πρότυπο των γονέων, το βίωμα των εορτών. Ο νομοθέτης δεν επιτρέπεται να ἀλλάξει τίποτα, καθώς οἱ παραδόσεις αυτές καθιέρωσαν τα ἀγάλματα, τους βωμούς, τους ιερούς ναοὺς και τους ιερούς περιβόλους (Burkert, 1993, σ. 666)²².

Απόρροια αυτών είναι η πολιτική χροιά που ενδύεται πλέον η προσήλωση στους θεούς και η αποστροφή προς αυτούς που προσπαθοῦν να διαταράξουν την πατριο πολιτεία, ιδιαίτερα μάλιστα, όταν οἱ βίαιες πρακτικές που χρησιμοποιοῦν προκαλοῦν ἀγανάκτηση και αποστροφή, μη σεβόμενοι τις καθιερωμένες παραδόσεις αἰώνων.

Οἱ «Τύραννοι» Ἐναντίον τῶν «Βελτίστων»

Η ἀρετή της θεοσέβειας ὁμως δεν προσιδιάζει οὔτε στους τυράννους. Κεντρική θέση στην ιστορία του Ξενοφώντα ἔχει η κατάρρευση της δύναμης της κραταιάς Σπάρτης. Αυτή ήταν ἀπόρροια της θέλησής της να ἀποβεί τύραννος μιας

²⁰Ξεν. Έλλ. 6.4.6.

²¹Ισοκρ. Άρεοπαγ. 7.30, «οὐ γὰρ ἐν ταῖς πολυτελείαις ἐνόμιζον εἶναι τὴν εὐσέβειαν, ἀλλ' ἐν τῷ μηδὲν κινεῖν ὧν αὐτοῖς οἱ πρόγονοι παρέδωσαν».

²²Πλατ. Νόμ. 10.887e.

ελεύθερης πόλης, της Θήβας ενώ μάλιστα είχε δεσμευθεί να τηρήσει την αυτονομία όλων των ελληνικών πόλεων σύμφωνα με την Ανταλκίδειο ειρήνη και είχε ηγηθεί ενάντια στον αγώνα που είχε ξεκινήσει κατά της Αθήνας, από την εποχή του πελοποννησιακού πολέμου για την ελευθερία τους από την αθηναϊκή ηγεμονία. Η θεϊκή επέμβαση ήταν αυτή που τιμώρησε την «ύβρι», την αλαζονεία της λακωνικής πόλης, που εξυμνούσε όχι μόνο στα προηγούμενα κεφάλαια της ιστορίας του αλλά και που γενικά είχε ως πρότυπο στην πολιτική του οπτική. Με τη φράση «οι θεοί δε μένουν αδιάφοροι ούτε απέναντι στους ασεβείς ανθρώπους ούτε σε αυτούς σε αυτούς που διαπράττουν αδικίες» (θεοὶ οὔτε τῶν ἀσεβούντων οὔτε τῶν ἀνόσια ποιούντων ἀμελοῦσι), ο Ξενοφώντας δεν περιγράφει μόνο τη βαθύτερη αιτία για τη δύση της σπαρτιατικής παντοκρατορίας αλλά θέτει και το θεμέλιο λίθο στον οποίο στηρίζεται η εξήγηση πίσω από κάθε ιστορικό αποτέλεσμα²³.

Οι ανόσιοι, οι προδότες και οι τύραννοι τοποθετούνται στην ίδια κλίμακα ύβρεως και απειλής για την κοινωνία των πολιτών. Το παράδειγμα του τυράννου της Σικυώνας Εύφρονα, ο οποίος δολοφονήθηκε εξαιτίας της ενοχής του και για τις τρεις αυτές παραβάσεις είναι η χαρακτηριστικότερη περίπτωση στα «*Ελληνικά*» (Higgins, 1977, σσ. 109-110, Morgan, 2003, σ. 254)²⁴. Όταν ανέβηκε στην εξουσία προέβη στο πρώτο ατόπημα απογυμνώνοντας τους ναούς από όλα τα χρυσά και ασημένια αφιερώματα προκαλώντας και προσβάλλοντας τους θεούς. Κατέστη επιπλέον προδότης παραβιάζοντας τους όρκους που είχε κάνει με τους συμμάχους του και παραδίδοντας το λιμάνι της πόλης του στους εχθρούς και τέλος κατάντησε από ελεύθερους πολίτες, τους συμπολίτες του, σε δούλους αρπάζοντας και τις περιουσίες τους. Για όλες αυτές τις πράξεις, η ποινή του θανάτου είναι η δίκαιη τιμωρία. Βέβαια και στην περίπτωση αυτή, ο Εύφρονας ήταν δημιουργήμα των δημοκρατών, καθώς κατέλαβε την εξουσία με την υποστήριξή τους, οι οποίοι κατέλυσαν την πολιτεία στην οποία είχαν την εξουσία οι «*βέλτιστοι*» και μερίδα του δήμου. Οι «*βέλτιστοι*» επομένως και οι αξίες που υπερασπίζονται, βρίσκονται μεταξύ των δύο άκρων, του δήμου και των τυράννων. Κατά συνέπεια, η πλέον ισχυρή παραίνεση του Θηραμένη προς τους οπαδούς του πολιτεύματος των Τριάκοντα στην Αθήνα είναι να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους και τον ίδιο από τους τυράννους γιατί, παρεκκλίνοντας από τις βασικές τους αρχές, αποδεικνύονται άδικοι προς τους ανθρώπους και ασεβέστατοι προς τους θεούς (*καὶ τοῦτο ἐπιδείξει, ὅτι οὗτοι οὐ μόνον εἰσὶ περὶ ἀνθρώπους ἀδικώτατοι, ἀλλὰ καὶ περὶ θεοῦ ἀσεβέστατοι*).

Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων μεταξύ των δύο παρατάξεων στην Αθήνα το 403 π.Χ., ο Κλεόκριτος, κήρυκας των Ελευσίνιων Μυστηρίων απευθύνεται στους οπαδούς των Τριάκοντα και τους παρακινεί να παύσουν τη συνέχιση της αιματοχυσίας αρχίζοντας τον λόγο του με επίκληση στις θρησκευτικές τελετές που τους ενώνουν, «*μαζί σας έχουμε πάρει μέρος στα ιερότερα μυστήρια και σε θυσίες και στις λαμπρότερες τελετές...στο όνομα των θεών που προστατεύουν την οικογένεια, στο όνομα των συγγενικών δεσμών και του συμπεθεριού και της φιλίας, γιατί με όλα αυτά πολλοί συνδεόμαστε μεταξύ μας, ντραπείτε θεούς και ανθρώπους και πάντε να κάνετε κακό στην πατρίδα και μην*

²³Ξεν. Έλλ. 5.4.1.

²⁴Ξεν. Έλλ. 7.3.7.

ακούτε τους απαίσιους τριάντα τυράννους...» (Κλεόκριτος δὲ ὁ τῶν μυστῶν κῆρυξ, μάλ' εὐφωνος ὢν, κατασιωπησάμενος ἔλεξεν: ἄνδρες πολῖται, τί ἡμᾶς ἐξελαύνετε; τί ἀποκτεῖναι βούλεσθε; ἡμεῖς γὰρ ὑμᾶς κακὸν μὲν οὐδὲν πώποτε ἐποιήσαμεν, μετεσχῆκαμεν δὲ ὑμῖν καὶ ἱερῶν τῶν σεμνοτάτων καὶ θυσιῶν καὶ ἐορτῶν τῶν καλλίστων...πρὸς θεῶν πατρῶων καὶ μητρῶων καὶ συγγενείας καὶ κηδεστίας καὶ ἐταιρίας, πάντων γὰρ τούτων πολλοὶ κοινωνοῦμεν ἀλλήλοις, αἰδούμενοι καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους παύσασθε ἀμαρτάνοντες εἰς τὴν πατρίδα, καὶ μὴ πείθεσθε τοῖς ἀνοσιωτάτοις τριάκοντα)²⁵. Μετά τα λόγια αυτά οι οπαδοί των Τριάκοντα αποσύρθηκαν ειρηνικά και στη συνέλευση που ακολούθησε μεταξύ τους καθαίρεσαν τους τριάντα ἄρχοντες και ἐξέλεξαν ἄλλους στη θέση τους. Στα γεγονότα της Αθήνας, που αφορούσαν το πολίτευμα των Τριάκοντα, ο Ξενοφώντας διαχωρίζει τους ἄρχοντες, ὅταν πλέον αρχίζουν να παρεκκλίνουν ἀπὸ τα ὅρια της ἐξουσίας τους ἀπὸ τους οπαδούς της αριστοκρατικής / ολιγαρχικής παράταξης που τους υποστηρίζουν (Morgan, 2003, σ. 264). Ἄλλωστε ο Ξενοφώντας ποτέ δε χρησιμοποιεῖ τη λέξη «τύραννοι» για να χαρακτηρίσει τους Τριάκοντα. Αντίθετα χρησιμοποιεῖ τον ὄρο «πολιτεία» και ειδικότερα «ἀριστοκρατία» για να περιγράψει το καθεστῶς (μέσα ἀπὸ τον λόγο του Θηραμένη), καθὼς σκοπὸ εἶχε την επαναφορά της πατρίου πολιτείας (τοὺς πατρίους νόμους συγγράψουσι, καθ' οὓς πολιτεύσουσι)²⁶. Η ἠθική τους διάκριση υπερτονίζεται διαμέσου της ἀσέβειας στους θεοὺς, ἡ οποία τους αποχαλινώνει οδηγώντας τους να ἀδικοῦν και τους ἀνθρώπους. Δεν προκαλεῖ λοιπὸν ἐκπληξη, πὼς για πρώτη και μοναδική φορά ἕνας δημοκρατικός ἡγέτης, ο Θρασύβουλος, επικαλεῖται τη θεϊκή υποστήριξη στον παραινετικό λόγο προς τους οπαδούς του για να ἀντιμετωπίσουν την παράταξη των τυράννων (οἱ δὲ θεοί, ὅτι ποτὲ και δειπνοῦντες συνελαμβανόμεθα και καθεύδοντες και ἀγοράζοντες, οἱ δὲ και οὐχ ὅπως ἀδικοῦντες, ἀλλ' οὐδ' ἐπιδημοῦντες ἐφυγαδενόμεθα, νῦν φανερώς ἡμῖν συμμαχοῦσι)²⁷. Σύμφωνα με το μεταφυσικό δίκαιο του Ξενοφόντα, οἱ τύραννοι τιμωρήθηκαν γιατί ἀποδείχθηκαν ἀνόσιοι και ἀσεβεῖς, με τελευταῖο ἐγκλημὰ τους, το θάνατο του Θηραμένη, τον οποίον ἀπέσπασαν βίαια ἀπὸ τον βωμό, καταπατώντας το ἄσυλο του ἱεροῦ χώρου. Ἄλλωστε, ὅπως ἔχει σημειώσει σε ἄλλο ἔργο του, ἱερόσυλοι δεν εἶναι μόνο ὅσοι κλέβουν τους ναοὺς μα και ὅσοι τραβοῦν με τη βία τους ἰκέτες ἀπὸ τους βωμούς²⁸. Καθόλου τυχαία λοιπὸν, ο Ξενοφώντας, χρησιμοποιεῖ για πρώτη και τελευταία φορά τη λέξη «τυραννεῖν» για να χαρακτηρίσει τη δράση των Τριάκοντα, ἀκριβῶς μετὰ την περιγραφή της ἀνόσιας πράξης της ἐκτέλεσης του Θηραμένη, ἀφοῦ τον ἀπέσπασαν ἀπὸ τον βωμό²⁹. Ἀπὸ το σημεῖο αὐτὸ και ἔπειτα δεν ὑπάρχει ψυχικὸς δεσμὸς μετὰ τῆς ἡγεσίας και των οπαδῶν. Η ἥττα τους βαραίνει αὐτοὺς και μόνο, καθὼς οἱ πολῖτες υποστηρικτὲς τους δε χρεώνονται τις πράξεις τους.

Η «ὑβρις» ἄλλωστε προς τους θεοὺς και ἡ τιμωρία των ἀνθρώπων που την προκαλοῦν εἶναι μια πραγματικότητα που διαπερνά το ἔργο του Ξενοφόντα. Ο Θηραμένης που βρήκε ἕναν ἀνόσιο θάνατο, προκάλεσε ουσιαστικά το τέλος του,

²⁵Ξεν. Ἐλλ. 2.4.20.

²⁶Ξεν. Ἐλλ. 2.3.2 και 2.3.48.

²⁷Ξεν. Ἐλλ. 2.4.14.

²⁸Ξεν. Ἀγησ. 11.1.

²⁹Ξεν. Ἐλλ. 2.4.1.

καθώς υπήρξε ο βασικός κατηγορος εναντίον των νικητών Αθηναίων στρατηγών που καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν για την υπόθεση της περισυλλογής των ναυαγών μετά τη νικηφόρα ναυμαχία των Αργινουσών το 406 π.Χ. Για να το πετύχει αυτό, ο αλλοπρόσαλλος πολιτικά Θηραμένης, που τότε είχε προσεταιρισθεί δημαγωγικά τον δήμο, τον είχε οδηγήσει στην παραπλάνηση, χρησιμοποιώντας την ιερή γιορτή των *Απατουρίων*³⁰. Έντυσε μια συμμορία δικών του ανθρώπων με μαύρα ρούχα, προσποιούμενοι τους συγγενείς των θυμάτων, ώστε να επιτύχει την καταδίκη των στρατηγών διεγείροντας το συναίσθημα των πολιτών. Το να εξαπατά κανείς τους «πιστεύοντας» είναι «άνόσιον» αναφέρει ο Ξενοφώντας στο εγκώμιο του για τον Αγησίλαο, παραθέτοντας τις αρετές ενός άριστου άνδρα³¹. Η άδικη τιμωρία τους με δική του δόλια ενέργεια υπήρξε ουσιαστικά η καταδίκη του στη συνέχεια με τον ίδιο τρόπο, καθώς χρησιμοποίησε τους θεούς.

Η Περίπτωση του Αλκιβιάδη στα «Ελληνικά»

Ανάμεσα σε αυτές τις συμπληγάδες των δύο πόλων εξουσίας, η αρετή της «ευσέβειας» αναγνωρίζεται ως βίωμα και έμφυτο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αριστοκρατικής παράταξης και γενικότερα του πολίτη, που θέλει να αναγνωρίζεται ως «καλός κάγαθος». Η κακοτυχία που θα συναντήσει στη ζωή του και η συντριβή της προσωπικής του ύπαρξης δεν έχει να κάνει με ενσυνείδητη παράβαση των θεϊκών κανόνων, αλλά με την κακή χρονική συγκυρία, καθώς άθελά του προκαλεί τους θεϊκούς νόμους. Η περίπτωση του Αθηναίου Αλκιβιάδη είναι η πλέον χαρακτηριστική στην εξιστόρηση του Ξενοφόντα. Ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός υπήρξε εμβληματική προσωπικότητα της Αθήνας του β' μισού του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Κατά πάσα πιθανότητα, υπήρξε οικείο πρόσωπο του ιστορικού και σίγουρα ήταν και οι δύο μέλη της συντροφιάς του φιλοσόφου Σωκράτη. Ο Αλκιβιάδης υπήρξε ίνδαλμα της νεολαίας της Αθήνας και ίσως το πλέον διακεκριμένο μέλος της αριστοκρατικής παράταξης στην πόλη (Gribble, 1999, σ. 119)³².

Στο πρώτο βιβλίο των «Ελληνικών» παρουσιάζεται το κύκνειο άσμα της πολιτικής καριέρας του Αλκιβιάδη με την επάνοδό του στην Αθήνα. Ο Ξενοφώντας περιγράφει την πορεία του και την πτώση του ως θέλημα των θεών και απαλλάσσεται από τις κατηγορίες περί ασέβειας, καθώς αναγνωρίζει με τις πράξεις του το σφάλμα του³³. Ο Αθηναίος πολιτικός και στρατηγός απέδειξε τη

³⁰Ξεν. Έλλ. 1.7.8-10.

³¹Ξεν. Άγησ. 11.4.

³²Παραβάλλεται η αναφορά του Πλουτάρχου (Άγκ. 33) για την υποστήριξη, που πρόσφερε στον Αλκιβιάδη για να επιστρέψει στην Αθήνα το 410 π.Χ., ο κατοπινός ηγέτης των Τριάκοντα, ο Κριτίας.

³³Σύμφωνα με τον Πλουτάρχο (Άγκ. 33.2), ο Αλκιβιάδης, όταν προσήλθε στη συνέλευση μετά την επιστροφή του, απέδωσε τις προηγούμενες ενέργειές του στην κακοδαμονία και σε ατυχείς γενικά στιγμές, στιγματίζοντας ελαφρά και τη συμπεριφορά του δήμου για την ευκολοπιστία του. Σε αυτό το σημείο εμφανίζεται ξανά η θέση του Ξενοφόντα, πως είναι ανόσιο να εξαπατά κανείς τους «πιστεύοντας» και αυτό τους οδηγεί στη δίκαιη τιμωρία και την καταστροφή, όπως έγινε με τους ακραίους δημοκράτες δημοκόπους που κατεύθυναν την αθηναϊκή πολιτική την εποχή εκείνη.

θεοσέβειά του και την πίστη του στους θεούς οδηγώντας στην Ελευσίνα, για πρώτη φορά στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, την ιερή πομπή των Ελευσινίων Μυστηρίων από τη στεριά και την Ιερά Οδό με τη συνοδεία στρατού ενώ μέχρι τότε πήγαιναν δια θαλάσσης, εξαιτίας του αποκλεισμού από τους Σπαρτιάτες³⁴. Η ενέργεια αυτή αποτελούσε πράξη πυγμής και δύναμης για την ταπεινωμένη ως τότε Αθήνα. Η πράξη του Αλκιβιάδη πέρα από την ένδειξη πίστης και θεοσέβειας στη θεά, αποτελούσε την καλύτερη απάντηση στις κατηγορίες περί ασέβειας των μυστηρίων, που του πρόσαπταν οι αντίπαλοί του και παράλληλα υπήρξε μια πολύ καλά μελετημένη πράξη του ιδιοφυούς Αθηναίου να κερδίσει την υποστήριξη του αθηναϊκού δήμου. Αν λοιπόν με μια τέτοια πράξη απάντησε στις κατηγορίες που δέχονταν περί ασέβειας και που φαίνεται ότι ούτε ο Ξενοφώντας αποδεχόταν, καθώς όπως σημειώνει στο έργο του, δεν υπήρξαν ποτέ πιστευτές από την αθηναϊκή κοινή γνώμη, η αποτυχία να σταθεροποιηθεί στην εξουσία αποδίδεται σε ένα τυχαίο γεγονός, που ξανά έχει να κάνει με τη θεία πρόνοια. Ήδη το άδοξο τέλος της δεύτερης πολιτικής ευκαιρίας του Αλκιβιάδη, ο οποίος σημειωτέον δεν ηττήθηκε σε καμία σύγκρουση από τις πελοποννησιακές δυνάμεις, είχε προδιαγραφεί από την πρώτη στιγμή που πάτησε το πόδι του στην Αθήνα.

Ο Αλκιβιάδης κατέπλευσε στον Πειραιά τη μέρα που γιορτάζονταν τα *Πλυντήρια*, προς τιμήν της Αθηνάς, «όταν το άγαλμα της θεάς είναι ολόκληρο σκεπασμένο, πράγμα που για μερικούς προοιωνίζε κακό σημάδι και για εκείνον και για την πόλη. Γιατί κανένας Αθηναίος δε θα τολμούσε να καταπιαστεί τέτοια μέρα με κανένα σπουδαίο έργο» (κατέπλευσεν εις τὸν Πειραιᾶ ἡμέρα ἣ Πλυντήρια ἦγεν ἡ πόλις, τοῦ ἔδους κατακεκαλυμμένου τῆς Ἀθηνᾶς, ὃ τινες οἰωνίζοντο ἀνεπιτήδειον εἶναι καὶ αὐτῶ καὶ τῇ πόλει. Ἀθηναίων γὰρ οὐδεὶς ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ οὐδενὸς σπουδαίου ἔργου τολμήσαι ἂν ᾔψασθαι) (Nagy, 1994, σσ. 283, 285, Stuttard, 2018, σσ. 258-259)³⁵. Ο Αλκιβιάδης είχε το άδοξο πολιτικό τέλος, όχι εξαιτίας λανθασμένων δικών του προσωπικών χειρισμών σε πολιτικά και στρατιωτικά θέματα, τα οποία άλλωστε δεν έπραξε στη διαχείριση πολιτικών και στρατιωτικών καταστάσεων –το αντίθετο μάλιστα– και κυρίως όχι εξαιτίας της ασεβούς ζωής του ως τιμωρία από τους θεούς, όπως υπέστησαν άνδρες οπαδοί της δημοκρατίας ή τύραννοι· η θεία βούληση είναι ανώτερη από την ανθρώπινη επιθυμία και ο Αλκιβιάδης απλά βρέθηκε στο λάθος σημείο τη λάθος στιγμή. Ουσιαστικά, εμφανίζεται ως ένας τραγικός ήρωας, ο οποίος δεν έχει τη δύναμη να αλλάξει τη μοίρα των πραγμάτων και τη θεία επιθυμία. Ο Ξενοφώντας ερμηνεύει την πτώση του ως πράξη των θεών, τους οποίους προκάλεσε άθελά του όμως. Η ασέβειά του υπήρξε αθέλητη και δεν ήταν αποτέλεσμα εσκεμμένης πράξης του και περιφρόνησης των θείων. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να το πράξει, καθώς ο ίδιος ήταν ένας αριστοκράτης και η «ευσέβεια» ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς του. Ο Ξενοφώντας δεν θα μπορούσε να αποδώσει μια τέτοια κατηγορία σε έναν ιδεολογικά συνοδοιπόρο του, με τον οποίον μοιράζονταν έναν κοινό κώδικα αξιών.

³⁴Ξεν. Έλλ. 1.4.20-21.

³⁵Ξεν. Έλλ. 1.4.12.

Συμπεράσματα

Η «ευσέβεια» στα «Έλληνικά» του Ξενοφώντα δε θα πρέπει ερμηνευτικά να περιορίζεται μόνο στο μεταφυσικό πεδίο, στην εκδήλωση απλά ενός έκδηλου θρησκευτικού συναισθήματος από τους ανθρώπους. Αποτελεί επιπλέον μια κυρίαρχη πολιτική αρετή που προσιδιάζει στους «καλούς κάγαθούς» πολίτες και αποτελεί αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της αριστοκρατικής παράταξης. Αυτό αποδεικνύεται με βάση τα ιστορικά γεγονότα, που ο Αθηναίος ιστορικός καταγράφει στο έργο του και υπήρξαν προσωπικά του βιώματα και από συμπεριφορές που ο ίδιος γνώρισε στη διάρκεια της ταραχώδης εποχής του. Αποτελεί στοιχείο αντιπαραβολής με τις πολιτικές πρακτικές των δημοκρατών ή των τυράννων, ο οποίος στιγματίζονται ως ανόσιες πράξεις, που δε δείχνουν σεβασμό στις θρησκευτικές παραδόσεις που γαλουχήθηκαν επί σειρά ετών οι κοινωνίες των πολιτών. Θεματοφύλακές τους αποτελούν οι οπαδοί μιας αριστοκρατικής κοινωνίας, που μάχεται να διατηρήσει τη θέση της σε έναν κόσμο που γνωρίζει ταχύτατες μεταβολές και συνεχείς αποχαλινώσεις των θεσμών και των ηθών. Η θεϊκή παρέμβαση δεν αχρηστεύει τελείως την ανθρώπινη δράση αφού κάθε άνθρωπος δρώντας είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του και τις αβελτηρίες του. Η επίκληση του θείου λειτουργεί όμως, ως αιτιακή εξήγηση, που περιβάλλει με περισσό κύρος, κάθε άλλη λογική ή λογικοφανή εξήγηση. Με τον τρόπο αυτό δικαιολογούνται ακόμη και οι πράξεις επιφανών μελών της αριστοκρατικής παράταξης, όπως ο Αλκιβιάδης. Συνέπεια αυτού είναι, πως ο Ξενοφώντας πέραν της θρησκευτικής πίστης, έχει σχηματίσει σαφή άποψη για την ιστορική και πολιτική εξέλιξη εξαιτίας της εμπειρικής του αντίληψης για τα γεγονότα, η οποία βαθιά ριζωμένη μέσα του εκφράζει τις αξίες ενός γνήσια αριστοκράτη πολίτη. Μία από τις αξίες αυτές είναι και η πίστη και ο σεβασμός στους θεούς, η θεοσέβεια, που ως κομμάτι της αριστοκρατικής προσωπικότητας αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του «καλού κάγαθού» πολίτη.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Anderson, J. K. (2002). *Ξενοφών, η ζωή και το έργο του*. Μετάφραση: Π. Μοσχοπούλου. Αθήνα: Τυποθήτω.
- Burkert, W. (1993). *Αρχαία ελληνική θρησκεία*. Μετάφραση: Ν. Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού, Α. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Κατσουλάκος, Θ. (1999). *Οι απόψεις του Ξενοφώντα για την ιστορία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Lesky, A. (2006). *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. Μετάφραση: Α. Γ. Τσοπανάκης. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μπιργάλιας, Ν. (2003), Η πολιτική σκέψη του Ξενοφώντα, *Ε' Ιστορικά*, 2005, 12-17.
- Said, S., Trédé, M., Boulluec, A. (2001). *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*. Τ. 1. Μετάφραση: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιβερίδης, Β. Πόθου. Αθήνα: Παπαζήσης.

Αγγλική

- Bowden, H. (2004). Xenophon and the scientific study of religion. In C. Tuplin, V. Azoulay (eds.), *Xenophon and his World: Papers from a Conference Held in Liverpool in July 1999*, 229-246. Stuttgart: Franz Steiner.
- Bowden, H. (2015). Impiety. In E. Eidinow, J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, 325-338. New York: Oxford University Press.
- Bowles, D. (2006-2007). Wrongfully Accused: The Political Motivations behind Socrates' Execution, *Hirundo, The McGill Journal of Classical Studies*, 5, 16-30.
- Buck, J. R. (1998). *Thrasybulus and the Athenian democracy: the life of an Athenian statesman* (Historia – Einzelschriften 120). Stuttgart: Franz Steiner.
- Dobski, B. J. (2009). Athenian democracy refounded: Xenophon's political history in the *Hellinika*. In D. Gish, W. Ambler (eds.), *The Political Thought of Xenophon*, 316-338. Exeter: Imprint Academic.
- Eidinow, E. (2015). *Envy, Poison, and Death: Women on Trial in Classical Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Gray, V. J. (1989). *The character of Xenophon's Hellenica*. London: Duckworth.
- Gribble, D. (1999). *Alcibiades and Athens: a study in literary presentation*. Oxford [England]; New York: Clarendon Press.
- Higgins, D. E. (1977). *Xenophon the Athenian: the problem of the individual and the society of the polis*. Albany: State University of New York Press.
- Humble, N. (2020). True history: Xenophon's Agesilaos and the encomiastic genre. In A. Powell – N. Richer (eds.), *Xenophon and Sparta*, 291-318. Swansea: The Classical Press of Wales.
- Johnstone, S. (2010). Virtuous toil, vicious work: Xenophon on aristocratic style. In V. Gray (ed.), *Xenophon, Oxford Readings in Classical Studies*, 137-166. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Lee, W. I. J. (2016). Xenophon and his times. In M.I. Flower (ed), *The Cambridge Companion to Xenophon*, 15-36. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Mikalson, J. D. (2005). *Ancient Greek Religion*. Maiden MA: Blackwell.
- Morgan, A. K. (2003). *Popular tyranny: sovereignty and its discontents in ancient Greece*. Austin: University of Texas Press.
- Nagy, B. (1994). Alcibiades' Second "Profanation". *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 43(3): 275-285.
- Naiden, F. S. (2016). Contagious Ασέβεια. *CQ* 66(1): 59-74.
- Nee, L. D. (2009). The city on trial: Socrates' indictment of the gentleman in Xenophon's *Oeconomicus*. In D. Gish, W. Ambler (eds.), *The Political Thought of Xenophon*, 246-270. Exeter, Imprint Academic.
- Ostwald, M. (2000). *Oligarchia: The development of a constitutional form in ancient Greece*. Stuttgart: Steiner.
- O' Sullivan, L.L. (1997). Athenian Impiety Trials in the Late Fourth Century B.C. *CQ* 47(1): 136-152.
- Rood, T. (2016). Xenophon's Narrative Style. In M.I Flower (ed), *The Cambridge Companion to Xenophon*, 263-278. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Stuttard, D. (2018). *Nemesis: Alcibiades and the fall of Athens*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tamiolaki, M. (2012). Virtue and leadership in Xenophon: Ideal leaders or ideals losers? In S. E. Alcock, T. Harrison, W. M. Jongman (eds.), *Xenophon: Ethical Principles and Historical Enquiry*, 563-590. Leiden – Boston: Brill.

Piety (Εὐσέβεια) as a Political Virtue in the «Hellenika» of Xenophon

George A. Tsiakalos

PhD Candidate, University of Crete, Greece

Through the simple and clear style of writing of Xenophon's "Hellenika", the factor of religion emerges, as an integral element of human actions and the general evolution of history. Whether it is artfully used as a springboard to achieve political goals, or manifests itself as divine intervention for the happy ending of a battle, in either case it determines people's lives. At the same time, the respect for the gods and the observance of religious practices manifests piety (εὐσέβεια), which together with the exercise of martial art and discipline constitute the content of the concept of "virtue" (ἀρετή), which is not only found in the person of a king or a general, but to every good citizen (καλοκάγαθός). At this point, piety (εὐσέβεια) is, for Xenophon, a characteristic feature of the identity of an aristocratic citizen. It is far away from the moral and metaphysical contexts and acquires a political connotation by accompanying the lifestyle of the best citizens (βέλτιστοι) in contrast to the disrespectful (ἀσεβειστάτους), who cross the lines and commit unholy and impiety acts. It is a clear point of opposition between the best citizens (βέλτιστοι) and the deme (δῆμος). The aim of the article is to highlight this Xenophon's point of view, as reflected through specific political events, which unfold in the seven books of his history.

Keywords: *Xenophon, aristocracy, Hellenika, religion, virtue*

Επιστημονικό Άρθρο

Διασπορά, Μετανάστευση και οι Έλληνες του Καναδά

Ιωάννα Μαρία Κανταρτζή
Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Οττάβας, Καναδάς

Γιώργος Καρλής
Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Οττάβας, Καναδάς

Η ελληνική μετανάστευση στον Καναδά ξεκίνησε στις αρχές του 19ου αιώνα. Το 1871, μόνο 39 Έλληνες βρίσκονταν στον Καναδά, μέχρι το 2011 ο αριθμός αυτός είχε αυξηθεί σε 252.960. Οι κοινωνικοπολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες καθορίζουν τους λόγους για τη μετανάστευση και συνεπώς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη διασπορά. Κάθε εθνοτική ομάδα είναι ξεχωριστή. Το παρόν άρθρο εστιάζει συγκεκριμένα σε μια ανάλυση μιας εθνοτικής ομάδας, των Ελλήνων του Καναδά. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει τη διασπορά, τη μετανάστευση και την περίπτωση των Ελλήνων του Καναδά. Ειδικότερα, το παρόν άρθρο εξετάζει την ιστορία της μετανάστευσης των Ελλήνων στον Καναδά και τα χαρακτηριστικά της διασποράς που περιγράφουν τους Έλληνες του Καναδά. Αποκαλύπτει ότι για τους Έλληνες η μετανάστευση δεν είναι απλώς γεωγραφική αλλά συνεπάγεται και εναγκαλισμό και προσαρμογή στην κοινωνία υποδοχής. Η ελληνική ομάδα αναγνωρίζεται στη διασπορά ως ομάδα που είναι συνεκτική και συμβάλλει στον ιστό και τα ιδανικά της καναδικής κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: διασπορά, μετανάστευση, Έλληνες του Καναδά.

Εισαγωγή

Η ελληνική μετανάστευση στον Καναδά ξεκίνησε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Πολλοί Έλληνες από τα ελληνικά νησιά όπως τη Σύρο, την Κρήτη, τη Σκόπελο και από χωριά της Πελοποννήσου μετανάστευσαν στο Μόντρεαλ το 1843 (Chimbos, 2008). Το 1871, μόνο 39 Έλληνες βρίσκονταν στον Καναδά. Πιο πρόσφατα, η απογραφή του 2011 έδειξε ότι 252.960 Καναδοί δήλωσαν ότι ήταν ελληνικής καταγωγής (Statistics Canada, 2011).

Στις αρχές έως τα μέσα του 1900, περισσότεροι Έλληνες αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους και να δημιουργήσουν τα σπίτια τους σε διάφορα μέρη του κόσμου. Μετά τον Α' Παγκόσμιο και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η κακή οικονομική κατάσταση οδήγησε πολλούς να εγκαταλείψουν την Ελλάδα με την ελπίδα να χτίσουν μια καλύτερη ζωή και μέλλον. Η απόφαση για το πού θα μεταναστεύσουν καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνία υποδοχής στην οποία είχε ήδη μεταναστεύσει ένας συγγενής ή φίλος από την Ελλάδα. Αυτό είναι

ενδεικτικό της επιθυμίας των μεταναστών να αισθάνονται κοντά στη χώρα καταγωγής τους με συμπατριώτες που μοιράζονται την ίδια κουλτούρα.

Τρεις είναι οι κυρίαρχες αξίες που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες: (1) η θρησκεία, (2) η πατρίδα και (3) η οικογένεια. Αυτές οι αξίες είναι χαραγμένες στις καρδιές των Ελλήνων που προσπαθούν να προστατέψουν τον εαυτό τους ανεξάρτητα από το πού βρίσκονται στον κόσμο. Αυτές οι βασικές αξίες είναι που λειτουργούν ως πυλώνες των οργανώσεων της ελληνικής εθνικής κοινότητας σε όλες τις φάσεις της μετανάστευσης και της αναγνώρισης της διασποράς.

Γύρω από την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία έχουν δημιουργηθεί πολλές ελληνορθόδοξες κοινότητες. Έτσι, η θρησκεία είναι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο που διευκολύνει τη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας και εθνικότητας (Karlis, 1993, Avgoulas & Fanany, 2024, Avgoulas, 2023a, 2024). Οι Ελληνικές Ορθόδοξες Εκκλησίες στα αστικά κέντρα δημιουργήθηκαν αρχικά για θρησκευτικούς σκοπούς και χρησιμοποιήθηκαν επίσης για λόγους αναψυχής, συμπεριλαμβανομένων των δεξιώσεων γάμων και βαπτίσεων στα υπόγεια της Εκκλησίας. Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία στέγασε αρχικά μια άλλη σημαντική μεταβλητή για την εθνοτική πολιτισμική διατήρηση των Ελλήνων μεταναστών - τα ελληνόγλωσσα σχολεία. Σε πολλές ελληνικές κοινότητες σε όλο τον Καναδά, τα πρώτα ελληνόγλωσσα σχολεία λειτούργησαν σε υπόγεια εκκλησιών.

Η λέξη «διασπορά» είναι συνυφασμένη με μετανάστες και ομάδες μεταναστών που στεγάζονται ή ζουν εκτός των εθνικών τους πατρίδων. Ωστόσο, η έννοια της διασποράς εκτείνεται πέρα από αυτή την απλή εννοιολόγηση σε μια βαθύτερη κοινωνιολογική ανάλυση σχετικά με πολλούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που οδήγησαν τα άτομα να εγκαταλείψουν τις εθνικές τους πατρίδες. Όπως η περίοδος (έτη) μετανάστευσης ποικίλλει για πολλούς διαφορετικούς μετανάστες, έτσι ισχύει και για τις κοινωνικές και οικονομικές καταστάσεις που αντιμετώπισαν. Οι υποκείμενοι παράγοντες όπως αυτοί διαμορφώνουν τους λόγους της μετανάστευσης και συνεπώς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη διασπορά. Κάθε εθνοτική ομάδα είναι συγκεκριμένη σε κάθε περίπτωση, όχι μόνο με διαφορετικές χρονικές γραμμές, αλλά και διαφορετικούς κοινωνικο-πολιτιστικούς και οικονομικούς παράγοντες που επιταχύνουν τη μετανάστευση και την εννοιολόγηση της διασποράς. Το παρόν άρθρο εστιάζει συγκεκριμένα σε μια ανάλυση των Ελλήνων του Καναδά.

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει τη διασπορά, τη μετανάστευση και την περίπτωση των Ελλήνων του Καναδά. Συγκεκριμένα, εξετάζει την ιστορία της μετανάστευσης των Ελλήνων στον Καναδά και τα χαρακτηριστικά της έννοιας της διασποράς που περιγράφουν τους Έλληνες του Καναδά. Για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού, το παρόν άρθρο χωρίζεται σε τρία μέρη: (1) εννοιολόγηση της διασποράς, (2) μετανάστευση των Ελλήνων στον Καναδά και (3) μετανάστευση, διασπορά και Έλληνες του Καναδά.

Εννοιολογώντας τη Διασπορά

Οι ορισμοί της διασποράς ποικίλλουν, αλλά τείνει να δίνεται έμφαση στη νοσταλγία και στη συλλογική ταυτότητα της πατρίδας (Sim & Leith, 2014). Έτσι, η διασπορά αναφέρεται όχι μόνο στην εγκατάλειψη της εθνικής πατρίδας, αλλά και στα εσωτερικά συναισθήματα νοσταλγίας που τη συνοδεύουν. Η διασπορά αναφέρεται σε ένα εσωτερικό συναισθηματικό ή αίσθημα αναπόλησης, μια εγγενής σύνδεση που χτίζεται μέσα από μια φαντασία που σχηματίστηκε στο παρελθόν.

Μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αποκαλύπτει ότι η διασπορά είναι μια έννοια που ποικίλλει ως προς το νόημα. Ετυμολογικά, η λέξη έχει τις ρίζες της στα αρχαία ελληνικά και σημαίνει το σκόρπισμα των σπόρων. Οι Beine et al. (2011) έχουν κατασκευάσει την εννοιολόγηση της διασποράς γύρω από την αρχαία ελληνική προοπτική, υποστηρίζοντας ότι η διασπορά αντανάκλα το σκόρπισμα των ανθρώπων ή ενός εθνοτικού πληθυσμού από τον πολιτισμό της πατρίδας τους, εθελοντικά ή ακούσια όταν πάνε σε μια ξένη χώρα (Beine, Docquier & Ozden, 2011).

Η ανάλυση της διασποράς του Elizer (2013) παρουσιάζει μια θεσμική προοπτική. Δηλαδή, η οπτική του Elizer (2013) για τη διασπορά έγκειται σε θεσμούς και πολιτιστικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται ως τρόπος για να αμβλύνουν τις δυσκολίες εγκατάλειψης της εθνικής πατρίδας. Με τη δημιουργία ομάδων εθνοτικών κοινοτήτων και τη συμμετοχή σε ειδικές εθνοπολιτισμικές δραστηριότητες, η προσαρμογή στην επικρατούσα κοινωνία γίνεται πιο εύκολη.

Η εννοιολόγηση της διασποράς του Cohen (2008) εστιάζει στο «εμείς» που παρέχεται από τα χαρακτηριστικά της εθνικής κουλτούρας που απαρτίζουν τη συλλογική ταυτότητα. Κατά την εννοιολόγηση της διασποράς, ο Cohen υποστηρίζει ότι υπάρχουν εννέα χαρακτηριστικά της διασποράς: (1) η διασπορά από μια αρχική πατρίδα, συχνά τραυματικά, σε δύο ή περισσότερες ξένες περιοχές, (2) η διασπορά από την πατρίδα για αναζήτηση εργασίας, επιδίωξη εμπορίου ή για περαιτέρω αποικιακές φιλοδοξίες, (3) μια συλλογική μνήμη και ένας μύθος για την πατρίδα, συμπεριλαμβανομένης της τοποθεσίας, της ιστορίας και των επιτευγμάτων της, (4) η εξιδανίκευση της υποτιθέμενης προγονικής κατοικίας και συλλογική δέσμευση για τη συντήρηση, την αποκατάσταση, την ασφάλεια και την ευημερία της, ακόμη και για τη δημιουργία της, (5) η ανάπτυξη ενός κινήματος επιστροφής που κερδίζει συλλογική έγκριση, (6) μια ισχυρή συνείδηση της εθνικής ομάδας που διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και βασίζεται σε μια αίσθηση ιδιαιτερότητας, σε μια κοινή ιστορία και στην πίστη σε μια κοινή μοίρα, (7) μια προβληματική σχέση με τις κοινωνίες υποδοχής που υποδηλώνει τουλάχιστον την έλλειψη αποδοχής ή την πιθανότητα να συμβεί άλλη καταστροφή στην ομάδα, (8) η αίσθηση ενσυναίσθησης και αλληλεγγύης με ομοεθνοτικά μέλη σε άλλες χώρες εγκατάστασης, και (9) η δυνατότητα μιας χαρακτηριστικής αλλά δημιουργικής και εμπλουτισμένης ζωής στις χώρες υποδοχής με ανοχή στον πλουραλισμό (Cohen, 1997 που αναφέρεται στους Laako & Hautaniemi, 2014). Τα εννέα χαρακτηριστικά της διασποράς του Cohen δείχνουν ότι ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η διασπορά καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τους λόγους μετανάστευσης. Δηλαδή, ο λόγος για τον οποίο κάποιος εγκαταλείπει την εθνική του πατρίδα μπορεί να έχει καθοριστεί από ένα ή περισσότερα από τα χαρακτηριστικά της διασποράς του Cohen, υποδεικνύοντας

έτσι ότι η εννοιολόγηση της διασποράς εκτείνεται πέρα από τη μετανάστευση στην κατανόηση του γιατί κάποιος μετανάστευσε.

Η Μετανάστευση των Ελλήνων στον Καναδά

Διαφορετικές χρονικές περίοδοι και πολιτικά περιβάλλοντα έπαιξαν επίσης ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής μετανάστευσης σε χώρες σε όλο τον κόσμο. Τρεις είναι οι ουσιαστικές πολιτικές κρίσεις που διαμόρφωσαν την ελληνική μετανάστευση. Πρώτα η περίοδος 1453-1821 όταν η Ελλάδα βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Οθωμανών Τούρκων. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, υπήρχαν δύο είδη μετανάστευσης: η εσωτερική και η εξωτερική. Η εσωτερική μετανάστευση αναφέρεται στη μετακίνηση ανθρώπων εντός των ελληνικών συνόρων. Αντίθετα, η εξωτερική μετανάστευση αναφέρεται στη μετακίνηση εκτός των ελληνικών συνόρων και ειδικότερα σε χώρες όπως της Δυτικής Ευρώπης.

Οι Έλληνες άρχισαν να μετακομίζουν στον Καναδά μετά τον «Ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» (1821-1832) και πολλοί από αυτούς τους μετανάστες, εκείνη την εποχή, ήταν νέοι ναυτικοί. Ίσως ο πιο αναγνωρισμένος από τους Έλληνες μετανάστες ναυτικούς ήταν ο Απόστολος Βαλεριανός, γνωστός και ως Ιωάννης Φωκάς. Ο Βαλεριανός ήταν Έλληνας ναυτικός και εξερευνητής με καταγωγή από την Κεφαλονιά. Το 1705, μια από τις πιο διάσημες ανακαλύψεις του, ήταν η ανακάλυψη του στενού που χωρίζει το Βανκούβερ από την Ουάσιγκτον και συνδέει τον Ειρηνικό Ωκεανό με τον κόλπο της Τζόρτζια. Το στενό είναι γνωστό με το όνομα «Χουάν ντε Φούκα», όνομα που δόθηκε στον Βαλεριανό το 1725 από τη Ρωσική Αυτοκρατορική Ακαδημία Επιστημών (Χωρίς συγγραφέα, 2012). Ο Απόστολος Βαλεριανός αναγνωρίζεται σήμερα ως ο πρώτος Έλληνας που πήγε στον Καναδά.

Η δεύτερη κρίση επηρέασε την ελληνική μετανάστευση, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ευρώπη, είναι η περίοδος από το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1832-1945). Όσο για την τρίτη κρίσιμη περίοδο, αυτή ξεκίνησε με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα. Πριν από τη δεκαετία του 1950, η ελληνική μετανάστευση ήταν αργή και σταθερή. Η πετρελαϊκή κρίση το 1970 προκάλεσε μεταναστευτικά κύματα σε ευρωπαϊκές, αμερικανικές και канаδικές πόλεις. Περίπου ένα εκατομμύριο Έλληνες μετανάστευσαν σε αυτό το δεύτερο κύμα, από το 1950 έως το 1974 στη Δυτική Ευρώπη, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία (Kasimis & Kassimi, 2017). Το κίνητρο πίσω από αυτή τη μεταναστευτική περίοδο ήταν τόσο πολιτικό όσο και οικονομικό και πιο συγκεκριμένα, προέκυψε από τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο (1946-1974) και τη στρατιωτική χούντα. Ο Παπανίκος (1991) εξετάζει την μετανάστευση στον Καναδά απαντώντας στο ερώτημα αν η μετανάστευση αυτής της περιόδου ήταν οικονομική ή πολιτική. Οι στατιστικές δείχνουν ότι από το 1955-1973 603.300 Έλληνες μετανάστες πήγαν στη Γερμανία, 170.700 στην Αυστραλία, 124.000 στις ΗΠΑ και 80.200 στον Καναδά (Kasimis & Kassimi, 2017).

Κατά τη δεκαετία του 1900, η κοινή γνώμη και ο Τύπος στον Καναδά υπονοούσαν ότι οι μετανάστες από τη νότια Ευρώπη δεν ήταν διανοητικά και σωματικά προετοιμασμένοι για το κλίμα και τον πολιτισμό του Καναδά (Woodsworth, 1909). Σε απάντηση αυτής της δήλωσης, ο ελληνικός πληθυσμός όχι μόνο αποδείχθηκε κατάλληλος για το κλίμα του Καναδά, αλλά οι Έλληνες του Καναδά έχουν συνεισφέρει και εμπλουτίσει σημαντικά τον πολυπολιτισμικό Καναδά. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Έλληνες του Καναδά, είχαν αποκτήσει τη φήμη ότι ήταν σκληρά εργαζόμενοι, νόμιμοι, έντιμοι και αξιοσέβαστοι πολίτες, ενώ παράλληλα συνεισέφεραν στον Καναδά και την εξελισσόμενη κουλτούρα του (Tastsoglou, 2009). Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αν και οι περισσότεροι Έλληνες ήταν αναλφάβητοι και φτωχοί, εργάζονται σκληρά, αγωνίζονται και θυσιάζονται για μια ζωή με σεβασμό.

Μετά τον Καναδικό Νόμο Μετανάστευσης του 1967, έγινε πιο δύσκολο για τους αλλοδαπούς να μεταναστεύσουν στον Καναδά. Ο Καναδάς έγινε πιο επιλεκτικός όσον αφορά τους μετανάστες που θα δεχόταν και ως εκ τούτου, οι Έλληνες που μετανάστευσαν στον Καναδά μετά το 1970 ήταν πιο μορφωμένοι, πιο ικανοί και εγγράμματοι, τηρώντας έτσι τις παραμέτρους του Καναδικού Νόμου για τη Μετανάστευση (Tastsoglou, 2009).

Όσον αφορά τη διατήρηση της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων, η έρευνα έχει δείξει ότι το φύλο είναι καθοριστικός παράγοντας στην εθνοπολιτισμική διατήρηση και μετάδοση καθώς οι γυναίκες ενθαρρύνουν τη διατήρηση της εθνικής κουλτούρας και της εθνικής ταυτότητας (Alba, 1990). Έχει επίσης προταθεί ότι η οικογένεια -ιδιαίτερα οι γυναίκες στην οικογένεια- είναι οι ζωτικοί καθοριστικοί παράγοντες στη διατήρηση και μετάδοση της εθνικής ταυτότητας (Alba, 1990, Gavaki & Stalikas, 1997). Η Αυγουλάς (2023β, 2024) επισημαίνει το ίδιο για τους Έλληνες μετανάστες της Αυστραλίας.

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1980 και του 1990, οι Έλληνες εργάστηκαν σκληρά για να διατηρήσουν τις ελληνικές παραδόσεις και ταυτότητες. Οι Έλληνες μετανάστες μπορούσαν να μιλούν και να διαβάζουν την ελληνική γλώσσα και το σημαντικότερο προσπαθούσαν να διδάξουν στα παιδιά τους όχι μόνο τη μητρική τους γλώσσα αλλά και τις ελληνικές αξίες. Οι Έλληνες της διασποράς έχουν χτίσει ισχυρούς δεσμούς με τους συμπατριώτες τους, όχι μόνο για να ξεπεράσουν την δυσκολία της προσαρμογής σε μια ξένη χώρα, αλλά και για να εκπληρώσουν την ανάγκη που έχουν να διατηρήσουν δεσμούς με την πατρίδα τους και στη συνέχεια να προστατεύσουν την εθνική τους ταυτότητα, τον πολιτισμό και τη γλώσσα τους - όχι μόνο ως Έλληνες αλλά και ως Έλληνες Ορθόδοξοι Χριστιανοί.

Διασπορά, Μετανάστευση και οι Έλληνες του Καναδά

Κατά τη μελέτη της μετανάστευσης είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η διαδικασία της αποτελείται από τρεις φάσεις. Η πρώτη, η αρχική φάση, λαμβάνει χώρα μέσω της πρώτης επαφής με ανθρώπους από την ξένη γη. Αυτή η επαφή είναι μια επαφή στην οποία δεν υπάρχουν ή υπάρχουν πολύ λίγες υπηρεσίες της εθνικής πατρίδας, καθώς οι μετανάστες είναι οι πρώτοι που φτάνουν. Η δεύτερη φάση, η φάση διαμόρφωσης, συμβαίνει όταν ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων

από την ίδια εθνική πατρίδα έχει φτάσει και έχει χρόνο να συγκεντρώσει πόρους και να συνενωθεί για να σχηματίσει μια οργανωμένη δομική ένωση που προσφέρει υπηρεσίες (δηλ. θρησκευτικές, γλωσσικές, ψυχαγωγικές κ.λπ.) αντιπροσωπευτικές του πολιτισμού της εθνικής πατρίδας. Η τελική φάση, η τρίτη φάση, η φάση προόδου, είναι αυτή κατά την οποία οι νέοι μετανάστες εγκαθίστανται σε μια κυρίαρχη κοινωνία και βρίσκουν ήδη προετοιμασμένους οργανωμένους δομημένους εθνοτικούς πολιτιστικούς οργανισμούς και υπηρεσίες. Οι μετανάστες εδώ συμβάλλουν τελικά στην περαιτέρω ανάπτυξη αυτών των καθιερωμένων υπηρεσιών για την αντιμετώπιση των μεταβαλλόμενων σημερινών κοινωνικών και έθνο-πολιτιστικών αναγκών.

Για την περίπτωση των Ελλήνων του Καναδά, αν και η ελληνική μετανάστευση στον Καναδά έλαβε χώρα στα τέλη του 1800 και στις αρχές έως τα μέσα του 1900, ήταν αρκετά αργή. Ωστόσο, άρχισαν να σχηματίζονται ελληνικές κοινότητες στα αστικά κέντρα του Καναδά, όπως η Ελληνική Κοινότητα της Οτάβας που ιδρύθηκε το 1929. Μέχρι το 1950 σχηματίζονταν πολλές ελληνικές κοινότητες στον Καναδά, οπότε η ελληνική ομάδα στον Καναδά ήταν στην αρχική φάση της μετανάστευσης.

Στα χρόνια της ευρωπαϊκής μετανάστευσης από το 1950 έως το 1974 σημειώθηκε η μεγάλη εισροή Ελλήνων μεταναστών στον Καναδά. Αυτή η αύξηση του αριθμού σήμαινε περισσότερους ανθρώπινους και υλικούς πόρους για τις ελληνικές κοινότητες που τις βοήθησαν να κάνουν το άλμα από την αρχική φάση της μετανάστευσης στη φάση της διαμόρφωσης. Κοινότητες όπως η Ελληνική Κοινότητα της Οτάβας αυξήθηκαν από 80 άτομα σε πάνω από 1.000. Οι υπάρχουσες κοινοτικές υποδομές που αγοράστηκαν στην αρχική φάση της μετανάστευσης πουλήθηκαν, όπως η Εκκλησία στην οδό *Albert*, καθώς αυξήθηκαν οι οικονομικοί πόροι. Αγοράστηκαν μεγαλύτερα κομμάτια γης και η κοινότητα επεκτάθηκε αναπτύσσοντας Εκκλησιαστικά και Κοινοτικά Κέντρα σε προαστιακές συνοικίες. Η διαμορφωτική φάση της μετανάστευσης ήταν επομένως μια περίοδος ανάπτυξης και εγκατάστασης για πολλές ελληνικές κοινότητες στον Καναδά. Η ελληνική εθνότητα στον Καναδά, κατά τη διάρκεια της διαμορφωτικής φάσης μετανάστευσης περιγράφεται καλύτερα ως διασπορά σύμφωνα με τα ακόλουθα τρία χαρακτηριστικά της διασποράς που έθεσε ο Cohen (1996): (1) ισχυρή συνείδηση της εθνικής ομάδας που διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και βασίζεται σε μια αίσθηση ιδιαιτερότητας, κοινής ιστορίας και πίστης σε μια κοινή μοίρα, (2) αίσθηση ενσυναίσθησης και αλληλεγγύης με ομοεθνείς σε άλλες χώρες εγκατάστασης, και (3) δυνατότητα μιας ξεχωριστής αλλά δημιουργικής και εμπλουτισμένης ζωής στις χώρες υποδοχής με ανοχή στον πλουραλισμό. Πράγματι, οι περισσότερες ελληνικές κοινότητες στον Καναδά έχουν δημιουργηθεί γύρω από τα χαρακτηριστικά της ελληνικής ορθοδοξίας και της ελληνικής γλώσσας. Επιπλέον, οι περισσότερες ελληνικές κοινότητες στον Καναδά δίνουν έμφαση στη συμβολή στην πολυπολιτισμική, ποικιλόμορφη και πλουραλιστική φύση της канаδικής κοινωνίας.

Η περίοδος μετά το 1974 ταξινομείται ως η φάση της προόδου της μετανάστευσης για πολλές ελληνικές κοινότητες στον Καναδά καθώς είναι η περίοδος κατά την οποία δίνεται έμφαση σε συγκεκριμένες εθνικές υπηρεσίες και ενισχυμένη συνεισφορά στην επικρατούσα κοινωνία. Για παράδειγμα, η Ελληνική

Κοινότητα της Οτάβας έχει επεκτείνει τις εθνοπολιτιστικές υπηρεσίες της για να συμπεριλάβει ομάδες χορού και προγράμματα αναψυχής για τους απογόνους μεταναστών και των παιδιών τους, καθώς και να παρέχει δραστηριότητες συγκέντρωσης κεφαλαίων για τοπικά νοσοκομεία. Η φάση προόδου της μετανάστευσης είναι αυτή που επιτυγχάνεται διαχρονικά και, φυσικά, μέσω της ανάπτυξης και προώθησης ειδικών εθνοπολιτισμικών υπηρεσιών. Στην περίπτωση πολλών ελληνικών κοινοτήτων στον Καναδά, η άφιξη σε αυτό το στάδιο απαιτεί 2-3 γενιές για να επιτευχθεί. Ομοίως, με τη φάση διαμόρφωσης της μετανάστευσης, η φάση της προόδου για την ελληνική ομάδα του Καναδά έχει επίσης τα τρία χαρακτηριστικά της διασποράς όπως παρουσιάζονται από τον Cohen (1996): (1) ισχυρή συνείδηση εθνικών ομάδων που διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και βασίζεται σε μια αίσθηση ιδιαιτερότητας, κοινή ιστορία και πίστη σε μια κοινή μοίρα, (2) αίσθηση ενσυναίσθησης και αλληλεγγύης με ομοεθνείς σε άλλες χώρες εγκατάστασης, και (3) δυνατότητα μιας ξεχωριστής αλλά δημιουργικής και εμπλουτισμένης ζωής στις χώρες υποδοχής με ανοχή στον πλουραλισμό (Cohen, 1996). Καθώς οι καιροί και οι γενιές αλλάζουν, οι ελληνικές κοινότητες και τα μέλη τους αφομοιώνονται περισσότερο στην κυρίαρχη καναδική κοινωνία. Η ιδιαιτερότητα γίνεται αντανάκλαστική της καταγωγής ενός ατόμου, με μεγαλύτερη έμφαση να δίνεται στη συμβολή της ομάδας διασποράς στο κοινό καλό και την προαγωγή της κύριας κοινωνίας.

Συμπέρασμα

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει μια ανάλυση της διασποράς, της μετανάστευσης και της περίπτωσης των Ελλήνων του Καναδά. Συγκεκριμένα, έχει απεικονίσει την ιστορία της μετανάστευσης των Ελλήνων στον Καναδά και τα χαρακτηριστικά έννοιας της διασποράς που περιγράφουν τους Έλληνες του Καναδά. Δηλαδή, μια επισκόπηση της μεταναστευτικής ιστορίας των Ελλήνων στον Καναδά, ενώ τονίζεται πώς αυτή η ομάδα αναγνωρίζεται μέσω των πολλαπλών χαρακτηριστικών που χρησιμοποιούνται για την έννοια της διασποράς.

Το παρόν άρθρο αποκαλύπτει ότι η μετανάστευση των Ελλήνων δεν είναι απλώς γεωγραφική αλλά συνεπάγεται και εναγκαλισμό και προσαρμογή στην κοινωνία υποδοχής. Όπως θέτει ο Tastsoglou (2009), η μετανάστευση επεκτείνεται πέρα από τα γεωγραφικά σύνορα και στην απόκτηση υπηκοότητας και στο να γίνει μέρος της κουλτούρας της χώρας υποδοχής. Πράγματι, μέσω της ιστορίας της στον Καναδά, η ελληνική ομάδα έχει αγκαλιάσει την πολιτιστική της ταυτότητα, ενώ παράλληλα έχει σημαντική συνεισφορά στον πολυπολιτισμικό Καναδά.

Η ελληνική κοινότητα αναγνωρίζεται στη διασπορά ως ομάδα συνεκτική και συμβάλλει στον ιστό και τα ιδανικά της καναδικής κοινωνίας. Οι περισσότεροι από τους Έλληνες που μετανάστευσαν στον Καναδά δεν μιλούσαν αγγλικά, είχαν πολύ λίγα, αν όχι καθόλου χρήματα, και ελάχιστη ή καθόλου εκπαίδευση. Ωστόσο, με σκληρή δουλειά και βαθιά πίστη, οικοδομήθηκαν ελληνικές κοινότητες γύρω από ελληνορθόδοξες εκκλησίες στον Καναδά. Αυτοί οι

μετανάστες ήταν που καθιέρωσαν την ελληνική εθνότητα ως διασπορά. Αυτοί οι μετανάστες είναι που ένιωσαν ότι υπήρχε ευθύνη να χτίσουν ελληνικές κοινότητες για να βοηθήσουν να διατηρηθεί η ελληνικότητα στη διασπορά.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αυγουλάς, Μ. Ε. (2023α). Η Θετικότητα που Φέρνει η Ορθόδοξη Θρησκεία σε Μια Κρίση. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 3(2): 51-56.
- Αυγουλάς, Μ. Ε. (2023β). Η Ελληνική Ταυτότητα Ελλήνων Γεννημένων στην Αυστραλία. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 3(1): 105-107.
- Αυγουλάς, Μ. Ε. (2024). Η Ελληνική Ταυτότητα στην Διασπορά. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* (προσεχής δημοσίευση).

Αγγλική

- Alba, R. D. (1990). *Ethnic Identity: The Transformation of White America*. New Haven: Yale University Press.
- Avgoulas, M. E., Fanany, R. (2024). Greek People, the Orthodox Religion and Resilience in the Time of Crisis. *Athens Journal of Health & Medical Sciences* 11(1): 31-42.
- Beine, M., Docquier, F., Ozden, C. (2011). Diasporas. *Journal of Development Economics* 95: 31-41.
- Chimbo, P. D. (2008). *Greek Canadians, in Canadian encyclopedia*. <http://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/greeks/>.
- Cohen, R. (1996). *Theories of Migration*. The international library of studies on migration. Cheltenham, UK; Brookfield, Vt., US: E. Elgar.
- Cohen, R. (2008). *Global Diaspora, An Introduction*. 2nd Edition. London and New York: Taylor & Francis Group.
- Eliezer, B.-R. (2013). Diaspora. *Current Sociology Review* 61(5-6): 842-861.
- Gavaki, F., Stalikas, A. (1997). The Greeks in Canada, where are we today? A Socioeconomic profile ethnic identity, Self-Esteem and Academic Achievement. In C. P. Ioannides (ed.), *Greeks in English-speaking Countries. Culture, Identity, Politics*. New York: Aristide D. Caratzas, Publisher, Melissa International Publications, Ltd.
- Karlis, G. (1993). *The Relationship between Cultural Recreation and Cultural Identity Among Greek Immigrants of Toronto*. Michigan State University. Department of Park and Recreation Resources. Michigan State University.
- Kasimis C., Kassimi C. (2017, October 5). *Greek: A History of Migration*. <http://www.migrationpolicy.org/article/greece-history-migration>.
- Laakso, L., Hautaniemi, P. (2014). *Diasporas, Development and Peacemaking in the Horn of Africa*. London: Zed Boos Ltd.
- No Author (2012, April 23). *The first Greek migrants (1500-1872)*. <http://thesecretrealthtruth.blogspot.com/2012/04/1500-1872.html>.
- Papanikos, G. T. (2015). *Greek Emigration to Canada: Economic or Political?* Available at: https://www.researchgate.net/publication/271440479_GREEK_EMIGRATION_TO_CANADA_ECONOMIC_OR_POLITICAL.
- Sim, D., Leith, M. W. (2014). *The Modern Scottish Diaspora contemporary Debated and perspectives*. Edinburgh University Press Ltd.

- Statistics Canada (2011). *2011 National Household Survey: Data tables*. Statistics Canada. Available at: <https://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/dp-pd/dt-td/Rp-eng.cfm?LANG=E&APATH=3&DETAIL=0&DIM=0&FL=A&FREE=0&GC=0&GID=0&GK=0&GRP=0&PID=105396&PRID=0&PTYPE=105277&S=0&SHOWALL=0&SUB=0&Temporal=2013&THEME=95&VID=0&VNAMEE=&VNAMEF>.
- Tastsoglou, E. (2009). *Women, Gender, and Diasporic Lives: Labor, Community, and Identity in Greek Migrations*. Lanham, MD: Lexington Books.

Diaspora, Migration and the Greeks of Canada

Ioanna Maria Kantartzi

PhD Candidate, University of Ottawa, Canada

George Karlis

Professor, University of Ottawa, Canada

The Greek migration to Canada started in the beginning of the 19th century. In 1871, only 39 Greeks were in Canada, by 2011 this number had grown to 252,960. Socio-political-economic factors determine reasons for migrating and thus the way that we conceptualize diaspora. Each ethnic group is case specific. This paper focuses specifically on an analysis of one ethnic group, the Greeks of Canada. The purpose of this paper is to examine diaspora, migration, and the case of the Greeks of Canada. Specifically, this paper examines the migration history of the Greeks in Canada, and the conceptualization features of diaspora that describe Greeks of Canada. This paper reveals that for the Greeks migration is not simply geographical but also entails embracing and adapting to the host society. The Greek group is recognized in the diaspora as one that is cohesive and contributes to the fabric and ideals of Canadian society.

Keywords: *diaspora, migration, Greeks in Canada*

Επιστημονικό Άρθρο

Αποανάπτυξη

Μεχμέτ Σεβάτ Γιλντιρίμ

Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Γκαζιαντέπ, Τουρκία

Η αποανάπτυξη είναι μια κίνηση σκέψης που βασίζεται στην κριτική της οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της, η ανάπτυξη είναι ένας στόχος που είναι οικολογικά επιβλαβής για τον κόσμο, παράγει οικονομικές ανισότητες και προκαλεί κοινωνική διαφθορά και είναι αδύνατο να διατηρηθεί. Παρόλα αυτά, γίνεται αποδεκτή χωρίς αμφισβήτηση σαν θρησκευτική πεποίθηση. Η υποβάθμιση προτείνει την εγκατάλειψη της ανάπτυξης ως πρωταρχικό στόχο της οικονομίας. Σε αυτό το άρθρο, παρουσιάζονται οι οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές καταβολές αυτού του κινήματος, τα βασικά του επιχειρήματα, η εμφάνιση του σύγχρονου κινήματος αποανάπτυξης και οι συστάσεις πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: κίνημα αποανάπτυξης, οικονομική ανάπτυξη, οικονομία

Εισαγωγή

Υπάρχει μια ταχέως αναπτυσσόμενη ακαδημαϊκή συζήτηση για την αποανάπτυξη τα τελευταία χρόνια. Οι καρποί αυτής της συζήτησης είναι μια θεωρητική κανονιστική προσέγγιση και ένα εννοιολογικό πλαίσιο που καθιστά δυνατή την κατανόηση και την κριτική των σύγχρονων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών θεσμών. Αυτό που διακρίνει την αποανάπτυξη από άλλες οικονομικές και κοινωνικές προσεγγίσεις είναι το θράσος της να φαντάζεται έναν μετακαπιταλιστικό κόσμο με συγκεκριμένες προτάσεις. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ωστόσο, η αποανάπτυξη είναι μια κριτική του *ταμπού* της οικονομικής ανάπτυξης. Η προκλητικότητα της λέξης «αποανάπτυξη» χρησιμεύει στο να συνειδητοποιήσει κανείς πόσο βαθιά είναι η πίστη στην ανάπτυξη. Διότι από την προοπτική της αποανάπτυξης, η ανάπτυξη δεν είναι αναγκαιότητα της οικονομίας, αλλά ένα είδος θρησκευτικής πίστης. Η ανάπτυξη εδώ θα πρέπει να κατανοηθεί βασικά ως το αποτέλεσμα της οικονομικής παραγωγής. Οι οικονομικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται με σκοπό την αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), ένα μέτρο που επίσης επικρίνεται εκτός της αποανάπτυξης, δεν είναι απαραίτητα καλές για τον κόσμο και την ανθρωπότητα. Για παράδειγμα, η καταστροφή που προκαλείται από μια στρατιωτική επιχείρηση που προκαλεί περιβαλλοντική καταστροφή παρέχει θετική συμβολή στο ΑΕΠ στα διάφορα στάδια του, συμπεριλαμβανομένης της παραγωγής όπλων. Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα εδώ ως προς την ανταλλακτική αξία των προϊόντων. Και η οικονομική δραστηριότητα για την ανάπτυξη του κεφαλαίου πέτυχε τον σκοπό της. Η πρόταση της αποανάπτυξης είναι η ανάπτυξη μιας οικονομίας

που βασίζεται στην αξία χρήσης των προϊόντων και η εγκατάλειψη δραστηριοτήτων που στοχεύουν στην ανάπτυξη του κεφαλαίου. Η αποανάπτυξη επικρίνει την ανάπτυξη σε διάφορες πτυχές. Μπορούμε να πούμε ότι η κριτική της ανάπτυξης στρέφεται κυρίως στις οικολογικές βλάβες της, στις οικονομικές ανισότητες που αυξάνει και στον κοινωνικό εκφυλισμό που προκαλεί.

Πρέπει να σημειωθεί ότι μια θεμελιώδης κριτική της ανάπτυξης στην αποανάπτυξη είναι απλώς η αδυναμία απεριόριστης ανάπτυξης. Ο Τζέισον Χίκελ περιγράφει αυτή την αδυναμία, η οποία αγνοείται για χάρη της ανάπτυξης, με εντυπωσιακό τρόπο:

«Λάβετε υπόψη την παγκόσμια οικονομία το έτος 2000 και αναπτύξτε την με το συνηθισμένο ρυθμό 3% ετησίως. Ακόμη και με αυτή τη μέτρια αύξηση, η οικονομική παραγωγή θα διπλασιάζεται κάθε είκοσι τρία χρόνια, που σημαίνει ότι θα τετραπλασιάζεται πριν από τα μέσα του αιώνα, μέσα σε μισή ανθρώπινη ζωή. Και αν συνεχίσουμε την ανάπτυξη με τον ίδιο ρυθμό, μέχρι το τέλος του αιώνα η οικονομία θα είναι είκοσι φορές μεγαλύτερη - είκοσι φορές περισσότερο από ό,τι κάναμε ήδη τη δεκαετία του 2000. Άλλα εκατό χρόνια αργότερα και είναι 370 φορές μεγαλύτερη. Άλλα εκατό χρόνια μετά και είναι 7.000 φορές μεγαλύτερη, και ούτω καθεξής. Χλευάζει όλες τις δυνάμεις της φαντασίας» (Hickel, 2020, σ. 85).

Πώς μπορούμε λοιπόν να ορίσουμε την αποανάπτυξη; Αν και υπάρχουν διαφορετικοί ορισμοί ανάλογα με την προέλευση, ο ορισμός του Γιώργου Καλλή για την αποανάπτυξη είναι πολύ περιεκτικός: «Μια οικολογική-οικονομική προοπτική ως κοινωνικά βιώσιμη και δίκαιη μείωση (και τελικά σταθεροποίηση) της διακίνησης της κοινωνίας» (Kallis, 2011, σ. 874). Η αποανάπτυξη είναι ένα ρεύμα σκέψης. Προέκυψε και αναπτύχθηκε κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Έχει επηρεάσει και επηρεαστεί από άλλα ρεύματα σκέψης. Επομένως, για να αναγνωριστεί η αποανάπτυξη, είναι απαραίτητο να εξεταστούν τα βασικά της επιχειρήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες στις οποίες αναδύθηκε και αναπτύχθηκε.

Αυτό το άρθρο θα συζητήσει εν συντομία την προέλευση, την ανάπτυξη και τις προτάσεις της ιδέας της αποανάπτυξης. Για να γίνει αυτό, θα εξετάσουμε πρώτα τις ιδέες στα θεμέλια της αποανάπτυξης. Στη συνέχεια, θα εξεταστεί το σύγχρονο κίνημα αποανάπτυξης στον απόηχο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008. Τέλος, θα παρουσιαστούν εν συντομία συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικής και πρακτικές αποανάπτυξης.

Προέλευση

Η έκθεση «Τα όρια στην Ανάπτυξη» (*The Limits to Growth*) που εκπονήθηκε από τον Μίντοους και άλλους για λογαριασμό της Λέσχης της Ρώμης μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη πηγή της θέσης της οικολογικής αποανάπτυξης. Το 1972, σε μια εποχή που η μακρά περίοδος ανάπτυξης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε τελειώσει με το πετρελαϊκό σοκ και η διεθνής

κοινότητα συζητούσε τη ζημιά που προκάλεσε η ανθρωπότητα στη φύση για πρώτη φορά στη Διάσκεψη της Στοκχόλμης, οι συντάκτες αυτής της έκθεσης έδειξαν ότι η ανάπτυξη είχε οικολογικά όρια. Στην τρομερή προειδοποίησή της, η έκθεση ανέφερε:

«Εάν οι σημερινές τάσεις ανάπτυξης στον παγκόσμιο πληθυσμό, η εκβιομηχάνιση, η ρύπανση, η παραγωγή τροφίμων και η εξάντληση των πόρων συνεχίσουν να παραμένουν αμετάβλητες, θα φτάσουμε τα όρια ανάπτυξης σε αυτόν τον πλανήτη κάποια στιγμή μέσα στα επόμενα εκατό χρόνια» (Meadows et al., 1972, σ. 23).

Αυτό που ακουγόταν τόσο φουτουριστικό εκείνη την εποχή δεν ακούγεται έτσι σήμερα. Τα ίδια χρόνια, ο Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν υποστήριξε ότι δεν θα ήταν δυνατή η απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη σε ένα κλειστό θερμοδυναμικό σύστημα (Georgescu-Roegen, 1971). Τα επιχειρήματα σχετικά με τα οικολογικά όρια ανάπτυξης παραμένουν σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας για την αποανάπτυξη. Οι συγγραφείς της αποανάπτυξης μας υπενθυμίζουν ότι η φυσική ικανότητα των οικοσυστημάτων δεν επιτρέπει την απεριόριστη ανάπτυξη. Για παράδειγμα, ο Φαμπρίτσε Φιλίπο σημειώνει ότι ήδη χρησιμοποιούμε το 125% της αναγεννητικής ικανότητας της γης (Filipo, 2008, σ. 27).

Εκτός από την κριτική της ανάπτυξης από οικολογική προοπτική, στα βιβλία του Ιβάν Ίλιτς εμφανίστηκε και μια κοινωνική και πολιτιστική κριτική. Ο Ίλιτς είδε όλες τις ανθρώπινες προσπάθειες που ξεπέρασαν τη φυσική κλίμακα ως κίνδυνο για την κοινωνία (Illich, 1973, σ. 4). Έκανε αυτή την παρατήρηση σχετικά με την υγειονομική περίθαλψη, την εκπαίδευση και τη μαζική βιομηχανική παραγωγή και πρότεινε τη χρήση απλών εργαλείων αντί της πολύπλοκης παραγωγής τους που προκαλούσε αποξένωση. Η παρατήρηση του Ίλιτς ήταν σημαντική, διότι αποκάλυψε την απαραίτητη σχέση μεταξύ της καταναλωτικής κοινωνίας και της οικονομικής ανάπτυξης.

Το τρίτο θεμέλιο της αποανάπτυξης μπορεί να βρεθεί στη σχολή του *τριτοκοσμισμού* (third worldism), η οποία προσδιορίζει τη σύνδεση μεταξύ της ανάπτυξης και της ανισότητας και των σχέσεων εξάρτησης μεταξύ των κρατών. Το *Décoloniser l'imaginaire* (Αποαποικιοποίηση του φανταστικού - 2005) του Σερτζ Λατούς και το *Comment ne plus être progressiste, sans devenir réactionnaire* (Πώς μπορεί κανείς πια να είναι προοδευτικός χωρίς να γίνει αντιδραστικός) του Ζαν-Πωλ Μπεσέτ, δύο βιβλία των οποίων οι τίτλοι είναι τόσο πομπώδεις και αμφισβήτησαν την παρουσίαση της ανάπτυξης ως μοναδικής επιλογής για όλο τον κόσμο στο όνομα της ανάπτυξης. Ο Λατούς ήθελε να απελευθερώσει τη φαντασία για να οικοδομήσει πέρα από την «ανάπτυξη» προσανατολισμένη στην καπιταλιστική οικονομία:

«Τα άτομα, που αρνούνται εν όλω ή εν μέρει τον κόσμο στον οποίο ζουν, προσπαθούν να εφαρμόσουν κάτι διαφορετικό, να ζήσουν διαφορετικά: να εργάζονται ή να παράγουν διαφορετικά σε διαφορετικές εταιρείες, να οικειοποιούνται εκ νέου το νόμισμα και για διαφορετική χρήση, σύμφωνα με μια λογική διαφορετική από αυτή της απεριόριστης συσσώρευσης» (Latouche, 2005, σ. 21).

Τα βιβλία των Λατούς και Μπεσέτ άνοιξαν μια νέα λεωφόρο για την αριστερή πολιτική του πράσινου τη δεκαετία του 2000, ενώ ταυτόχρονα ανέπτυξαν τη γαλλική έννοια «αποκατάσταση» (*décroissance*). Παρόλο που η *décroissance* εμφανίστηκε στην αριστερή οικολογική πολιτική, αυτό δεν σήμαινε ότι δεν ασκούσε κριτική στον πραγματικό σοσιαλισμό που βασίζεται στην ανάπτυξη. Στο βιβλίο του «Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία» (*Capitalisme, socialisme, écologie*) (1991), ο Αντρέ Γκορζ γεφύρωσε τον κριτικό μαρξισμό και την οικολογική πολιτική. Στη διάσταση της δράσης, οι τριτοκοσμικοί/ανεξάρτητοι αγώνες και οι πράσινοι αγώνες προστέθηκαν στους ταξικούς αγώνες ενάντια στον καπιταλισμό.

Έτσι, πριν από την κρίση του 2008, οι οικολογικές, κοινωνικές και πολιτικές οικονομικές κριτικές κατά της ανάπτυξης είχαν ωριμάσει. Ήταν η κρίση που τους έφερε κοντά σε μια πιο περιεκτική κριτική.

Σύγχρονο Κίνημα Αποανάπτυξης

Το Διεθνές Συνέδριο για την Αποανάπτυξη, το οποίο διεξήχθη για πρώτη φορά το 2008, συνεχίζει να προσελκύει αυξανόμενο ενδιαφέρον κάθε χρόνο. Η δυναμική που δημιουργήθηκε από το συνέδριο συνέβαλε στην παραγωγή πολυάριθμων ερευνητικών δημοσιεύσεων σε διάφορους κλάδους, στην ίδρυση μιας ακαδημαϊκής ένωσης (*degrowth.org*) και στη διαμόρφωση ενός οργανωμένου κοινωνικού κινήματος (*degrowth.info*). Αυτό που έφερε κοντά τους υποστηρικτές της αποανάπτυξης ήταν η ανεπάρκεια των ανακουφιστικών μέτρων κατά της κρίσης του 2008, που είχε οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές διαστάσεις. Σε αντίθεση με άλλες προσεγγίσεις, γι' αυτούς, η «ανάπτυξη» ήταν άμεσα υπεύθυνη για την κρίση: «Από την προοπτική της αποανάπτυξης, η τρέχουσα οικονομική κρίση είναι αποτέλεσμα συστημικών ορίων στην ανάπτυξη. Δεν είναι κυκλική κρίση ή σφάλμα στο πιστωτικό σύστημα» (D'Alisa et al., 2015, σ. 36).

Η οικολογική κρίση ήταν βαθύτερη από ποτέ, με σοβαρές συνέπειες σε όλο τον κόσμο. Κινήματα όπως η «σχολική απεργία για το κλίμα» και η «εξέγερση της εξαφάνισης» απαιτούσαν άμεση δράση κατά της οικολογικής καταστροφής. Από την άλλη πλευρά, κινήματα για τα δικαιώματα όπως το «*los indignados*», το «είμαστε το 99%» και «τα κίτρινα γιλέκα» απαιτούσαν μια σημαντική αλλαγή ενάντια στην ανισότητα. Η αύξηση των ψήφων των δεξιών και αριστερών εναλλακτικών κομμάτων εκτός της κεντροφιλελεύθερης γραμμής έδειξε επίσης ότι οι κοινωνίες δεν πείστηκαν από υποσχέσεις ευημερίας.

Οι θεωρίες αποανάπτυξης συνέδεσαν όλες αυτές τις κρίσεις με την εξάρτηση από την οικονομική ανάπτυξη. Το βιβλίο «Αποανάπτυξη – Ένα Λεξιλόγιο για μια Νέα Εποχή» (*Degrowth - A Vocabulary for a New Era*) (2015), που επιμελήθηκαν οι Τζιάκομο Ντ'Αλίζα, Φεντερίκο Ντεμαρία και Γιώργος Καλλής, ήταν μια σημαντική συλλογή εννοιών που σχετίζονται με την αποανάπτυξη με τρόπο που όλοι μπορούσαν να κατανοήσουν. Επίσης, το «Ευημερία Χωρίς Ανάπτυξη» (*Prosperity Without Growth*) του Τιμ Τζάκσον

υποστήριξε ότι η έννοια της «ευημερίας» δεν είναι μοναδική στα οικονομικά της ανάπτυξης, αλλά μάλλον σχετίζεται με τις δημόσιες επενδύσεις και δαπάνες. Ομοίως, το «Οικονομικά Ντόνατ» (*Donut Economics*) της Κέιτ Ρόορθ (2017) πρότεινε μια οικονομία που είναι αγνωστικιστική (*agnostic*) για την ανάπτυξη, ενώ παραμένει εντός οικολογικών ορίων και ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανθρώπινες ανάγκες.

Με την απόφαση για περιορισμό των παγκόσμιων εκπομπών αερίων σύμφωνα με τη Συμφωνία του Παρισιού που λήφθηκε στο πλαίσιο της IPCC το 2015, η «πράσινη ανάπτυξη» ή η «αειφόρος ανάπτυξη» έχει γίνει κύρια πολιτική για τις κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο. Εν τω μεταξύ, οι μελέτες αποανάπτυξης έχουν επικεντρωθεί στην κριτική αυτών των εννοιών. Υποστηρίζουν ότι οι βιώσιμες πηγές ενέργειας, όσο σημαντικές κι αν είναι, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν πλήρως τα ορυκτά καύσιμα. Το πρόβλημα είναι ότι η ζήτηση ενέργειας αυξάνεται συνεχώς ανάλογα με την ανάπτυξη. Όσο υπάρχει ανάπτυξη, μια δομή παραγωγής που είναι αβλαβής για το παγκόσμιο οικοσύστημα είναι ένας κινούμενος στόχος που δεν μπορεί ποτέ να επιτευχθεί. Η μόνη λύση είναι να αλλάξουμε τον τρόπο που παράγουμε και ζούμε για να καταναλώνουμε λιγότερη ενέργεια. Η ιδέα της βιώσιμης ανάπτυξης προϋποθέτει ότι η ανάπτυξη μπορεί να αυξηθεί ενώ η χρήση πόρων και οι εκπομπές άνθρακα μειώνονται. Ωστόσο, οι τρέχουσες τεχνολογίες στη δέσμευση άνθρακα, την απόδοση και την καθαρή ενέργεια δεν επιτρέπουν ακόμη να γίνει αυτό με οικονομικά αποδοτικό και ασφαλή τρόπο. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα έργα πράσινης ανάπτυξης συνοδεύονται πάντα από επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες. Ελπίζεται ότι η τεχνολογία που θα επιτρέψει τη βιώσιμη ανάπτυξη θα βρεθεί στο μέλλον. Σε μια ποσοτική μελέτη βασισμένη σε στοιχεία, οι Χίκελ και Καλλής αναφέρουν ότι «η απόλυτη αποσύνδεση δεν είναι εφικτή σε παγκόσμια κλίμακα στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης οικονομικής ανάπτυξης» (Hickel & Kallis, 2019, σ. 6).

Καθώς πλησιάζαμε στη δεκαετία του 2020, ήταν καιρός να ορίσουμε μια θετική ατζέντα για την εφαρμογή, αντί να είμαστε απαισιόδοξοι επισημαίνοντας την επικείμενη περιβαλλοντική καταστροφή. Οι συγγραφείς της αποανάπτυξης άρχισαν να αναπτύσσουν συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικής. Το «Βγάζοντάς τα Πέρα Χωρίς Ανάπτυξη» (*Managing without Growth*) (2008) του Πίτερ Α. Βίκτορ ήταν ένα πρώιμο παράδειγμα πρότασης για οικονομική διαχείριση που δεν στόχευε στην ανάπτυξη. Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα, ενώ οι οικονομίες των ΗΠΑ και της Ευρώπης ετοίμαζαν νέα σχέδια για την Πράσινη Συμφωνία, η πανδημία του COVID-19 έδωσε απροσδόκητα μια πολύ ασυνήθιστη οικονομική εμπειρία για όλη την ανθρωπότητα. Κατά τη διάρκεια της καραντίνας, η οικονομία συρρικνώθηκε, οι εκπομπές ρύπων και η χρήση πόρων μειώθηκαν. Αλλά το πιο σημαντικό, έγινε σαφές ποιοι τομείς είναι πραγματικά σημαντικοί για μια υγιή και ποιοτική ζωή. Μεταξύ άλλων, το βιβλίο του Τζέισον Χίκελ «Το Λιγότερο Είναι Περισσότερο» (*Less is More*) (2020), που γράφτηκε στις μέρες της πανδημίας, περιείχε μια συνταγή για την οικονομία της αποανάπτυξης. Τα ίδια χρόνια, έξι κυβερνήσεις - Φινλανδία, Σκωτία, Νέα Ζηλανδία, Καναδάς, Ισλανδία, Ουαλία - σχημάτισαν μια ομάδα με την ονομασία «Κυβερνήσεις Ευημερίας» (*Wellbeing Economy Governments*) και άρχισαν να εφαρμόζουν

πρακτικές μη αναπτυξιακής οικονομίας (*well.org*). Ο κοινός χαρακτήρας των προτάσεων πολιτικής τους ήταν να διαχωρίσουν την ευημερία από την ανάπτυξη και να μοιράσουν την πίτα πιο ομοιόμορφα αντί να την μεγαλώσουν.

Συστάσεις Πολιτικής

Οι περισσότερες από τις συστάσεις στη βιβλιογραφία για την αποανάπτυξη είναι μακροοικονομικά μέτρα που μπορούν να εφαρμοστούν σε επίπεδο έθνους-κράτους. Άλλες είναι συστάσεις που μπορούν να εφαρμοστούν σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Υπάρχουν επίσης συστάσεις για άτομα και κοινωνία.

Κλιματικό Χρέος

Η ευθύνη για τις αρνητικές επιπτώσεις της ανάπτυξης στους ανθρώπους και στον κόσμο πρέπει να μοιραστεί. Οι χώρες και οι εταιρείες έχουν διαφορετικά επίπεδα ευθύνης για την οικολογική καταστροφή και τις οικονομικές ανισότητες. Ο Μαξ Ατζλ δίνει μια περίληψη των επιχειρημάτων ότι ο Παγκόσμιος Βορράς, ο οποίος είναι ιστορικά πιο υπεύθυνος, πρέπει να πληρώσει το χρέος για το κλίμα στον Παγκόσμιο Νότο (Ajl, 2021, σσ. 16-53).

Τοπικοποίηση των Αλυσίδων Εφοδιασμού

Ένα κοινό στοιχείο της αποανάπτυξης με την αντιπαγκοσμιοποίηση είναι η πρόταση για μετεγκατάσταση της οικονομίας. Σήμερα, οι τεράστιες παγκόσμιες αλυσίδες εφοδιασμού οδηγούν σε πολύ υψηλό αποτύπωμα άνθρακα προϊόντων που καταναλώνονται στον Παγκόσμιο Βορρά από τη μία πλευρά και σε εκμετάλλευση εργασίας στον Παγκόσμιο Νότο, από την άλλη. Ο Σερτζ Λατούς δίνει το παράδειγμα των γαρίδων που πιάστηκαν στη Σκωτία και μεταφέρθηκαν στην Ταϊλάνδη για να ξεφλουδιστούν με το χέρι και να μεταφερθούν πίσω στη Σκωτία ενώ ήταν ακόμη νωπές (Latouche, 2011, σ. 79).

Μείωση του Χρόνου Εργασίας και Κοινή Εργασία

Οι συγγραφείς της «Αποανάπτυξης» προτείνουν μείωση του χρόνου εργασίας όσον αφορά τις εβδομαδιαίες ώρες εργασίας και τις ετήσιες εργάσιμες ημέρες. Μετά τη Μεγάλη Ύφεση το 1929, ως μέρος του *New Deal*, ο Ρούσβελτ μείωσε την εβδομαδιαία εργασία από 48 σε 40 ώρες προκειμένου να προωθήσει την κατανομή των θέσεων εργασίας. Η μείωση της εργάσιμης εβδομάδας δοκιμάστηκε στη Νέα Ζηλανδία το 2018 και ήταν επιτυχής. Αυτό αναμένεται να οδηγήσει σε τρία αποτελέσματα: Κοινή χρήση απασχόλησης, μείωση απόδοσης και απελευθέρωση χρόνου (Parrique, 2020, σ. 593). Φυσικά, η κοινή χρήση θέσεων εργασίας μπορεί να ισχύει για θέσεις εργασίας χαμηλής και μέσης δεξιότητας. Η μείωση του χρόνου εργασίας δεν πρέπει να στοχεύει

μόνο στη δημιουργία θέσεων εργασίας, αλλά και στη μείωση της χρήσης πόρων και των εκπομπών.

Εγγύηση Απασχόλησης

Η εγγύηση απασχόλησης είναι η παροχή αξιοπρεπούς εργασίας από το κράτος ή την τοπική αυτοδιοίκηση σε όποιον επιθυμεί να εργαστεί. Η πρόταση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη νεοφιλελεύθερη αντίληψη ότι το κράτος πρέπει να παρέχει απασχόληση με βάση την παραγωγικότητα και δεν πρέπει να παρεμβαίνει σε μια ανταγωνιστική αγορά εργασίας. Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης υποστηρίζουν ότι αυτό θα ήταν μια προσιτή επιβάρυνση για τους εθνικούς προϋπολογισμούς.

Ελάχιστο και Ανώτατο Όριο Εισοδήματος και Προοδευτική Φορολογία

Ένα όριο ελάχιστου εισοδήματος είναι κοινή πρακτική σήμερα. Ωστόσο, για να αποτραπεί η διατήρηση των ανισοτήτων σε παράλογα επίπεδα, θα μπορούσε επίσης να εισαχθεί ένα ανώτατο όριο για το εισόδημα ή/και τον πλούτο. Οι Μπουχ-Χάνσεν & Κοχ σημειώνουν ότι «ως μέσα πολιτικής που υπόσχονται να μειώσουν την ανισότητα, τα ανώτατα όρια στον πλούτο και/ή στο εισόδημα είναι ελκυστικά από την άποψη της αποανάπτυξης» (Buch-Hansen & Koch, 2019, σ. 268) και αναλύουν τις επιλογές για εφαρμογή.

Η προοδευτική φορολογία, όπου οι υψηλότεροι εισοδηματίες φορολογούνται περισσότερο, προτείνεται ως μέσο για την εφαρμογή του εισοδηματικού ορίου.

Καθολικό Εισόδημα Ιθαγένειας και Καθολικές Υπηρεσίες

Είναι δυνατό να αυξηθεί η ευημερία με δημόσιους πόρους. Μια ενδιαφέρουσα πρόταση είναι να διατεθεί άνευ όρων σε όλους ένα εισόδημα διαβίωσης από τον δημόσιο προϋπολογισμό. Το καθολικό βασικό εισόδημα (ή το εισόδημα από την ιθαγένεια) έχει συζητηθεί σε διάφορες χώρες τα τελευταία χρόνια.

Το 2017 και το 2018, 2.000 άτομα στη Φινλανδία έλαβαν 560 ευρώ ο καθένας ως πιλοτικό πρόγραμμα και οι ερευνητικές εκθέσεις που δημοσιεύθηκαν το 2020 κατέδειξαν την επιτυχία της εφαρμογής του.

Συνοδεύεται επίσης από την πρόταση οι καθολικές βασικές υπηρεσίες, δηλαδή οι δημόσιες υπηρεσίες υψηλής ποιότητας σε τομείς όπως η υγεία, η εκπαίδευση, οι μεταφορές, ο πολιτισμός και οι τέχνες, να είναι δωρεάν για όλους.

Τομείς που θα Κοπούν

Μια οικονομία αποανάπτυξης δεν σημαίνει οικονομία χωρίς εμπόριο ή παραγωγή. Αλλά σημαίνει τέλος σε ορισμένους τομείς. Ο πρώτος τομέας που οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης θέλουν να δουν να εξαφανίζεται είναι η διαφημιστική βιομηχανία, η οποία τροφοδοτεί την καταναλωτική κουλτούρα.

Επιπλέον, συνιστάται να τερματιστούν οι οικολογικά επιζήμιοι τομείς όπως η εξόρυξη και η παραγωγή ενέργειας με βάση τα ορυκτά καύσιμα (Hickel, 2020, σσ. 189-195). Η στρατιωτική βιομηχανία και οι χρηματοπιστωτικοί τομείς που είναι αποσυνδεδεμένοι από την πραγματική οικονομία είναι επίσης ανεπιθύμητοι τομείς σε μια οικονομία αποανάπτυξης.

Εισόδημα Συντήρησης

Η φεμινιστική οικονομία τονίζει τη σημασία της φροντίδας της εργασίας, η οποία εξασφαλίζει επίσης τη συνέχεια της παραγωγής. Ωστόσο, σε αντίθεση με τη μισθωτή εργασία, η εργασία φροντίδας προσφέρεται χωρίς επιβάρυνση. (Barca, 2019, σ. 180) Μια διαφορετική πρόταση από το άνευ όρων καθολικό βασικό εισόδημα είναι ότι η εργασία φροντίδας θα πρέπει να αμειβεται από το κράτος ή τις τοπικές κυβερνήσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εργασία φροντίδας αφορά όχι μόνο τους φροντιστές για παιδιά, ηλικιωμένους και άτομα που χρειάζονται φροντίδα, αλλά και για μη ανθρώπινα φυσικά όντα.

Τέλος της Προγραμματισμένης Απόσυρσης των Προϊόντων και Κοινή Χρήση αντί για Ιδιοκτησία

Σήμερα, η προγραμματισμένη απόσυρση προϊόντων είναι ένα δεδομένο χαρακτηριστικό της βιομηχανικής και τεχνολογικής παραγωγής. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι τα προϊόντα μπορούν να παραχθούν ώστε να είναι πιο ανθεκτικά. Η προγραμματισμένη απόσυρση προϊόντων, η οποία εφαρμόζεται για τη διατήρηση της κατανάλωσης και της ανάπτυξης, αναμένεται να απαγορευτεί από τους υποστηρικτές της αποανάπτυξης.

Από την άλλη πλευρά, δεν είναι απαραίτητο να κατέχετε κάθε βιομηχανικό προϊόν για να το χρησιμοποιήσετε. Στο πλαίσιο της οικονομίας του διαμοιρασμού, υπάρχουν ήδη παραγωγικά παραδείγματα κατοικιών και οχημάτων που χρησιμοποιούνται από περισσότερους ανθρώπους.

Απλή Ζωή

Η κοινωνία της αποανάπτυξης συνεπάγεται μια μετατόπιση από έναν τρόπο ζωής υψηλής κατανάλωσης σε έναν απλούστερο, στον οποίο το λιγότερο είναι περισσότερο. Αυτή η πρόταση της αποανάπτυξης επικαλύπτεται με ορισμένες θρησκευτικές και πνευματικές προσεγγίσεις. Υπάρχει ένα κίνημα πρακτικών «πίσω στη γη» (*back-to-the-land*), «οικολογικές κοινότητες» (*eco-communities*), «άνθρωποι του τώρα» (*nowtopians*) που θέλει να δείξει ότι ένας άλλος τρόπος ζωής είναι εφικτός, αλλά αυτές είναι περιθωριακές πρακτικές. Η συμβολή του είναι στο να αποδείξει τη συνάφεια της επιλογής της άμεσης δράσης σε ατομικό επίπεδο.

Συμπέρασμα

Η αποανάπτυξη είναι ένα κίνημα της σκέψης στη δημιουργία. Η βιβλιογραφία για την αποανάπτυξη συνεχίζει να αναπτύσσεται και να παράγει αξιόλογες προτάσεις σε όλα τα επίπεδα. Το πιο απτό κέρδος που μπορεί να φέρει η αποανάπτυξη στην οικονομική επιστήμη, την κοινωνία και τον κόσμο είναι να τερματίσει την άποψη ότι η ανάπτυξη είναι κάτι μόνο θετικό. Η κριτική αυτής της θεωρούμενης ως δεδομένης και αναμφισβήτητης έννοιας καθιστά δυνατή την ενίσχυση της φαντασίας για μια μετα-αναπτυξιακή οικονομία και κοινωνία. Ενώ οι προτάσεις της αποανάπτυξης βρίσκουν περιορισμένη εφαρμογή σήμερα, η αποανάπτυξη εμπνέει άλλα έργα πράσινης οικονομίας. Αν δεν μπορεί να ανατρέψει, πιέζει· αν δεν μπορεί να ξεσκίσει, δαγκώνει. Τουλάχιστον για τώρα.

Βιβλιογραφία

- Ajl, M. A. (2021). *People's Green New Deal*. London: Pluto Press.
- Barca, S. (2019). An alternative Worth Fighting for. In E. Chertkovskaya, A. Paulsson, S. Barca (eds.), *Towards a political Economy of Degrowth*. London: Rowman & Littlefield.
- Besset, J.-P. (2005). *Comment ne plus être progressiste, sans devenir réactionnaire*. Paris: Fayard.
- Buch-Hansen, H. Koch, M. (2019). Degrowth through income and wealth caps? *Ecological Economics* 160(Jun): 264-271.
- D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (2015). *Degrowth – A Vocabulary for a new era*. New York: Routledge.
- Filippo, F. (2008). Conceptual Roots of Degrowth. In *First International Conference on Economic De-growth for Ecological Sustainability and Social Equity*, 24-28. Paris, France.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gorz, A. (1991). *Capitalisme, socialisme, écologie*. Paris: Galilée.
- Hickel, J. (2020). *Less is More*. London: William Heinemann.
- Hickel, J., Kallis, G. (2019). Is Green Growth Possible. *New Political Economy* 25(4): 469-486.
- Illich, I. (1973). *Tools for Conviviality*. London: Marion Boyars.
- Jackson, T. (2017). *Prosperity without growth*. London: Routledge.
- Kallis, G. (2011). In defense of degrowth. *Ecological Economics* 70(5): 873-880.
- Latouche, S. (2005). *Décoloniser l'imaginaire*. Lyon: Paragon.
- Latouche, S. (2011). *Per un Abundanza Frugale*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Meadows, et al. (1972). *The Limits to Growth*. Washington: Potomac Associates.
- Parrique, T. (2020). *The Political economy of Degrowth*. Hal Open Science, Université Clermont Auvergne; Stockholms universitet.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics*. London: Chelsea Green Publishing.
- Victor, P. A. (2008). *Managing without Growth*. Cheltenham: Edward Elgar.
- degrowth.info.
- degrowth.org.
- weall.org.

Degrowth

Mehmet Cevat Yildirim

Associate Professor, Gaziantep University, Türkiye

Degrowth is a movement of thought based on the criticism of economic growth. According to degrowth supporters, growth is a goal that is ecologically harmful to the world, produces economic inequalities and causes social corruption, and is impossible to sustain. Despite this, it is accepted without questioning like a religious belief. Degrowth proposes abandoning growth as the primary goal of the economy. In this study, the ecological, economic and social origins of the degrowth movement, its basic arguments, the emergence of the contemporary degrowth movement and policy recommendations are introduced.

Keywords: *degrowth movement, economic growth, economy*

Επιστημονικό Άρθρο

Μία Οικονομική Λύση για το Ελληνικό Επαγγελματικό Ποδόσφαιρο

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος
Πρόεδρος, ATINER

Με αφορμή την εσπερίδα του Πανελληνίου Συνδέσμου Αθλητικών Οικονομολόγων και Στελεχών (ΠΣΑΟΣ) και του Ινστιτούτου Διεθνούς και Ελληνικού Αθλητικού Δικαίου (ΙΔΕΑΔ) στις 11 Φεβρουαρίου 2020, η παρούσα εργασία παρουσιάζει μία πρόταση ενός οικονομολόγου για το ελληνικό επαγγελματικό ποδόσφαιρο. Σκοπός της πρότασης δεν είναι η εξάλειψη ή η μείωση της διαφθοράς, αλλά, αντιθέτως, η αύξησή της μέσω της πλήρους απελευθέρωσης του ελληνικού επαγγελματικού ποδοσφαίρου από τα κρατικά δεσμά. Η εξάλειψη της διαφθοράς θα σήμαινε επίσης την εξαφάνιση του ελληνικού επαγγελματικού ποδοσφαίρου, κάτι που δεν είναι κοινωνικά επιτρεπτό, αλλά και προσωπικά επιθυμητό. Η πρότασή μου περιλαμβάνει έναν κρατικό ρυθμιστικό ρόλο του ποδοσφαίρου που δεν διαφέρει καθόλου από ό,τι ισχύει για όλες τις άλλες ανώνυμες εταιρείες, με μία μικρή διαφορά. Τα πρόστιμα για παραβατικές συμπεριφορές μιας ποδοσφαιρικής ομάδας θα τα πληρώνουν οι ιδιοκτήτες των ομάδων και όχι οι ίδιες οι ομάδες, είτε αυτό αφορά την αφαίρεση βαθμών είτε τον υποβιβασμό τους. Ως ποινές δεν θα υπάρχουν. Τα χρήματα των προστίμων θα κατατίθενται σε ένα ταμείο και θα χρησιμοποιούνται για την άνθιση της παιδείας και του πολιτισμού της περιοχής της ομάδας που πληρώνει το πρόστιμο.

Λέξεις κλειδιά: ποδόσφαιρο, διαφθορά, φορολογία, αγώνες, αυτορρύθμιση, παιδεία, πολιτισμός, πολιτικοί

Εισαγωγή

Σε μια πρόσφατη εκδήλωση που διοργανώθηκε από τον ΠΣΑΟΣ και το ΙΔΕΑΔ με θέμα την ύπαρξη κρίσης ή παρακμής στο ελληνικό ποδόσφαιρο, πολλοί από τους ομιλητές εξήγησαν, όπως επίσης και οι φιλόσοφοι κατά τον Καρλ Μαρξ, τον κόσμο του ελληνικού επαγγελματικού ποδοσφαίρου με διάφορους τρόπους. Σχεδόν όλοι, ωστόσο, υιοθέτησαν την άποψη ότι αυτό δεν είναι αρκετό και ότι, ακολουθώντας την προτροπή του Μαρξ, το ζήτημα είναι να αλλάξουμε το ελληνικό ποδόσφαιρο, κυρίως προς την κατεύθυνση της εξάλειψης της διαφθοράς. Ο Μαρξ είχε αναφερθεί στην εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο, και αυτό έχει τη δική του σχέση με το ποδόσφαιρο, διότι ένα είδος τέτοιας εκμετάλλευσης υφίσταται και στον χώρο του επαγγελματικού ποδοσφαίρου.

Επειδή αυτά ειπώθηκαν από αξιοπρεπείς και ανιδιοτελείς ομιλητές και επειδή, κατά τον τρόπο που μου φάνηκε, συμφωνούσε και το ακροατήριο, θα

ήθελα, λαμβάνοντάς τους σοβαρά υπόψη, να προσπαθήσω να τους πείσω ότι το επαγγελματικό ποδόσφαιρο και, γενικότερα, ο επαγγελματικός αθλητισμός θα εξαφανιστεί αν εξαλειφθεί η διαφθορά που διέπει τόσο την οργάνωση όσο και τη λειτουργία του.

Αυτά τα έχω ήδη τεκμηριώσει στο Παπανίκος (2019), και δεν θα τα επαναλάβω εδώ. Επίσης, έχω ερευνήσει το θέμα του αθλητισμού γενικότερα και του ποδοσφαίρου ειδικότερα σε μία σειρά μελετών, με αφορμή διάφορες ομιλίες που έχω πραγματοποιήσει (κυρίως μετά από πρόσκληση των οργανωτών) ή έρευνες που μου ανέθεσαν φορείς της πολιτείας και άλλων ενδιαφερόμενων μερών. Για παράδειγμα, το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο της Ελλάδος μου ανέθεσε το 1999 να μελετήσω τις επιδράσεις των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στον ελληνικό τουρισμό, ενώ η Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Έργων το 2003 μου ανέθεσε μελέτη για την Αξιοποίηση των Αθλητικών εγκαταστάσεων, συμπεριλαμβανομένου και του Ελληνικού. Η βιβλιογραφία μου παρατίθεται στο τέλος της παρούσης εργασίας, και δεν θα κάνω αναφορά σ' αυτήν, με λίγες ωστόσο εξαιρέσεις.

Η ευωδία που απολαμβάνει κάποιος από έναν αγώνα ποδοσφαίρου μοιάζει με την ευωδία των λουλουδιών¹ τα οποία για να μπορέσουν να βγάλουν αυτό το υπέροχο άρωμα χρειάζονται τη «βρώμα» τους, δηλαδή την κοπριά τους. Χωρίς «βρώμα» («κοπριά»), το ποδοσφαιρικά λουλούδια δεν θα ανέδιδαν αυτό το υπέροχο άρωμα που ευφραίνει την όσφρηση. Και δεν θα ήταν χάρμα ιδέσθαι διότι το ποδοσφαιρικό θέαμα αποτελεί μία «ζωγραφιά» που ικανοποιεί την όραση και ευφραίνει νου και καρδιά, όπως θα έλεγαν και οι ποιητές. Ακόμη και η ομορφιά του χορταριού ενός ποδοσφαιρικού γηπέδου θέλει την κοπριά του, το κατάλληλο λίπασμα και το ανάλογο πότισμα.

Ευτυχώς για το ποδόσφαιρο όλοι οι ομιλητές της εσπερίδας δεν έχουν καμία επιρροή στα τεκταινόμενα του ελληνικού επαγγελματικού ποδοσφαίρου κι αυτό είναι που με κάνει αισιόδοξο, διότι οι δυνάμεις της αντίδρασής τους δεν έχουν καμία ισχύ και αποτέλεσμα. Αντιθέτως τα άτομα που έχουν τη δύναμη αποτελούν την ενεργή εξουσία που αν τα αφήσουμε ελεύθερα θα δημιουργήσουν τις συνθήκες παραγωγής περισσότερης «βρώμας» (καλύτερης ποιότητας «κοπριάς») και θα παραχθεί ένα ποδοσφαιρικό θέαμα που θα μοιάζει με τα λευκά κρίνα και τους λεμονοανθούς προς τέρψη όλων εκείνων των αγνών φιλάθλων που αγαπούν πραγματικά το ωραίο ποδόσφαιρο όπως μία ευγενική ψυχή αγαπά τα ωραία λουλούδια. Αν και το θεσπέσιο άρωμα των λουλουδιών δεν μπορεί να συγκριθεί με το άρωμα της τσίγκας του ψημένου στα κάρβουνα χοιρινού κρέατος, εντούτοις και οι δύο μυρωδιές θεωρούνται ότι ευφραίνουν την όσφρηση παρόλο που η παραγωγή τους χωρίς βρώμα δεν γίνεται. Η βρώμα ενός χοιροστασίου δεν διαφέρει και πολύ από τη «βρώμα» του επαγγελματικού ποδοσφαίρου. Χωρίς αυτή δεν μπορεί να γίνει το διάσημο στα πέρατα της οικουμένης ελληνικό σουβλάκι.

---

¹Τα λουλούδια μου εδώ δεν έχουν καμία σχέση με την πολύκροτη υπόθεση της ανθοδέσμης λουλουδιών με τα κρυμμένα χρήματα εντός της ή κατά άλλους στις τηλεφωνικές συνομιλίες οι εμπλεκόμενοι αναφερόντουσαν ως λουλούδια. Μάλιστα σ' εκείνη την περίπτωση ο Ολυμπιακός (12 Δεκεμβρίου 1975) με τη δική του ψήφο έσωσε τον Παναθηναϊκό από τον υποβιβασμό. Εν έτει 2020, με καταγγελία του ο Ολυμπιακός θέλει να ρίξει τον ΠΑΟΚ στη Β' Εθνική. Αμ δε!

Συνεπώς, σκοπός του παρόντος άρθρου δεν είναι ν' αλλάξει το ποδόσφαιρο ούτε τα σουβλατζίδικα. Εκτός από το ότι δεν μπορώ, δεν το θέλω κιόλας. Αγαπάω το ποδόσφαιρο (όσο και τα σουβλάκια) και δεν θα ήθελα να το εξαφανίσω, ξεκαθαρίζοντας τη «βρώμα» του ως ένας άλλος Ηρακλής, διότι δεν θα είχα το άρωμα των λουλουδιών που τόσο πολύ έχω ανάγκη.

Θα ξεκινήσω ξεκαθαρίζοντας ποιοι αποτελούν την «κοπριά» που ναι μεν βρωμάει αλλά είναι δε τόσο απαραίτητη για ν' ανθίσουν τα λουλούδια (το ποδοσφαιρικό θέαμα) που μοσχοβολάει. Θα συνεχίσω και θα τελειώσω με τη ρηξικέλευθη άποψή μου που από τη μία πλευρά θα αφήσει την «κοπριά» με τη «βρώμα» της να κάνει τη δουλειά της και από την άλλη θα μειώσει τις κοινωνικές εντάσεις που τείνουν να λαμβάνουν ακόμη και εθνικές διαστάσεις.

Επαναλαμβάνω σκοπός δεν είναι να μειώσω τη διαφθορά στο ποδόσφαιρο αλλά να προλάβω μία εθνική καταστροφή. Και για να το κάνω πιο λιανά. Φανταστείτε τι είχε να γίνει αν ένας ευπατρίδης -Τούρκος ή καλύτερα Οθωμανός στην καταγωγή- που γεννήθηκε και έζησε στην Βασιλεύουσα και μέγας φίλος και ευεργέτης του επαγγελματικού ποδοσφαίρου να ήθελε να κάνει μία άμεση ξένη επένδυση στην Ελλάδα που και λόγω της συναισθηματικής σύνδεσής του με τις φέρουσες το όνομα της γενέθλιας πόλης του που λατρεύει να τολμούσε ο δύσμοιρος δειλά-δειλά να εκφράσει το ενδιαφέρον του να αγοράσει τον ΠΑΟΚ ή την ΑΕΚ, κάνοντας και τα σχετικά τάματα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Εθνική καταστροφή. Τώρα το γεγονός ότι ο ίδιος ευπατρίδης Οθωμανός αγόρασε μαρίνες και ξενοδοχεία και συμμετέχει και σ' άλλες τέτοιες επενδύσεις στην Ελλάδα δεν έχει καμία απολύτως σημασία. Κανένας κίνδυνος για την Εθνική Ασφάλεια. Παρεμπιπτόντως, δεν είμαι καθόλου αντίθετος με τις τουρκικές επενδύσεις στην Ελλάδα. Αν γινόντουσαν περισσότερες τέτοιες επενδύσεις και αντίστοιχα αν γινόντουσαν και περισσότερες ελληνικές επενδύσεις στην Τουρκία θα είχαμε λιγότερες εντάσεις.

Η «Κοπριά» και τα Λουλούδια του Επαγγελματικού Ποδοσφαίρου

Αν και η έννοια του λουλουδιού έχει αρνητική σημασία, στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται με τη θετική της έννοια όπως ακριβώς τη χρησιμοποιεί μία μάνα για να εκφράσει την αγάπη της για το παιδί της. Λουλούδι μου λέει η μάνα το παιδί της γενικά αλλά και πολλές μανάδες το κάνουν συγκεκριμένο όπως τριαντάφυλλό μου, κρίνο μου, γαρύφαλλό μου κ.ά. Τόσο πολύ αγαπιούνται τα λουλούδια που έχουν γίνει και ονόματα που λόγω ομορφιάς δίνονται κυρίως σε γυναίκες.

Μ' ελάχιστες εξαιρέσεις, τα λουλούδια του ποδοσφαίρου είναι οι παίκτες και οι προπονητές. Με πολλές εξαιρέσεις, λουλούδια είναι και οι θεατές (ωστόσο κανένας οπαδός δεν είναι λουλούδι αλλά μόνο «λουλούδι») και οι διαιτητές. Χωρίς καμία εξαίρεση, οι παράγοντες του επαγγελματικού ποδοσφαίρου αποτελούν την «κοπριά» του ποδοσφαίρου. Όσο πιο πολύ βρωμάει η «κοπριά» του ποδοσφαίρου, τόσο πιο ευωδιαστά είναι τα λουλούδια της. Χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσε ν' ανθίσει το ποδόσφαιρο.

Πολλές φορές η «βρώμα» («κοπριά») δεν φθάνει. Χρειάζεται και «λίπασμα». Στο ποδόσφαιρο, το «λίπασμα» το ρίχνει η εκάστοτε κυβέρνηση και τα διάφορα

πολιτικά κόμματα. Είναι αλήθεια όχι όλα τα κόμματα και όχι όλοι οι πολιτικοί. Η συνεργασία «κοπριάς» και «λιπάσματος» είναι απαραίτητη σήμερα για να παραχθεί νόμιμα το βιομηχανοποιημένο (καλλιεργήσιμο)-επαγγελματικό λουλούδι που φυσικά συμπεριλαμβάνει και το νόμιμο στοίχημα. Υπάρχει η νόμιμη πορνεία και η παράνομη πορνεία. Υπάρχουν τα νόμιμα ναρκωτικά και τα παράνομα ναρκωτικά. Το ρόλο του «γεωπόνου» αναλαμβάνουν οι βουλευτές της περιοχής της κάθε ομάδας. Τα «αγριολούλουδα» (το πραγματικό ερασιτεχνικό ποδόσφαιρο) έχουν σχεδόν εξαφανιστεί διότι δεν υπάρχουν οι αγροί (αλάνες) που θα μπορούσαν να φυτρώσουν. Χώρια που υπάρχει τόση «μόλυνση» στους αγρούς του ερασιτεχνικού ποδοσφαίρου που μόνο «τσουκνίδες»² φυτρώνουν πλέον. Αξίζει να γίνει μία ανάλυση της ανθρωπογεωγραφίας του ελληνικού ερασιτεχνικού ποδοσφαίρου. Αν τους πάρεις σοβαρά θα τρελαθείς. Αν τους γλεντάς με μία προσποιητή σοβαροφάνεια αποτελούν την καλύτερη κωμωδία. Τύφλα να έχουν οι κωμωδίες του Αριστοφάνη και του Μολιέρου. Έχω κάποιες εμπειρίες που δεν θα τις αναφέρω γιατί θα ξεφύγω από το θέμα μου. Και μόνο η εξωτερική εμφάνιση των παραγόντων του ερασιτεχνικού ποδοσφαίρου βγάζει ένα αυθόρμητο γέλιο.

Και δεν θα υπήρχε κανένα πρόβλημα στη συνεργασία «κοπριάς» και «λιπάσματος», αν δεν υπήρχε μία ισχυρή και δυστυχώς σιωπηλή πλειοψηφία του (ελληνικού) λαού που με τους φόρους του χρηματοδοτεί την παραγωγή βιομηχανοποιημένων «λουλουδιών» (επαγγελματικό ποδοσφαιρικό θέαμα).

Να δώσω μία εκτίμηση του ποσοστού του ελληνικού λαού που δεν ασχολείται με το ποδόσφαιρο όπως αυτό εκδηλώνεται από τη ζήτησή του (αριθμό εισιτηρίων) που για έναν οικονομολόγο είναι και το μόνο που μετράει. Δεν έχουμε στοιχεία για το ποσοστό αυτό αλλά μπορούμε να πούμε κάτι για το ανώτατο δυνατό μέγεθος από τον αριθμό των εισιτηρίων των αγώνων ποδοσφαίρου μιας ποδοσφαιρικής περιόδου. Αν υποθέσουμε ότι όλα τα εισιτήρια μιας αγωνιστικής περιόδου πωλούνται σε διαφορετικά άτομα (δηλαδή μόνο μία φορά πηγαίνει ένα άτομο στο γήπεδο ανά αγωνιστική περίοδο), τότε σύμφωνα με τον Πίνακα 1, την αγωνιστική ποδοσφαιρική περίοδο 2018/19 μόνο το 12% του ελληνικού λαού πήγε στο γήπεδο. Ο Πίνακας 1 δίνει την αναλογία αριθμού εισιτηρίων ανά κάτοικο της Ελλάδος. Τα έτη αφορούν το τέλος μιας ποδοσφαιρικής αγωνιστικής περιόδου.

Ένας άλλος τρόπος για να παρουσιαστεί η πληροφορία του Πίνακα 1 είναι ο εξής: την ποδοσφαιρική περίοδο 2015/16, δέκα Έλληνες μαζί αγόρασαν ένα εισιτήριο ποδοσφαίρου ενώ ο μέγιστος αριθμός εισιτηρίων πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1979/80 όταν αντιστοιχούσε ένα εισιτήριο ανά 3,34 άτομα.

²Οι τσουκνίδες μπαίνουν σε εισαγωγικά διότι το χορταρικό τσουκνίδα κάνει ωραία πίτα.

Πίνακας 1. Εισιτήρια ανά Κάτοικο, 1980-2019

Έτος	Ε/Κ	Έτος	Ε/Κ	Έτος	Ε/Κ	Έτος	Ε/Κ
1980	0,30	1990	0,20	2000	0,11	2010	0,18
1981	0,27	1991	0,19	2001	0,08	2011	0,15
1982	0,26	1992	0,17	2002	0,09	2012	0,12
1983	0,23	1993	0,14	2003	0,07	2013	0,11
1984	0,25	1994	0,11	2004	0,06	2014	0,12
1985	0,29	1995	0,12	2005	0,12	2015	0,09
1986	0,34	1996	0,12	2006	0,12	2016	0,10
1987	0,22	1997	0,13	2007	0,13	2017	0,09
1988	0,27	1998	0,13	2008	0,15	2018	0,09
1989	0,22	1999	0,12	2009	0,18	2019	0,12

Σημείωση: Ε/Κ αντιστοιχεί στα εισιτήρια ανά κάτοικο. Το έτος 1980 αντιστοιχεί στην αγωνιστική περίοδο 1979/80 και αντιστοιχούν οι άλλες χρονιές.

Αφού η ζήτηση είναι τόσο μικρή, γιατί τότε το ποδόσφαιρο ελκύει τόσο μεγάλο ενδιαφέρον; Η απάντηση είναι απλή. Κάνει πολύ θόρυβο. Όσο πιο άδειος είναι ο τενεκές, τόσο μεγαλύτερο θόρυβο κάνει. Η πελατεία του ποδοσφαίρου (οπαδοί) αποτελούν μέρος της «βρώμας» («κοπριάς») του ποδοσφαίρου. Είναι αμόρφωτοι, κοινωνικά απαίδευτοι με χαμηλό δείκτη νοημοσύνης και συνεπώς χαρακτηρίζονται από ανελαστική ζήτηση ή όπως χαρακτηριστικά λένε οι ίδιοι είναι οπαδοί της ομάδας τους μέχρι το κόκκαλο³. Ανάλογη ανελαστική ζήτηση συναντάται στην πορνεία, στα ναρκωτικά και στα τυχερά παίγνια. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι όλα αυτά έχουν ως κοινό παράγοντα τη «βρώμα» (ή τη διαφθορά) και πολλές φορές αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία. Πάντως η «βρώμα» του ποδοσφαίρου ωχριά μπροστά στη «βρώμα» της πορνείας και των ναρκωτικών. Η «βρώμα» του ποδοσφαίρου μυρίζει σαν κάτι από πετρέλαιο και βενζίνη. Πάντως κακώς ο αναγνώστης θα βγάλει το συμπέρασμα ότι υπαινίσσομαι λαθρεμπόριο καυσίμων που για να βγει η «βρώμα» του ξεπλένεται στα πράσινα λιβάδια των γηπέδων. Η «βρώμα» του ποδοσφαίρου μυρίζει περισσότερο με φρεσκοκομμένο «χόρτο» γρασιδιού γηπέδου και κακώς θα πάει ο νους του αναγνώστη ότι αυτό το χόρτο οφείλεται στο βαπόρι από την Περσία και το μυρωδάτο χασίσι που μετέφερε και δεν πιάστηκε σε καμία «Κορινθία». Μόνος ένας πονηρός αναγνώστης θα συνέδεε το λαθρεμπόριο καυσίμων και ναρκωτικών με το ποδόσφαιρο. Αυτό είναι αδιανόητο στο ελληνικό επαγγελματικό ποδόσφαιρο και η θεία πρόνοια μεριμνά ώστε αυτοί οι ψευδομάρτυρες να πάνε στην κόλαση όσο το δυνατόν νωρίτερα. Τελικά υπάρχει και Θεός εκτός από τις ποδοσφαιρικές ομάδες!

³Βλ. Παπανίκος (1998) όπου σε δείγμα 1.500 μαθητών λυκείου βρήκα υψηλή συσχέτιση της χαμηλής σχολικής επίδοσης και παρακολούθησης ποδοσφαιρικών αγώνων και συμμετοχής σε συνδέσμους φιλάθλων. Όσο πιο «τούβλο» στα μαθήματα ήταν ένας απόφοιτος λυκείου, τόσο πιο «κάφρος» γινόταν.

Η Λύση που Προτείνει Ένας Οικονομολόγος

Σε άρθρο μου το 2019, που ήδη ανέφερα, προσπάθησα να τεκμηριώσω επιστημονικά ότι χωρίς τη διαφθορά (την «κοπριά») τα επαγγελματικά αθλήματα δεν θα μπορέσουν να επιβιώσουν. Εδώ η προτεινόμενη λύση δεν αφορά τόσο αυτούς που ενδιαφέρονται για το ποδόσφαιρο όσο αυτούς που δεν ενδιαφέρονται και πληρώνουν τους φόρους της ελληνικής πολιτείας (όσοι πληρώνουν, διότι οι πιο πολλοί φοροδιαφεύγουν). Στην πληρωμή των φόρων κι αν δεν υπάρχει διαφθορά όπως έχω αναλύσει στο Paranikos (2015). Ένα μέρος του φόρου τους πηγαίνει στην χρηματοδότηση των Ποδοσφαιρικών Ανώνυμων Εταιρειών (ΠΑΕ). Φυσικά αυτό δεν αποτελεί εξαίρεση. Το ίδιο συμβαίνει με την υγεία, την παιδεία, την πρόνοια, την ασφάλεια κ.ά. Κάποιος μπορεί να μην αρρωστήσει ποτέ ή να μην έχει παιδιά που θα πάνε σχολείο, εντούτοις, και σωστά, πληρώνει φόρους. Συνήθως αυτές οι υπηρεσίες παρέχονται δημόσια. Γιατί όμως να χρηματοδοτεί η πολιτεία το επαγγελματικό ποδόσφαιρο όταν είναι μία αυστηρώς επιχειρηματική (ιδιωτική) δραστηριότητα; Προσωπική μου άποψη είναι ότι οι πολιτικοί αρέσκονται στη «βρώμα» του ποδοσφαίρου και βρίσκουν την αφορμή να είναι κοντά στη «βρωμιά» του επαγγελματικού ποδοσφαίρου.

Κατ' εμέ θα πρέπει λοιπόν μέσω της εκλογικής διαδικασίας να αποφασιστεί η πλήρης απεμπλοκή της ελληνικής πολιτείας από το ελληνικό επαγγελματικό ποδόσφαιρο. Να αφήσουμε ελεύθερο το ελληνικό επαγγελματικό ποδόσφαιρο να αναπτύξει την «κοπριά» του και να καλλιεργήσει τα λουλούδια του. Οτι ισχύει για οποιαδήποτε άλλη επιχειρηματική δραστηριότητα να ισχύσει και για το ποδόσφαιρο. Με μία μόνο διαφορά. Για να μπορέσει να αντιμετωπισθεί ο στρατός των καταναλωτών της μεγάλης ανελαστικής ζήτησης (που τείνει στο μηδέν) που στη γλώσσα του ποδοσφαίρου λέγεται και «καφρίλα», η τιμωρία δεν θα αφορά την ομάδα αλλά τον ιδιοκτήτη της ομάδας.

Εκτός αυτού, η κάθε ομάδα θα πληρώνει για τις υπηρεσίες που της προσφέρει το κράτος. Πόσο στοιχίζει η αστυνόμευση; Ας πούμε 5 ευρώ το κεφάλι ενός «κάφρου» (τα εισαγωγικά μπαίνουν προς σεβασμό των κάφρων της Κεντρικής Αφρικής). Αν ο Ολυμπιακός «κόψει» τριάντα χιλιάδες εισιτήρια, θα πληρώσει εκατόν πενήντα χιλιάδες ευρώ για την «καφροπροστασία». Εκτός από τις υπηρεσίες «καφροπροστασίας», το δημόσιο διαθέτει γήπεδα και τηλεόραση και αυτά θα τα κοστολογεί ανάλογα.

Κι ερχόμαστε τώρα στη μεγάλη πρόταση. Ας πούμε ότι μία ομάδα παραβιάζει το νόμο, λ.χ. την «πολυμετοχικότητα». Θα επιβάλλονται χρηματικά πρόστιμα όχι στην ομάδα αλλά στον ιδιοκτήτη, τα οποία θα είναι ανάλογα του αριθμού των εισιτηρίων ανά αγώνα. Κάτι αντίστοιχο, σωστά κατά τη γνώμη μου, έχει προταθεί για κάθε πρόστιμο που θα πρέπει να είναι ανάλογο του πλούτου αυτού που πρέπει να το πληρώσει. Μόνο τότε λειτουργεί αποτρεπτικά.

Τα λεφτά αυτά θα κατατίθενται σε ειδικό ταμείο και θα χρησιμοποιούνται για σχολικές και φοιτητικές υποτροφίες μαθητών ή για σοβαρές πολιτιστικές δραστηριότητες. Ο αριθμός των μαθητών που θα ωφελούνται θα είναι ευθέως ανάλογος με την απόσταση του σχολείου από το γήπεδο της ομάδας που πληρώνει το πρόστιμο, εφαρμόζοντας τα λεγόμενα υποδείγματα της «βαρύτητας» (gravity

models) της οικονομικής επιστήμης. Όσο πιο κοντά στο «ναό⁴ των κάφρων» είναι ένα σχολείο, τόσο μεγαλύτερος και ο αριθμός των μαθητών με καλές σχολικές επιδόσεις που θα ενισχύονται. Αυτό μπορεί επίσης να γίνει και ως ένας συνδυασμός ύψους υποτροφίας ανά μαθητή και αριθμού μαθητών. Η γειτνίαση με το «ναό των κάφρων» αυξάνει την πιθανότητα τα λεφτά να πηγαίνουν σε κάποιον που είναι και φίλαθλος αυτής της ομάδας. Σίγουρα όμως θα επανεπενδύονται στη γειτονιά της ομάδας. Επίσης, όλοι οι άριστοι μαθητές των γειτονικών προς το γήπεδο σχολείων, μαζί με τους γονείς τους αν είναι ανήλικοι, θα έχουν δωρεάν εισιτήρια για όλο το έτος σε διακεκριμένες θέσεις μαζί με τους μπράβους που οι ίδιοι θα επιλέγουν και θα πληρώνονται από το ταμείο των προστίμων για να τους προστατεύουν από τους «κάφρους» των ομάδων.

Τα πρόστιμα θα είναι τσουχτερά σε τέτοιο βαθμό που θα εξοντώνεται ο απατεώνας ιδιοκτήτης έτσι ώστε να δίνεται η ευκαιρία και σ' άλλους απατεώνες να δοκιμάζουν την τύχη τους. Αφού αναφέραμε τους «κάφρους» του Ολυμπιακού ως εφαρμόσουμε αυτή τη λύση στους «κάφρους» του ΠΑΟΚ.

Ας υποθέσουμε ότι ο ΠΑΟΚ έχει ένα μετοχικό κεφάλαιο της τάξης των 50 εκατομμυρίων ευρώ και ένα μέσο όρο εισιτηρίων 20 χιλιάδων ανά αγώνα. Η ανώτερη ποινή που μπορεί να του επιβληθεί είναι τα 50 εκατομμύρια (στην ουσία του κατάσχεις την επιχείρηση) και η κατώτερη τιμή ας πούμε 1.000 ευρώ ανά «κάφρο». Στη συγκεκριμένη περίπτωση 20 εκατομμύρια ευρώ. Όλα τα λεφτά θα πάνε στα σχολεία γύρω από το γήπεδο της Τούμπας για υποτροφίες των παιδιών με τις καλύτερες μαθητικές (όχι αθλητικές) επιδόσεις. Θα μπορούσε μάλιστα τα λεφτά αυτά να μοιραστούν μέσα από βραβεία διαγωνισμών, λ.χ. στα μαθηματικά, στα αρχαία και νέα ελληνικά, στις τέχνες κ.ά. που θα λαμβάνουν χώρα μέσα στο γήπεδο της Τούμπας λίγες ώρες πριν την έναρξη ενός ποδοσφαιρικού αγώνα και τα θέματα θα ανακοινώνονται από τα μεγάφωνα. Πριν από κάθε αγώνα θα ανακοινώνονται και οι νικητές υπό τις ιαχές των αγράμματων «κάφρων».

Αντίστοιχα αυτή η πολιτική των προστίμων θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε όλους τους ιδιοκτήτες των ομάδων. Ωστόσο, ποτέ οι ποινές αυτές δεν θα πρέπει να επηρεάζουν τις ομάδες, διότι τότε θα κινητοποιείται η μάζα των «κάφρων». Αφήνω στον έξυπνο αναγνώστη να βρει ποιος κινητοποιεί τους «κάφρους» κάθε ομάδας. Πάντως επαγγελματική ποδοσφαιρική ομάδα χωρίς «κάφρους», προκοπή δεν κάνει. Είναι σαν τους «Γιάννηδες» σε κάθε οικογένεια.

Συμπεράσματα

Η οικονομική λύση που πρότεινα δεν λύνει το πρόβλημα της διαφθοράς στο ποδόσφαιρο που εξάλλου δεν ήταν και ο σκοπός μου. Το αντίθετο μάλιστα. Για το καλό του ποδοσφαίρου και του κοινωνικού συνόλου επιζητείται μία αύξηση της διαφθοράς, διότι θα επιτευχθούν τρεις πολύ σημαντικοί στόχοι.

---

⁴Η λέξη «ναός» ή «εκκλησία» υπονοείται από τους ίδιους τους «κάφρους», διότι η ιδέα της ομάδας τους αποτελεί «θρησκεία» στην οποία πιστεύουν και την οποία λατρεύουν. Το χαρακτηριστικό σύνθημα «Θρύλε Θεέ μου Ολυμπιακέ μου» είναι ό,τι είναι το Σύμβολο της Πίστης για τους Ορθόδοξους Χριστιανούς. Το ότι οι «ναοί» του ποδοσφαίρου «ιερουργούν» κατά κανόνα την Κυριακή, όπως και η Εκκλησία του Χριστού, πιστεύω ότι δεν είναι τυχαίο.

Πρώτον, επειδή όλοι οι ιδιοκτήτες μιας επαγγελματικής ομάδας αποτελούν τη «βρώμα» («κοπριά») για ν' ανθίσουν τα λουλούδια του ποδοσφαίρου, η κοπριά αυτή θέλει αλλαγή. Θέλει ανανέωση. Επειδή η «βρώμα» δύσκολα ξεκολλάει, τα τσουχερά πρόστιμα θα ξεκαθαρίσουν όχι γενικά τη «βρώμα» αλλά τη «βρώμα» του συγκεκριμένου ιδιοκτήτη. Κάτι σαν τον πέμπτο άθλο του Ηρακλή που στρέφοντας τα νερά του Πηνειού και του Αλφειού προς τους στάβλους καθάρισε την Κόπρο του Αυγείου που είχαν δημιουργήσει τα 3.000 βόδια του Αυγείου. Και στη σημερινή εποχή οι «κάφροι» των γηπέδων είναι σαν τα βόδια του Αυγείου. Σκοπός αυτής της πολιτικής είναι κάθε ιδιοκτήτης να εξωθείται προς την έξοδο όχι για να έρθει ένας άλλος μη απατεώνας αλλά για να δοθεί η ευκαιρία σ' όλες τις «κοπριές» να βγάλουν τα δικά τους λουλούδια. Η ανανέωση της «κοπριάς» μόνο θετικά αποτελέσματα μπορεί να έχει για το ελληνικό επαγγελματικό ποδόσφαιρο. Νέα «κοπριά», καλύτερα λουλούδια.

Δεύτερον, τα πρόστιμα θα αποτελούν τη μόνη τιμωρία. Θα τα πληρώνουν οι ιδιοκτήτες που διαθέτουν τη «βρώμα» τους. Συγγνώμη τα επενδυτικά τους κεφάλαια ήθελα πω. Άτομα θα πληρώνουν και όχι ομάδες. Το οικονομικό κόστος που θα δημιουργήσουν οι «κάφροι» των ομάδων, της κάθε ομάδας, ξεπερνά οποιοδήποτε κοινωνικό και οικονομικό όφελος. Δεν συμφέρει την κοινωνία να τα βάζει με τους «κάφρους». Αφήστε τον «κάφρο» στην «καφρύλα» του. Καμία αφαίρεση βαθμών ή υποβιβασμός για την ομάδα. Αν παρ' όλα αυτά οι «κάφροι» προβούν σε βανδαλισμούς, το κόστος θα το πληρώνει πάλι ο ιδιοκτήτης της ομάδας των βανδάλων.

Τρίτον, τα έσοδα από τα πρόστιμα θα επιστρέφονται στην περιοχή της ομάδας μ' έναν τρόπο που μπορεί να συμβάλλει στην παραγωγή λουλουδιών (καλών μαθητών) που δεν χρειάζονται τη «βρώμα» της «κοπριάς» για να ανθίσουν και να ευωδιάσουν. Τα λουλούδια αυτά είναι κάτι σαν τα λουλούδια της υδροπονίας. Υποτροφίες για σχολικές και πολιτιστικές επιδόσεις θα χρηματοδοτούνται από τα πρόστιμα. Της κάθε ομάδας τα πρόστιμα θα πηγαίνουν στην περιοχή τους.

Αυτά που προτείνω δεν έχουν κανένα διαχειριστικό κόστος. Ωστόσο δεν θα γίνουν διότι η Ελλάδα έχει την ευτυχία να είναι μία γνήσια αντιπροσωπευτική δημοκρατική χώρα. Οι «κάφροι» των ομάδων εκλέγουν πολιτικούς κατ' εικόνα και ομοίωση. Και χωρίς καμία διάθεση κυνισμού, έτσι πρέπει να γίνεται. Αυτό επιβάλλει η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Και ο γνήσιος αντιπρόσωπος των «κάφρων» θα πρέπει να είναι ένας από τους ίδιους, ένα δικός τους άνθρωπος, ένας που τους νιώθει και τους πονάει. Ένας που τους καταλαβαίνει. Δηλαδή θα πρέπει να είναι ένας «κάφρος». Μπορεί να είναι και ένας πρώην ποδοσφαιριστής ή ένας πρώην παράγων της ομάδας των κάφρων. Ή ένας εκπρόσωπος τύπου (λέγεται και δημοσιογράφος) που γράφει για τους «κάφρους». Δείτε ποιοι εκπρόσωποι των «κάφρων», συγγνώμη του λαού ήθελα να πω, εκλέχτηκαν για την ευρωβουλή την τελευταία φορά αλλά και την προηγούμενη και θα έχετε μία απτή εικόνα του τι εννοώ. Και έτσι πρέπει να γίνεται στις γνήσιες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Αν δεν γίνεται αυτό, τότε έχουμε νόθευση της λαϊκής («καφρικής») εκπροσώπησης.

Δεν αναφέρθηκα για το πως θα μπορούσε να οργανωθεί καλύτερα το επαγγελματικό ποδόσφαιρο. Θα πω δύο λόγια εδώ στα συμπεράσματα. Είμαι

οπαδός της αυτορρύθμισης ή όπως αλλιώς λέγεται να βγάλουν μόνοι τους τα μάτια τους. Δηλαδή κάτι σαν το ξεκαθάρισμα λογαριασμών μεταξύ των μελών διαφόρων συμμαχιών. Το κράτος δεν πρέπει να έχει καμία συμμετοχή. Ούτε και στο στοίχημα. Όποιος θέλει πρέπει να είναι ελεύθερος να ανοίγει καζίνο, να κάνει εταιρείες στοιχημάτων, να ανοίγει *πτανομάγαζα*, να διακινεί ναρκωτικά αρκεί να πληρώνει τα πρόστιμα και να σέβεται τους νόμους της πολιτισμένης πολιτείας μας. Παρανόμησες, πληρώνεις. Ή ειπωμένο αλλιώς, έχεις κύριε τα λεφτά, τότε έχεις το νόμιμο δικαίωμα να παρανομείς αρκεί να πληρώνεις το πρόστιμο. Αυτό μας δίδαξε ο Σωκράτης. Αυτό είναι η αρετή. Το πρόβλημα δεν είναι οι απατεώνες αλλά η παρανομία των πολιτών της «βρώμας», διότι δεν πληρώνουν τα πρόστιμα που τους αναλογούν. Θέλεις κύριε «κάφρε» να σπάσεις το αυτοκίνητο του αντιπάλου σου, επιτρέπεται να το κάνεις αρκεί να πληρώσεις το πρόστιμο που φυσικά θα είναι πολύ υψηλότερο από την αποζημίωση για τη ζημιά που έκανες. Θέλεις κύριε «κάφρε» να σπάσεις τα καθίσματα ενός γηπέδου, δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα αρκεί να πληρώσεις το κόστος. Κάτι με το πάλαι ποτέ θεάρεστο έθιμο του σπασίματος πιάτων στα διάφορα *πτανομάγαζα*.

Όπως σωστά παρατήρησε ο Καθηγητής Δημήτρης Λαλούμης, στην εσπερίδα του ΠΣΑΟΣ και του ΙΔΕΑΔ που ανέφερα στην εισαγωγή, το έγκλημα περιορίζεται με τον πολιτισμό και την παιδεία και όχι με τους νόμους. Νόμοι κατά του φόνου πάντοτε υπήρχαν ακόμη και η θανατική ποινή. Οι φόνοι δεν σταμάτησαν ποτέ. Γι' αυτό κι εγώ προτείνω τα πρόστιμα που θα πληρώνουν οι ιδιοκτήτες των ΠΑΕ, όταν παραβιάζουν τους νόμους να είναι τσουχερά και να πηγαίνουν στον πολιτισμό και την παιδεία. Είναι ο μόνος τρόπος για να μειωθεί ο αριθμός των «κάφρων» μέσα κι έξω από τα γήπεδα. Αν αυτό επιτευχθεί, τότε η «βρώμα» της «κοπριάς» του ποδοσφαίρου θα μοσχοβολάει, διότι θα χρησιμοποιείται για να βλαστήσουν και ν' ανθίσουν άλλου είδους λουλούδια!

Βιβλιογραφία

- Παπανίκος, Γ. Θ. (1998). *Μία Στατιστική Διερεύνηση των Προσδιοριστικών Παραγόντων της Συμμετοχής στους Συνδέσμους Φιλάθλων και Παρακολούθησης Αγώνων*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(1998\)-sports-gr.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(1998)-sports-gr.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (1999). *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004 και οι Επιπτώσεις στον Ελληνικό Τουρισμό*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(1999\)-Olympic-Games-ITER.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(1999)-Olympic-Games-ITER.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2001). *Η Συμβολή των Οικονομικών Επιστημών στην Οργάνωση και Διοίκηση του Αθλητισμού*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2001\)-sports-gr.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2001)-sports-gr.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2001). *Αθλητική Συμμετοχή και Ικανοποίηση των «Πελατών» των Δημοτικών Αθλητικών Κέντρων*. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos%20\(2001\)-Dimotika-Athlitika-Kentra.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos%20(2001)-Dimotika-Athlitika-Kentra.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2003). *Αναπτυξιακές Επιδράσεις των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004: Μεταολυμπιακή Αξιοποίηση των Υποδομών και του Εξοπλισμού*. http://www.atiner.gr/gtp/GGOA_Perioxomena.pdf.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2004). *Greek Football at a Financial Crossroad*. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2004\)-Greek-Football.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2004)-Greek-Football.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2004). *A Cost-Benefit Analysis of the Post Olympic Games Use of the 2004 Athletic Venues*. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2004\)-Olympic.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2004)-Olympic.pdf).

- Παπανίκος, Γ. Θ. (2008). *Αιτίες και Αποτελέσματα Απόλυσης Προπονητών Ποδοσφαίρου Μεσούσης της Αγωνιστικής Περιόδου: Διδάγματα από Ευρωπαϊκές Εμπειρίες*. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2008\)-proponites.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2008)-proponites.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2010). *Ποια Ήταν η Καλύτερη Εθνική Ελλάδα Ποδοσφαίρου Όλων των Εποχών και Ποιος ο Καλύτερος Προπονητής της;* [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2010\)-Ethniki-Ellados.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2010)-Ethniki-Ellados.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2010). *The Long-Run Equilibrium Relationship Between the Performance of Greece's National Football Team and its Gross Domestic Product*.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2013). *Η Οικονομική Κρίση και το Ελληνικό Επαγγελματικό Πόδοσφαιρο*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2013\)-Soccer-Crisis.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2013)-Soccer-Crisis.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2014). *An Econometric Evaluation of the Performance of the Greek National Football Team*. *Athens Journal of Sports* 1(4): 233-245. <http://www.atiner.gr/journals/sports/2014-1-4-3-Papanikos.pdf>.
- Papanikos, G. T. (2015). Taxing Wealth and only Wealth in an Advanced Economy with an Oversized Informal Economy and Vast Tax Evasion: The Case of Greece. *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung* 84(3): 85-106. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Taxing-Wealth.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Taxing-Wealth.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2015). *Ξένοι Ποδοσφαιριστές και Ευρωπαϊκές Επιδόσεις: Η Περίπτωση του Ολυμπιακού (11 Μαΐου)*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Olympiakos-Foreign-Players.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Olympiakos-Foreign-Players.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2015). *The Economic Effects of a Marathon as a Sport Tourism Event*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Marathon.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Marathon.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2015). *Η Οικονομική Επίδραση των Αγώνων Δρόμων σε Μικρές Πόλεις*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Ioannina.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Ioannina.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2015). *Επενδύσεις στο Ελληνικό Πόδοσφαιρο και Έννομη Τάξη*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Ependiseis-sto-Podosfairo.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Ependiseis-sto-Podosfairo.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2015). *Οικονομική Ανάλυση της Φυσικής Άσκησης*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Physical-Activity.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Physical-Activity.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2016). *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2016, η Οικονομία, ο Πληθυσμός και οι Επιδόσεις των Χωρών*. [http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2016\)-Olympic.pdf](http://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2016)-Olympic.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2017). *Ο Αριθμός των Ποδοσφαιρικών Ομάδων ανά Νομό: Οικονομικοί και Άλλοι Προσδιοριστικοί Παράγοντες*. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2017\)-Sports.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2017)-Sports.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2019). *Η Οικονομική Διάσταση της Διαφθοράς στα Επαγγελματικά Αθλήματα*. Κείμενα Εργασίας, 01/2019. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2019\)-sports-corruption.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2019)-sports-corruption.pdf).
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2020). *Το Ελληνικό Πόδοσφαιρο: Κρίση ή Παρακμή; Κείμενα Εργασίας, 02/2020*. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2020\)-Podosfairo.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2020)-Podosfairo.pdf).

An Economic Solution for Greek Professional Football

Gregory T. Papanikos
President, ATINER

On the occasion of the evening event of the Panhellenic Association of Sports Economists & Managers (PASEM) and the Institute for International & Hellenic Sports Law (IDEAD) on February 11, 2020, this paper presents a proposal of an economist for Greek professional football. The purpose of the proposal is not to eliminate or reduce corruption, but, on the contrary, to increase it through the complete liberation of Greek professional football from state bonds. Eliminating corruption would also mean the disappearance of Greek professional football, which is not only socially impermissible, but also personally undesirable. My proposal involves a state regulatory role for football that is no different from that of all other corporations, with one minor difference. The fines for a football team's misconduct will be paid by the team owners, not the teams themselves, whether it involves deducting points or relegation. There will be no penalties. The money of the fines shall be deposited in a fund and shall be used for the flourishing of the education and culture of the area of the group paying the fine.

Keywords: *football, corruption, taxation, racing, self-regulation, education, culture, politicians*

Σύντομο Άρθρο

Ορφέας και Ευρυδίκη του Τιτσιάνο: Μια Αναπαράσταση του Ορεινού Σκηνικού του Λεονάρντο

Έσθι Κράβιτς Λουρή

Επιστημονικός Συνεργάτης, Πανεπιστήμιο Μπεν-Γκουριόν, Ισραήλ

Ο Τιτσιάνο Βετσέλλιο (1488/90-1576), γνωστός ως Τισιανός ή Τιτσιάνο, δημιούργησε τον πίνακα *Ορφέας και Ευρυδίκη* μεταξύ 1508 και 1510. Αυτός ο πίνακας, ο οποίος θεωρείται μέτριος, και αποδόθηκε στην αρχή της καριέρας του, είναι γνωστός κυρίως για το σκοτεινό τοπίο του με ένα κοίλο βουνό γεμάτο με τις καυτές φλόγες της κόλασης του Πλούτωνα. Ωστόσο, είναι ακριβώς το ιδιόμορφο τοπίο που υποδηλώνει την πηγή έμπνευσης του Τιτσιάνο. Στη συνέχεια, υποστηρίζω ότι ο *Ορφέας και Ευρυδίκη* μπορεί να εμπνεύστηκαν από ένα σκηνικό που σχεδίασε ο Λεονάρντο ντα Βίντσι (1452-1519) για μια παράσταση του *Ορφέο (Orfeo)* στο Μιλάνο, η οποία ανέβηκε την εποχή που έγινε αυτός ο πίνακας.

Ο *Ορφέας και Ευρυδίκη* απεικονίζει τις δύο σκηνές του θανάτου της Ευρυδίκης: το δάγκωμα της από ένα φίδι και τον Ορφέα που τη χάνει στην πύλη του Κάτω Κόσμου (Εικόνα 1). Ο Τιτσιάνο τοποθέτησε αυτές τις σκηνές πάνω από μια αλυσίδα από τρεις κυλιόμενους λόφους που βρίσκονται σε μια διαγώνια οπτική για τους θεατές και χωρίζονται από δύο βαθιές κοιλάδες. Στην αριστερή-κάτω γωνία, η Ευρυδίκη, η μεγαλύτερη μορφή του πίνακα, αγγίζει την κορυφή του πλησιέστερου λόφου, στον οποίο φαίνεται να έχει σκαρφαλώσει από τη δασώδη κοιλάδα κάτω. Εμφανίζεται να σκοντάφτει πάνω από το απλό λευκό της φόρεμα καθώς προσπαθεί μάταια να ελευθερώσει τον αστράγαλό της από τη λαβή ενός τεράστιου φιδιού, που μοιάζει περισσότερο με ένα δράκο.

Η απώλεια της Ευρυδίκης απεικονίζεται μπροστά από τον κεντρικό λόφο, ο οποίος είναι ψηλότερος και κοίλος, προσφέροντας στους θεατές μια πλάγια θέα της κόλασης του Πλούτωνα με τις λαμπερές κίτρινες φλόγες της. Ο Ορφέας και η Ευρυδίκη εμφανίζονται με αγροτικά ενδύματα. Μοιάζουν να χοροπηδούν στις μύτες των ποδιών τους και να κουνούν τα χέρια τους, σαν να χορεύουν με μουσική, ως ηθοποιοί σε ένα ποιμενικό δράμα. Ο Ορφέας γυρίζει το κεφάλι του για να κοιτάξει την Ευρυδίκη, καθώς αυτή φαίνεται να κινείται προς τα πίσω, με τα μαλλιά και το φόρεμά της να πετιούνται από μια αόρατη δύναμη που φαίνεται να την τραβάει προς το φλεγόμενο σπήλαιο της κόλασης.

Δεν έχουν γραφτεί πολλά γι' αυτόν τον πίνακα. Ο *Harold E. Wethey* πρότεινε ότι δημιουργήθηκε ως ένα πάνελ από *κασόνι (cassone)* το οποίο είχε γίνει σκούρο με τα χρόνια. Σημείωσε τη μακάβρια ερμηνεία του καλλιτέχνη: «η πύλη της κόλασης που μοιάζει με του *Bosch* με τον καπνό και τις κόκκινες φλόγες της», την οποία συνέδεσε με το *Georgics IV* του Βιργιλίου, 467-470. Συνέκρινε το λοφώδες τοπίο με το βραχώδες υπόβαθρο του *Αγίου Αντωνίου και του Θαύματος του*

Ζηλότουπου Συζύγου (1510-1511), μια τοιχογραφία που αποδόθηκε από τον Τιτσιάνο περίπου την ίδια εποχή στο *La Scuola de San Antonio* στην Πάντοβα (Wethey, 1975, σσ. 16-17).

Εικόνα 1. Τιτσιάνο, *Ορφέας και Ευρυδίκη*, περ. 1508-1510, λάδι σε ξύλο, 39,6 × 53 εκ., Ακαδημία Καρράρα, Μπέργκαμο (Τιτσιάνο, δημόσιος τομέας, μέσω *Wikimedia Commons*)

Ο *Ορφέας και Ευρυδίκη* «έφτασαν στα πρωτοσέλιδα» το 2012, όταν το Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης διοργάνωσε έκθεση βορειοϊταλικών ζωγραφικών έργων με δανεισμό από το Μουσείο του Μπέργκαμο, το οποίο ήταν τότε υπό αποκατάσταση. Στον εκθεσιακό κατάλογο, οι Bayer & Rodeschini έγραψαν ότι «η δύναμη του πίνακα βρίσκεται στο αντίθετο δράμα του τοπίου του: η μαινόμενη κόλαση του Κάτω Κόσμου στα δεξιά, σε αντίθεση με τη γαλήνη του ανατέλλοντος ηλίου πάνω από μια πόλη και τους κυλιόμενους λόφους στα αριστερά» (Bayer & Rodeschini, 2012, σ. 35). Στις εφημερίδες, ο Johnson έγραψε ότι η «απόδοση του μουσείου σ' έναν νεαρό Τιτσιάνο ενός παράξενου μικρού τοπίου που απεικονίζει την ιστορία του *Ορφέα και Ευρυδίκης* παραμένει αβέβαιη» (Johnson, 2012). Επιπλέον, ο Schwartz σημείωσε ότι ο *Ορφέας και Ευρυδίκη* «είναι σχεδόν ένας σημαντικός πίνακας, αλλά η γοητευτικά συγκεκριμένη απεικόνιση του Κάτω Κόσμου ως ένα φλογερό εργοστάσιο και το λοφώδες σκηνικό –με τον Ορφέα και την Ευρυδίκη να πετάνε σαν χορευτές μπαλέτου– μας τραβούν» (Schwartz, 2012). Αυτά τα σχόλια δεν λένε πολλά για τον πίνακα, αλλά φαίνεται να βαθιάνουν το μυστήριό του δείχνοντας το παρεξηγημένο σκηνικό του και τη θεατρική ποιότητα των μορφών του.

Μια ματιά σε ένα τοπίο του *Λεονάρντο ντα Βίντσι* που εμφανίζεται στο κάτω μέρος του φύλλου 224r στον *Codex Arundel 263* φαίνεται να ρίχνει φως στον

πίνακα του Τιτσιάνο (Εικόνα 2). Εμφανίζει μια αλυσίδα από τρεις λόφους που χωρίζονται από δύο κοιλάδες. Ο λόφος στο κέντρο είναι ψηλότερος και κοίλος και τοποθετημένος σε διαγώνια προοπτική, όπως στον πίνακα του Τιτσιάνο. Κάτω από αυτό το τοπίο, ο Λεονάρντο σχεδίασε μια άλλη εικόνα του κεντρικού λόφου με το σπήλαιό του στο κέντρο για να απεικονίσει την περιστροφή του λόφου.

Εικόνα 2. Λεονάρντο ντα Βίντσι, Πεδιάδα με Κοίλο Κεντρικό Λόφο και Περιστρεφόμενο Μηχανισμό, φύλλο 224r, the Codex Arundel 263 (Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο)

Ο Ιταλός ιστορικός Pedretti πρότεινε ότι το τοπίο του Λεονάρντο είναι ο σχεδιασμός ενός σκηνικού που δημιουργήθηκε για μια παράσταση του *Fabula di Orfeo* του Poliziano στην αυλή του Charles d'Ambois, του Γάλλου κυβερνήτη του Μιλάνου, τον οποίο υπηρέτησε ο Λεονάρντο μεταξύ 1506 και 1510. Ο Pedretti το

ερμήνευσε ως ένα σχέδιο για έναν περιστρεφόμενο λόφο κατασκευασμένο σε δύο μισά που θα περιστρέφονταν ταυτόχρονα για το άνοιγμα και το κλείσιμο της πύλης του Πλούτωνα προς την κόλαση (Pedretti, 2000, Pedretti, 1964).

Λαμβάνοντας υπόψη το τοπίο και ορισμένες τεχνικές σημειώσεις για το φύλλο 224r, η θεατρολόγος Povoledo περιγράφει τις υποκριτικές περιοχές στο σκηνικό του Λεονάρντο όπου εκτυλίσσεται το έργο: το σπήλαιο της κόλασης, τις πλαγιές των λόφων, τις κοιλάδες και τον ημικυκλικό χώρο γύρω από τον κεντρικό λόφο. Υποστηρίζει ότι αυτό το σκηνικό θα μπορούσε να πάρει δύο διαφορετικά σχήματα: ένα με λοφώδες σκηνικό και με το σπήλαιο του κεντρικού λόφου κλειστό και ένα άλλο με το σπήλαιο ανοιχτό που δείχνει την κόλαση του Πλούτωνα. Ο κεντρικός λόφος ήταν τοποθετημένος σε μια περιστρεφόμενη πλατφόρμα που άλλαζε το σκηνικό από τη μία διαμόρφωση στην άλλη, ενώ θα ήταν αρκετά συμπαγής για να μπορεί να περπατήσει κανείς (Povoledo, 1982, σσ. 290, 297).

Ο Ορφέας και η Ευρυδίκη ήταν ήδη ένα δημοφιλές θέμα στο αναγεννησιακό θέατρο όταν ο Τιτσιάνο απέδωσε την εκδοχή του για τον μύθο. Το παραμύθι, γνωστό από τα *Γεωργικά* του Βιργίλιου (IV, 317-527) και τις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου (X, 1-82, XI, 1-66), διασκευάστηκε από τον Poliziano σε ένα επιτυχημένο δράμα προς το τέλος του Κουατροτσέντο. Το *Fabula di Orfeo* του, που ανέβηκε στη Μάντοβα το 1480, ακολουθήθηκε από δύο μουσικά δράματα, τα *Orphei tragoedia* (1486) και *La favola di Orfeo e Aristeo* (1508). Το τελευταίο χρονολογείται περίπου την ίδια εποχή με τον πίνακα του Τιτσιάνο¹.

Ο Povoledo σημείωσε ότι τα *Orfeo* δράματα της περιόδου παίζονταν παραδοσιακά πάνω και γύρω από ένα βουνό. Η σκηνοθέτησή τους επηρεάστηκε από το μεσαιωνικό θρησκευτικό θέατρο, όπου τα δράματα συχνά σκηνοθετούνταν πάνω από ένα βουνό και διαδραματιζόνταν σε συνέχεια χωρίς σαφή διάκριση χρόνου, τόπου ή δράσης, καθώς εκτελούνταν σε μια στέρεη και ανοιχτή σκηνή (Povoledo, 1982, σσ. 291-293). Τα αποτελέσματα αυτών των περιορισμών μπορούν να φανούν στο *Αρισταίος και Ευρυδίκη* του Jacopo del Sellaio, που, σύμφωνα με τον Miziolek, ακολούθησε το δράμα του Poliziano. Υποστήριξε ότι ο del Sellaio δημιούργησε αυτόν τον πίνακα στο εργαστήριο του Botticelli την ίδια στιγμή που ο Poliziano έδινε διαλέξεις για τα *Γεωργικά* του Βιργίλιου στο κοντινό *Studio Fiorentino* (Miziolek, 2009, σ. 127). Ο πίνακας δείχνει τρεις σκηνές που τοποθετούνται γύρω από έναν κούλο βράχο που περιβάλλεται από νερό (Εικόνα 3). Στο κέντρο, ο Αρισταίος κυνηγά την Ευρυδίκη καθώς ένα κουλουριασμένο μαύρο φίδι φτάνει στον αστράγαλό της. Στα δεξιά, δύο Ερινύες μεταφέρουν το νεκρό σώμα της σ' ένα άνοιγμα σ' έναν κοντινό βράχο. Αριστερά, ένας βοσκός που μεταφέρει την είδηση του θανάτου της Ευρυδίκης, πλησιάζει τον Ορφέα (η μορφή με τη λύρα), και στέκεται ανάμεσα σε άλλους βοσκούς πίσω από τα πρόβατα.

¹Γι' αυτά τα έργα βλ., Povoledo, 1982, σσ. 284-285, Novaro, 1951, σσ. 209-261.

Εικόνα 3. *Jacopo del Sellaio, Αριστέας και Ευρυδίκη, 1480-4, λάδι σε ξύλινο πάνελ, 60 × 175 εκ., Μουσείο Boijmans Van Beuningen, Ρότερνταμ (Δημόσιος τομέας, μέσω Wikimedia Commons)*

Αυτός ο πίνακας φαίνεται να βασίζεται σε μια παράσταση παρά στο γραπτό δράμα, καθώς οι δύο Ερινύες που μεταφέρουν το πτώμα της Ευρυδίκης δεν αναφέρονται πραγματικά στο κείμενο. Εκείνη πεθαίνει κρυμμένη από τα δάση έξω από την οπτική του κοινού, που μαθαίνει τον θάνατό της από την κραυγή της, η οποία ακολουθείται από την κραυγή του Αρισταίου: «Seguitanto Aristeo Euridice, ella si fugge drento alla selva, dove punta dal serpente grita, e simile Aristeo»², όπως σημειώνεται στις σκηνικές οδηγίες του Poliziano. Η εισαγωγή των Ερινύων και το άνοιγμα στο βράχο φαίνεται να ήταν μια πρακτική λύση για να βγει το σώμα της από τη σκηνή, δεδομένων των περιορισμών της άκαμπτης και ανοιχτής σκηνής, που δεν θα μπορούσε να προσφέρει καλύτερη επιλογή.

Το κινούμενο σκηνικό του Λεονάρντο έλυσε αυτό το πρόβλημα και η Povoledo το θεώρησε ως αλλαγή παιχνιδιού, μια υβριδική λύση που μπορούσε να φιλοξενήσει τις προσαρμογές στο σκηνικό μπροστά στο κοινό, χωρίς να διακόψει τη δράση, ενισχύοντας την αξιοπιστία της πλοκής (Povoledo, 1982, σσ. 291-293).

Στον πίνακα του Τιτσιάνο οι δύο θάνατοι της Ευρυδίκης φαίνεται να επιλέχθηκαν για να υπογραμμίσουν την αποτελεσματικότητα του σκηνικού του Λεονάρντο (Εικόνα 4). Η πλαγιά του λόφου πίσω από την Ευρυδίκη καθώς τη δαγκώνει το φίδι φαίνεται να υπαινίσσεται την επικείμενη εξαφάνισή της και είναι σίγουρα μια καλύτερη λύση από αυτή που φαίνεται στον πίνακα του del Sellaio. Η περιστροφή του κεντρικού λόφου, που υπονοείται από την πλάγια όψη της κόλασης του Πλούτωνα, όπου ο Τιτσιάνο τοποθέτησε τον Ορφέα να χάνει την Ευρυδίκη του, φαίνεται επίσης να υποδηλώνει ότι σύντομα θα εξαφανιστεί, καθώς ο λόφος γυρίζει προς το πίσω μέρος της σκηνής, δίνοντας την εντύπωση ότι την κατάπιαν οι φλόγες του Κάτω Κόσμου. Ενώ ο Ορφέας, που φαίνεται να απομακρύνεται πηδώντας προς την αντίθετη κατεύθυνση, παραμένει στη σκηνή με θέα στην κλειστή πλευρά του λόφου, όπου θα μείνει μόνος του να θρηνήσει την απώλεια της γυναίκας του ανάμεσα στο γρασίδι και τα λουλούδια.

²«Ο Αρισταίος καταδιώκει την Ευρυδίκη, η οποία φεύγει σε ένα δάσος. Εκεί τη δαγκώνει ένα φίδι και ουρλιάζει όπως και ο Αρισταίος.» (Poliziano, 2013, σ. 61).

Εικόνα 4. Τιτσιάνο, *Ορφέας και Ευρυδίκη* (Ενθετο: Ορεινό τοπίο του Λεονάρντο, λεπτομέρεια στη σελίδα 224r.)

Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Λεονάρντο ήταν απασχολημένος από τον Γάλλο κυβερνήτη μεταξύ 1506 και 1510, η Povoledo προτείνει ότι το σκηνικό του ήταν πιο πιθανό να είχε σχεδιαστεί για το *La favola di Orfeo e Aristeo*. Αυτό το τελευταίο δράμα γράφτηκε από έναν συγγραφέα, ο οποίος το στήριξε στη *Fabula* του Poliziano, στην Τραγωδία, καθώς και σε διάφορους κλασικούς μύθους, δημιουργώντας ένα πολύ πιο περίπλοκο σενάριο από τις πηγές του. Υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα κυρίαρχο στοιχείο της φαντασίας τόσο στο δράμα όσο και στο σκηνικό και ότι οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν το έργο θα άξιζαν την εκπληκτική κίνηση του περιστρεφόμενου σκηνικού του Λεονάρντο (Povoledo, 1982, σσ. 292)³.

Στον *Ορφέα και Ευρυδίκη*, η εικόνα της Ευρυδίκης που δαγκώθηκε από το φίδι, φαίνεται να υποδηλώνει ότι ο Τιτσιάνο παρακολουθούσε αυτό το τελευταίο δράμα. Στη δεύτερη πράξη της, η Νύμφη, η σύντροφος της Ευρυδίκης, αφηγείται τις τελευταίες στιγμές της ζωής της φίλης της. Ξεκινά με μια αναφορά στον Αριστέα που καταδιώκει την Ευρυδίκη καθώς αυτή διαφεύγει μέσα από το δάσος, τρέχοντας για τη ζωή της με ένα πληγωμένο πόδι, το οποίο δεν μπορεί να φροντίσει, θρηνώντας τις σκληρές συνθήκες της, καθώς καταρρέει εξαντλημένη στο έδαφος:

Tu corri, Nimpha, per questa aspara serra
Nè cura il piede d'essar maculato.

³Για την περιγραφή της για το πώς οι σκηνές του *La favola di Orfeo e Aristeo* φιλοξενήθηκαν στο σκηνικό του Leonardo, βλ. σ. 297.

Pon fine ormai a cusì aspra guerra!
In tal lamento, oh que repente caso,
che la legiarda Nimpha caschò in terra. (*La favola* II, 189–195).

Τρέχεις, Νύμφη, μέσα από αυτό το αγριεμένο θερμοκήπιο
Και δεν φροντίζεις να ματώσει το πόδι της.
Βάλε πια τέλος σε αυτό το σκληρό πόλεμο!
Σε μια τέτοια κλαυθμηρή φωνή, ω τι απότομη μοίρα,
η περιπετειώδης Νύμφη έπεσε στο έδαφος. (*La favola* II, 189-195)⁴.

Οι γραμμές που ακολουθούν αποδίδουν την αιτία του θανάτου της στο δάγκωμα ενός δηλητηριώδους φιδιού στο πόδι της, όπως απεικονίζεται στον πίνακα του Τιτσιάνο:

Ma morte havía al corpo il spirito abraso,
chè un angue venenoso il bel piè preme. (*La favola* II, 198–199).

Ο θάνατός μου είχε κάψει το σώμα,
επειδή ένας δηλητηριώδης όφης πατούσε το όμορφο πόδι.. (*La favola* II, 198-199)⁵.

Οι ομοιότητες μεταξύ του τοπίου του Λεονάρντο και του *Ορφέα και Ευρυδίκης* του Τιτσιάνο είναι εντυπωσιακές (Εικόνα 4). Η γνώση του Τιτσιάνου για το σκηνικό του Λεονάρντο οφειλόταν πιθανώς στον δάσκαλό του Τζορτζιόνε (1477/78-1510), ο οποίος, σύμφωνα με τον Vasari, έμαθε να ζωγραφίζει «με μοντέρνο τρόπο» από τα έργα του Λεονάρντο στη Βενετία και οι μεταγενέστεροι πίνακές του μετέφεραν τον αντίκτυπο των τεχνικών του Λεονάρντο (Vasari, 1998, σσ. 299-304)⁶.

Παρά την αβεβαιότητα σχετικά με την πηγή πληροφοριών του Τιτσιάνο, η ομοιότητα μεταξύ του *Ορφέα και Ευρυδίκης* με το τοπίο του Λεονάρντο υποδηλώνει ότι η μεγάλη εφεύρεση του Λεονάρντο για το θέατρο ενέπνευσε την πρόωπη ζωγραφική του Τιτσιάνο και είναι ορατή στην επιλογή του τοπίου και των σκηνών.

Βιβλιογραφία

Ballarin, A. (1993). Le siècle de Titien: l'âge d'or de la peinture à Venise. In G. Fage (ed.), *Exhibition Catalogue*, 329-331. Paris: Réunion des Musées Nationaux.

⁴«Τρέχεις, ω Νύμφη, σε αυτό το τραχύ ξύλο\ Ούτε το πόδι σου φοβάται ότι μπορεί να είναι μολυσμένο\ Να σταματήσεις επιτέλους έναν τόσο σκληρό πόλεμο\ Κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου θρήνου, ένα τέτοιο ξαφνικό συμβάν\ η χαριτωμένη Νύμφη έπεσε στο έδαφος». Η ιταλική παραπομπή προέρχεται από τον Mazzoni (1906). Η αγγλική έκδοση είναι μια ελεύθερη μετάφραση σε πεζογραφία από τον Λορέντζο Γκαμπούτι (Lorenzo Gabutti).

⁵« Αλλά ο θάνατος είχε αφαιρέσει το πνεύμα από το σώμα\ γιατί ένα δηλητηριώδες φίδι δαγκώνει το όμορφο πόδι.»

⁶Για τα μεταγενέστερα έργα του Τζορτζιόνε βλ., Ballarin, 1993, σσ. 309-13, 329-31, Fregolent, 2001, σ. 63, Nova, 1998, σσ. 41-62, esp. 51-52.

- Bayer, A., Rodeschini, M. C. (Eds.) (2012). *Bellini, Titian, and Lotto: North Italian Paintings from the Accademia Carrara, Bergamo*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Fregolent, A. (2001). *Giorgione*. Milan: Electa.
- Johnson, K. (2012, July 5). In Faces of the Past, Modernity Looms. In *The New York Times*. <https://nyti.ms/N261Fy>.
- Mazzoni, G. (Ed.) (1906). *La favola di Orfeo e Aristeo: Festa drammatica del secolo XV*. Florence.
- Miziolek, J. (2009). Three Spalliera Panels by Jacopo del Sellaio. *I Tatti Studies: Essays in the Renaissance* 12: 117-148.
- Nova, A. Giorgione's *Inferno* with Aeneas and Anchises for Taddeo Cotarini. In L. Ciammitti, S. F. Ostrow, S. Settis (eds.), *Dosso's Fate*, 41-62. Santa Monica: The Getty Research Center Publications.
- Novaro, M. B. (1951). 'L'Orphei Tragoedia', e la questione della sua attribuzione. In *Scritti vari*. Università degli Studi di Torino.
- Pedretti, C. 'Non mi fuggir, donzella,' Leonardo regista teatrale del Poliziano. *Arte Lombarda* 128(1): 7-16.
- Pedretti, C. (1964). Dessins d'une scène, exécutés par Léonardo de Vinci pour Charles d'Amboise (1506-1507). In J. Jacquot (ed.), *Le lieu théâtral à la Renaissance*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Poliziano, A. (2013). *Fabula di Orfeo*, in *Overture to the Opera: Italian Pastoral Drama in the Renaissance*. Edited and Translated by Corinna Salvadori, Peter Brand, and Richard Andrews. Dublin: Foundation of Italian Studies.
- Povoledo, E. (1982). From Poliziano's Orfeo to the *Orphei tragoedia*. In N. Pirrotta, E. Povoledo (eds.), *Music and Theatre from Poliziano to Monteverdi*. (Translated by Karen Eales). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Schwartz, S. (2012, August 16). The Moment of Moroni. In *The New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2012/08/16/moment-moroni/?pagination=false&printpage=true>.
- Vasari, V. (1998). Life of Giorgione. In *Lives of the Artists*. (Translated by Julia Conaway Bondanella and Peter Bondanella). Oxford: Oxford World Classics.
- Wethey, H. E. (1975). *The Paintings of Titian*. 3 Volumes. London: Phaidon Press.

Σύντομο Άρθρο

Η Ελληνική Ταυτότητα στην Διασπορά

Μαρία Ειρήνη Αυγουλάς
Επιστημονικός Συνεργάτης, ATINER

Το παρόν σύντομο άρθρο αφορά σε μια έρευνα 48 συμμετεχόντων (όλοι γυναίκες¹) από την Μελβούρνη της Αυστραλίας. Μίλησαν για την Ελληνο-Αυστραλιανή τους ταυτότητα η οποία και θα αναλυθεί σε αυτό το κείμενο. Οι συμμετέχουσες που ήταν γεννημένες στην Ελλάδα είχαν ως στόχο να διατηρήσουν, να μεταφέρουν και να αναδημιουργήσουν τη ζωή που θυμόντουσαν από την Ελλάδα για τις γενιές της διασποράς. Κάποια δημογραφικά στοιχεία από αυτές τις έρευνες παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δημογραφικά Στοιχεία Ερευνών

	Γενιά μεταναστών (Μόνο γυναίκες)	Πρώτη γενιά (Μόνο γυναίκες)	Δεύτερη γενιά (Μόνο γυναίκες)
Ηλικία όταν έγινε η ερευνά	>58 - <78	>37 - <50	>16 - <18
Χρόνια στην Αυστραλία	>39 - <56	Γεννημένη στην Αυστραλία	Γεννημένη στην Αυστραλία

Αυτό υποθέτει ότι οι γιαγιάδες ήταν η πηγή πολλών από τις πολιτιστικές πληροφορίες που ήταν πιθανό να προκύψουν και ήταν σημαντικό να κατανοήσουμε τις αντιλήψεις κάθε γενιάς για την υγεία χωρίς επιρροή από μέλη των παλαιότερων γενεών που γνώριζαν ήδη τι συνεπαγόταν η έρευνα. Αυτό επέτρεψε την εμφάνιση δεδομένων που ήταν διακριτά και επέτρεψε την καλύτερη κατανόηση της φύσης της ταυτότητας στις τρεις γενιές. Η έγκριση για αυτήν τη μελέτη λήφθηκε από τη Συμβουλευτική Ομάδα Ανθρώπινης Ηθικής της Σχολής Τεχνών και Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου *Deakin* στη Μελβούρνη. Τα θέματα και οι τομείς παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

¹Οι γυναίκες συμμετέχουσες επιλέχθηκαν λόγω της μοναδικής θέσης που κατέχουν στην ελληνική οικογένεια. Επιπλέον, οι Ελληνίδες γιαγιάδες είναι γνωστό ότι διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο όσον αφορά τη διατήρηση της κοινοτικής γλώσσας (για μια λεπτομερή συζήτηση, βλ. Smolicz et al., 2001).

Πίνακας 2. Θέματα και Εμπειρικοί Τομείς

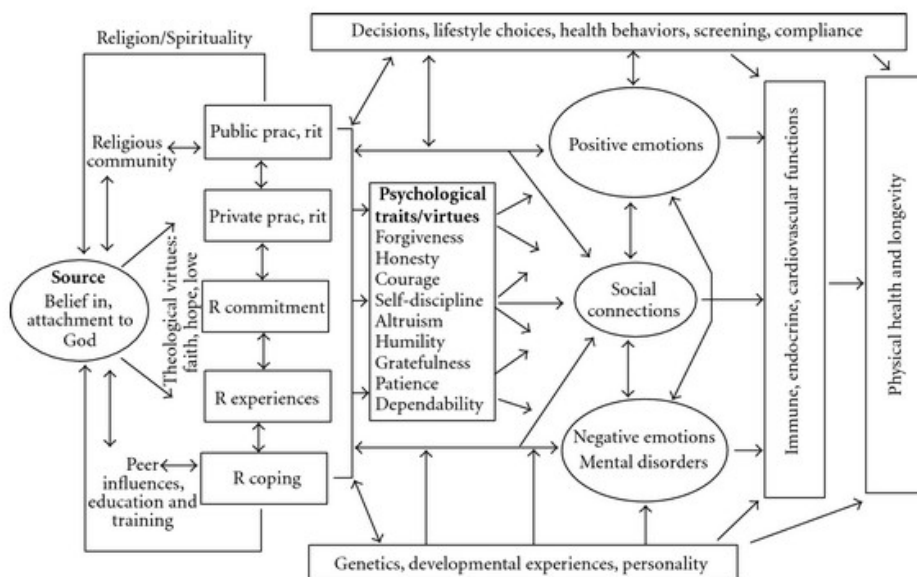
Θέματα	Εμπειρικοί Τομείς των Συμμετεχόντων
1. Ελληνικός πολιτισμός και υγεία, τροφή και υγεία, επίσημες γνώσεις υγείας, λαϊκές πεποιθήσεις υγείας	Γνώσεις υγείας και εννοιολογία της υγείας
2. Ελληνορθόδοξη θρησκεία, θρησκευτικές πρακτικές, θρησκευτικές λαϊκές ιδέες	Θρησκεία
3. Ελληνικός πολιτισμός, ελληνική γλώσσα, πρακτικές που είναι χαρακτηριστικές του πολιτισμού, η έννοια του να είσαι Έλληνας	Πολιτισμός
4. Εμπιστοσύνη, εξάρτηση από την οικογένεια, αντιλήψεις εντός και εκτός ομάδας	Μετάδοση γνώσης

Ανέλυσα με ένα γενικό τρόπο τη βιογραφία για τους Έλληνες της διασποράς, την θρησκεία, τον πολιτισμό και τη γλώσσα τους. Στη συνέχεια όλα αυτά θα τα αναλύσω με λεπτομέρεια. Ακολουθούν λίγες λεπτομέρειες για τους Έλληνες της Μελβούρνης, την ελληνική κουλτούρα και την ελληνική γλωσσά:

- Το 1827 ήταν όταν οι Έλληνες άρχισαν αυτό το μακρινό, και πολλές φορές τρομακτικό ταξίδι - οι πρώτοι μετανάστες στην τυχερή χώρα - (όπως είναι γνωστή η Αυστραλία από την περιγραφή των μεταναστών της ελληνικής διασποράς). Όμως οι περισσότεροι ήρθαν μεταξύ 1945-1982.
- Την μετανάστευση την υπολογίζανε για λίγα χρόνια μόνο και είχαν στο νου ότι θα επέστρεφαν στην Ελλάδα πάλι - αλλά αυτό δυστυχώς δεν έγινε πραγματικότητα για τους περισσότερους.
- Οι μετανάστες ήταν νέοι - πολλοί απ' αυτούς παντρεύτηκαν και έκαναν παιδιά στην Αυστραλία - έριξαν άγκυρα στη μακρινή, δεύτερή τους πατρίδα, την Μελβούρνη της Αυστραλίας – όπως συχνά περιέγραφαν.
- Η ελληνική ταυτότητα και κουλτούρα ήταν κάτι πολύ σημαντικό για τους Έλληνες της διασποράς και έθεσαν στόχο να τα μεταφέρουν και στις επόμενες γενιές της διασποράς. Και αυτή η σημαντικότητα της κουλτούρας και της ταυτότητας έγινε κάτι ιδιαίτερα βαρύ που επίσης μεταφέρουν οι γενιές της διασποράς.
- Οι σημερινοί Έλληνες της Μελβούρνης είναι αρκετά δημιουργικοί και έχουν την εκκλησία και την πίστη στη καρδιά τους – πράγμα που ισχύει για όλες της γενιές της διασποράς - σχετικά με αυτό έχουν γραφτεί και συζητηθεί πολλά (Christou, 2001, Tamis, 2005, Kaloudis, 2006, Tsolidis & Polland, 2010, Barker, 2012, Avgoulas, 2013). Αλλά, η νοσταλγία τους για την Ελλάδα και το ελληνικό χρώμα είναι πολύ δυνατή.

- Η ορθόδοξη θρησκεία είναι το πιο σημαντικό από όλα – το Α και το Ω. Παίζει ιδιαίτερο ρόλο στην ψυχική υγεία και την ευημερία των μελών της διασποράς και είναι μια παρηγοριά για πολλά και γενικώς μια θετική σκέψη (Burch, 2008, Cole et al., 2009, Geertz, 1973, Park & Folkman, 1997, Murphy et al., 2003).
- Τα μοντέλα που σχετίζονται με την υγεία και τη συνολική ευημερία συζητούνται συχνά στη βιβλιογραφία και μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως βιοψυχοκοινωνικά, οικολογικά ή κοινωνικά. Ωστόσο, πολλά από αυτά τα μοντέλα δεν λαμβάνουν υπόψη την κεντρική σημασία της θρησκείας στην ατομική υγεία. Εξαιρέση σε αυτό αποτελεί ένα μοντέλο (Εικόνα 1) που αναπτύχθηκε από τους Koenig et al. (2012) που έχει άμεση σχέση με την ελληνική κοινότητα της Μεμβούρνης. Γι' αυτήν την ομάδα της διασποράς, η ελληνορθόδοξη θρησκεία έχει μεγάλη σημασία και είναι εξαιρετικά σημαντική όσον αφορά την ταυτότητά της καθώς και τη συνολική ευημερία της τόσο σε ιδιωτικά όσο και δημόσια ζητήματα που σχετίζονται με την υγεία. Υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία που συζητά τα συνολικά οφέλη για την υγεία της θρησκείας σε συνδυασμό με την ανθεκτικότητα και την κοινωνική υποστήριξη (βλ. για παράδειγμα (Pargament & Cummings, 2010, Koenig, 2007, Pargament 1997, Avgoulas & Fanany, 2015, μεταξύ άλλων).

Εικόνα 1. Μοντέλο της Σχέσης Μεταξύ Θρησκείας και Υγείας (Koenig et al., 2012)

- Αυτό που μας λένε διάφορα άρθρα - για παράδειγμα αυτά των Diener & Diener (1995), Diener et al. (1995), Arrindell et al. (1997) είναι ότι η κουλτούρα και η γενικότερη υγεία πάνε χέρι χέρι και η κουλτούρα είναι

κάτι που επηρεάζει την υγεία και την ευεξία και πιο γενικά την ατομική μας ταυτότητα (Lopez-Class et al., 2011, Unger & Schwartz, 2012).

- Η γλώσσα είναι σημαντική γενικώς αλλά κυρίως για τα μέλη της διασποράς καθώς είναι στοιχείο της ταυτότητας των μεταναστών και αυτό επηρεάζει με το δικό του τρόπο την υγεία και την ευημερία (Montreuil & Bourhuis, 2004, Weisskirch & Alva, 2002).

Τί έδειξε λοιπόν αυτή η έρευνα που είχε στόχο να μάθει για την μεταφορά του ελληνικού πολιτισμού; Αυτά που βρέθηκαν ήταν ότι στην καρδιά της μεταφοράς αυτής για τους μετανάστες ήταν η κουλτούρα, η θρησκεία, το φαγητό και η γλώσσα.

Αλλά το σημαντικότερο για όλες της γενιές αυτής της έρευνας ήταν η ορθόδοξη θρησκεία και μερικά παραδείγματα που μου είπαν ήταν ο τίμιος Σταυρός, η νηστεία, το Πάσχα και τα Χριστούγεννα.

Η θετικότητα και η δύναμη της θρησκείας ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τους συμμετέχοντες αυτής της έρευνας και έχουν γραφτεί πολλά γι' αυτό από τους Prado et al., (2004), Friedman et al., (2006), Pargament & Cummings (2010) Avgoulas & Fanany (2012a, 2012b, 2013). Μέλη της γενιάς μεταναστών μου είπαν:

«Η θρησκεία και ο Θεός είναι ένα στήριγμα - μια δύναμη και αυτό το ξέρω από την Ελλάδα και είναι κάτι που έφερα μαζί μου στην Αυστραλία.»

«Στο τέλος της λειτουργίας όταν ο πάπας βγάζει λόγο - μας λέει να ζούμε την ζωή μας σωστά, να νηστεύουμε και να προσευχόμαστε και ότι όλο αυτό θα μας φέρει μια γαλήνη. Μας μαθαίνει να μην έχουμε κακία, θυμό, να είμαστε ήρεμοι, να μην νευριάζουμε και να είμαστε κοντά στον Θεό για να είμαστε καλά, χαρούμενοι και υγιείς. Όταν πας εκκλησία νιώθεις μια ηρεμία.»

Ένα μέλος της πρώτης γενιάς που γεννήθηκε στην διασπορά μου είπε κάτι που θεωρώ αρκετά σημαντικό και το αναφέρω:

«Είναι ιδιαίτερα σημαντικό τα παιδιά μου να λαβαίνουν την Θεία Κοινωνία συχνά, για πολλούς λόγους κυρίως όμως γιατί στην κοινωνία που ζούμε υπάρχει πάρα πολλή κακία και πιστεύω ότι αν υπάρχουν γερές ρίζες στην θρησκεία όλα παλεύονται διότι τα θεμέλια είναι δυνατά.»

Μέλος της δεύτερης γενιάς που γεννήθηκε στην διασπορά μου είπε:

«Η προσευχή γενικώς δίνει μια δύναμη και μια συμπαράσταση σα να είναι κάποιος δίπλα σου, κοντά σου και σου δίνει δύναμη και κουράγιο.»

«Γενικώς πάμε στο γιατρό για μια ασθένεια, άλλα και η προσευχή βοήθα - όταν η γιαγιά μου ήταν άρρωστη έκανα την προσευχή μου να γίνει καλά. Προσεύχομαι γιατί είμαι θρήσκος άνθρωπος και έτσι μέσω της προσευχής ενώνομαι με τον Θεό είναι σα να μιλάμε. Κάνω τον σταυρό μου πριν πάω για ύπνο. Όλα αυτά τα έμαθα από τους γονείς μου και από τις γιαγιάδες και τους παππούδες μου γιατί είναι Έλληνες και πολύ θρήσκοι.»

Και για το φαγητό και τον κήπο μου είπαν πολλά, αλλά η συζήτηση πάντα γυρνούσε γύρω από την υγεία και τί είναι καλό για την προαγωγή της.

Μέλη της γενιάς μεταναστών μου είπαν:

«Είχαμε δικό μας κήπο στην Ελλάδα, και εκείνα τα χρόνια που ήμουν μικρή όλα ήταν φυσικά και αυτό ήταν καλό για την υγεία.»

«Στην Ελλάδα δεν είχαμε πολλά. Τρώγαμε φάκες και πολύ σπάνια τρώγαμε κρέας και αυτός ήταν και ο λόγος που ήμασταν υγιείς γιατί τρώγαμε ότι έβγαινε κατευθείαν από τον κήπο μας.»

«Έχω πολύ καλό κήπο με πολλά φρέσκα προϊόντα. Και στην Ελλάδα είχα κήπο με πολλά λαχανικά. Μας ενώνει ο κήπος με αυτό που είχαμε στην Ελλάδα.»

«Όσο μπορώ μαγειρεύω ελληνικά και όπως μαγειρεύαμε στην Ελλάδα.»

«Στην ηλικία που είμαι προτιμώ τα όσπρια - εγώ τα προτιμώ άλλα στα παιδιά δεν αρέσει. Μεγαλώσαμε με αυτά τα φαγητά και πιστεύω ότι αυτά τα φαγητά ήταν πολύ ευεργετικά για την υγεία μας, και είναι ο λόγος που είμαστε σε αυτή την ηλικία και αυτό είναι κάτι πολύ σημαντικό.»

Μέλη της πρώτης γενιάς γεννημένα στην διασπορά μου είπαν:

«Η μητέρα μου, μου έλεγε τι είναι καλό να τρώμε - για παράδειγμα φρούτα, λαχανικά, όσπρια, φασολάκια - ότι έβγαινε από την γη. Όταν ήμασταν μικρά τρώγαμε απλά ότι μαγείρευε η μαμά μου και αυτό λέω και στα παιδιά μου.»

«Γιατί δεν είχαν άσθμα παλιά; Δεν υπήρχε η κατάθλιψη, ούτε άγχος, καμία ψυχική ασθένεια δεν υπήρχε. Δεν υπήρχε ο αυτισμός. Δεν καταλαβαίνω γιατί τα έχουμε τώρα, τι έγινε; Είναι μήπως το φαγητό - το περιβάλλον που ζούμε;»

«Μεγαλώνοντας θυμάμαι, οι γονείς μου πάντα είχαν κήπο - και τρώγαμε πάντα από εκεί - τρώγαμε πάντα φρέσκα προϊόντα - τρώγαμε πάντα ελληνικά. Έφερναν μαζί τους τα πάντα από την Ελλάδα και από το χωριό τους.»

«Η μητέρα μου πάντα έλεγε - δείξε μου τι τρως να σου πω και πόσο υγιής είσαι. Μου έλεγαν να τρως να φαίνεσαι υγιής - αλλιώς θα πιστεύουν οι ξένοι ότι έχω κακιά παντρεία. Για εκείνη την γενιά - για τους παππούδες και τις γιαγιάδες αν ήσουν αδύνατος ήσουν και άρρωστος και γενικώς, δεν ήσουν χαρούμενος. Δεν πετούσαν ποτέ το φαγητό και πέρασαν πολέμους και πείνα.»

Μέλη της δεύτερης γενιάς γεννημένα στην διασπορά μου είπαν:

«Τα επεξεργασμένα φαγητά δεν είναι καλά για την υγεία - έχουν μέσα διάφορες ορμόνες και χημικά που είναι επιβλαβή για την υγεία. Τα μήλα για παράδειγμα είναι πολύ μεγάλα από τα μαγαζιά σε σύγκριση με αυτά στα δέντρα - γιατί αυτό; Είναι οι διάφορες ορμόνες που βάζουν. Ένα καλό παράδειγμα που μπορώ να σκεφτώ είναι το εξής: η γιαγιά μου μεγάλωσε σε φάρμα που έβγαζε τσιγάρα - άλλα τα τσιγάρα ήταν φυσικά και δεν ήταν εθιστικά. Ήταν κακά για τα

πνευμόνια αλλά δεν ένιωθες ότι τα χρειάζεσαι, δεν ήταν εθιστικά, ήταν πιο πολύ κάτι που έκανες για να περνάει η ώρα. Σήμερα τα τσιγάρα είναι ένα από τα χειρότερα πράγματα που μπορούμε να βάλουμε στο σώμα μας.»

«Οι παππούδες και οι γιαγιάδες μου πάντα είχαν έναν πολύ μεγάλο κήπο, με φρέσκα φρούτα και λαχανικά. Από ότι έχω δει και έχω καταλάβει, ο κήπος είναι η ελληνική κουλούρα και τα έθιμά μας - και είναι ο τρόπος εδώ μακριά που ζούμε να κρατάμε τον ελληνικό τρόπο ζωής ζωντανό, μέσω του κήπου.»

«Της γιαγιάς μου δεν της αρέσει όταν τρώμε από έξω, και μας λέει γιατί δεν ήρθατε σε εμένα να σας μαγειρέψω κάτι - γιατί πάντα αυτό που μαγειρεύετε στο σπίτι είναι και καλύτερο.»

Πάρα τις ευνοϊκές απόψεις σχετικά με την ελληνική διατροφή και γενικά το ελληνικό φαγητό, βλέπουμε και μια συμβατική κίνηση που είναι φυσικό να συμβεί με τα χρόνια στη διασπορά. Μια συμμετέχουσα μου είπε:

«προσπαθώ όσο μπορώ να αποφεύγω τα βαριά φαγητά, σαν τον μουσακά, γενικώς τα φαγητά που ξέραμε από την Ελλάδα και που μαγειρεύαμε παλιά.»

Για την πρώτη γενιά στην διασπορά, το φαγητό ήταν κάτι πολύ σημαντικό όσον αφορά τον ελληνικό πολιτισμό και μια δυνατή και πολύ σημαντική σύνδεση με τις μητέρες τους:

«Όταν μαγειρεύω ελληνικά νιώθω γενικώς καλύτερα. Είναι σα να ακούω «μπράβο κρατάς την κουλούρα σου και μαγειρεύεις ελληνικά.» Οι μετανάστες έφεραν μαζί τους τα πάντα - τα ελληνικά ήθη και έθιμα. Είναι σαν και με το δικό μου τρόπο να κρατάω αυτό το κάτι το ελληνικό, την ελληνική μου ταυτότητα, και τα παιδιά μου να παραμένουν Έλληνες και να αναγνωρίζουν τις άλλες εθνικότητες και την διαφορά ανάμεσα στο να πας σε ένα ελληνικό σπίτι και σε ένα αυστραλιανό.»

«Στα παιδιά μου αρέσουν τα ελληνικά φαγητά και όταν πάμε στην Ελλάδα. Όταν λείπουμε και πάμε σε άλλη χώρα και λείπουμε από το σπίτι, τα παιδιά μου λένε: σε χρειαζόμαστε και μας λείπει το μαγείρεμα της γιαγιάς.»

Οι πρώτες γενιές που γεννήθηκαν στην Αυστραλία θεωρούν τον εαυτό τους υπεύθυνο για τη διατήρηση της κουλτούρας προέλευσής τους και έχουν περιγραφεί ως «ενισχυτές». Αυτό έχει παρατηρηθεί στις ελληνικές κοινότητες καθώς και σε ομάδες από άλλα υπόβαθρα (βλ. για παράδειγμα, Alba, 1990, Khoo et al., 2002, Portes, 1994). Ωστόσο, οι συμμετέχοντες της πρώτης γενιάς σε αυτή τη μελέτη ήταν οι πιο διχασμένοι μεταξύ της αυστραλιανής ανατροφής τους και της πίστης στην ελληνική τους κληρονομιά. Ωστόσο, έχουν ενσωματωθεί σε μεγάλο βαθμό στο αυστραλιανό ρεύμα. Ένας συμμετέχων από αυτή τη γενιά είπε:

«Μαγειρεύω επίσης ασιατικά πιάτα για τους γονείς μου, η μαμά ενδιαφέρεται για διαφορετικά φαγητά και της αρέσουν αυτά που φτιάχνω».

Η νηστεία στην Έλληνο-Ορθόδοξη θρησκεία είναι κυρίως προσευχή και μετάνοια μαζί, δεν τρώγονται μερικά φαγητά όπως το κρέας και τα γαλακτοκομικά - οι Ορθόδοξοι νηστεύουν το Πάσχα, τα Χριστούγεννα, Τέταρτη, Παρασκευή και σε διάφορες γιορτές. Όταν μου μίλησαν για την νηστεία μου είπαν ότι είναι κάτι κάλο για την ψυχή μας και γενικώς για την υγεία μας. Σχετικά με αυτό μια μετανάστρια μου είπε:

«Στην θρησκεία μας νηστεύουμε, και στην καρδιά μας έχουμε την θρησκεία μας. Γεννηθήκαμε με μια πατρίδα και μια θρησκεία.»

Μια άλλη μετανάστρια μου είπε επίσης:

«Αν δεν νηστεύεις, δεν νιώθεις διάφορες γιορτές.»

Και από την πρώτη γενιά μου είπαν:

«Μεγάλωσα και ζω στην Αυστραλία, νηστεύω μόνο την Μεγάλη Εβδομάδα του Πάσχα. Στην Ελλάδα δουλεύουν λιγότερο και γιορτάζουν ειδικά το Πάσχα και της Παναγίας καλύτερα.»

Μια διαφορετική σκέψη από μια κοπέλα της δεύτερης γενιάς ήταν η εξής:

«Είναι φυσικό να είναι δύσκολο να νηστεύουμε στην διασπορά - για παράδειγμα, είναι δύσκολο να νηστεύουμε όσο και να το θέλουμε την Τέταρτη και την Παρασκευή διότι πάμε σχολείο και έχουμε παρέες που δεν είναι πάντα ελληνικές.»

Και μια άλλη μου είπε:

«Η νηστεία είναι η θρησκεία μας. Είναι κάτι που μας προετοιμάζει ψυχολογικά, καθαρίζει το μέσα σου - σε προετοιμάζει για τις χαρούμενες μέρες - το Πάσχα και τα Χριστούγεννα είναι πολύ ευχάριστα για την οικογένειά μου, γελάμε και τραγουδάμε. Γενικώς είναι κάτι πολύ κάλο για την υγεία μας, τίποτα για την νηστεία δεν είναι κακό.»

Η χρήση της ελληνικής γλώσσας ήταν συχνά μια συνειδητή απόφαση που έλαβε η γενιά των μεταναστών ώστε να διατηρήσει τη γλώσσα προέλευσής της και, με τη σειρά της, να μεταδώσει τη γλώσσα στις γενιές που γεννήθηκαν στην Αυστραλία (βλ. Borland, 2006). Ωστόσο, σε κοινωνικό επίπεδο, η χρήση της αγγλικής γλώσσας από αυτές τις ηλικιωμένες γυναίκες είναι πολύ απαιτητική και μπερδεμένη γι' αυτές. Ένα μέλος της γενιάς μεταναστών μου είπε:

«Ήταν φορές που μίλαγα κατά λάθος στα αγγλικά. Αυτό μου συνέβη και στην Ελλάδα και δεν καταλαβαίνω το γιατί, γιατί έγινε αυτό.»

Και αυτό συνέβη και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων όταν τους μίλησα. Γενικά μου μίλαγαν στα ελληνικά, αλλά ήταν φορές που έλεγαν λέξεις στα ελληνικά. Μερικά παραδείγματα δίνονται στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3. Παραδείγματα από Λέξεις που Χρησιμοποίησαν στα Αγγλικά οι Ελληνίδες Μετανάστριες

Σπιτικό	Οπουδήποτε	Αλκοόλ
Τζιν	Πνευμόνια	Χάμπουργκερ
Πατατάκια	Εστιατόριο	Στρες
Υγιής	Υπολογιστής	Κινητό
Στάση Λεωφορείου	Ναρκωτικά	Τσιζκέικ
Παγωτό	Κυβέρνηση	Ευτυχισμένος
Καρκίνος	Ρύπανση	Μόλυνση
Καμία Ελπίδα	Πολύ Δύσκολο	Ήρεμα

Κάτι που βρήκα αρκετά ενδιαφέρον και ήταν ένα δυνατό κομμάτι της ελληνικής ταυτότητας. Οι γενιές που γεννήθηκαν στην Αυστραλία μου μίλαγαν στα αγγλικά, αλλά ήταν και φορές που μου έλεγαν λέξεις στα ελληνικά. Μερικά παραδείγματα δίνονται στον Πίνακα 4.

Πίνακας 4. Μερικά Παραδείγματα από Ελληνικές Λέξεις που Χρησιμοποίησαν οι Γενιές της Διασποράς που Γεννήθηκαν στην Αυστραλία

Πρώτη Γενιά	Δεύτερη Γενιά
Μάτι	Κήπος
Ευχέλαιο	Νηστεία
Γιαγιά	Σέλινο
Χαμομήλι	Ευχέλαιο
Αγιασμός	Σταυρός
Χωρό	Χωριό
Προσευχή	Πάτερ Ημών
Πρόσφορο	Μοναστήρι
Παναγία	Πρόσφορο
Ρίγανη	Χαμομήλι
Μύρο	Γιαγιά

Οι συμμετέχοντες αυτής της έρευνας μας δείχνουν τι σημαίνει να είσαι Έλληνας και την σημασία της ελληνικής ταυτότητας, καθώς και την βαρύτητα της λέξης φιλότιμο – αλλά το να κρατηθεί αυτό το ελληνικό στοιχείο είναι και θα είναι πάντα κάτι πολύ σημαντικό, ειδικά η ελληνική γλωσσά και τα ελληνικά ήθη και έθιμα.

Κάτι που θα μείνει πάντα χαραγμένο μέσα μου γιατί τα λόγια του είναι πολύ δυνατά και σημαντικά και με αυτά τα λόγια θα κλείσω αυτό το κείμενο, είναι το εξής:

«Δεν θέλω να χάσω τίποτα από την ελληνική μου ταυτότητα – είμαι Ελληνίδα, δεν θεωρώ τον εαυτό μου Αυστραλή. Όπως είπα, έχω ελληνικό αίμα - είναι όπως ένας αφρικάνικος ελέφαντας: αν είναι γεννημένος στην Αυστραλία ακόμα τον λεμέ αφρικανικό. Και εμείς είμαστε Έλληνες απλά γεννημένοι αλλού.»

Βιβλιογραφία

- Alba, R. (1990). *Ethnic Identity: The Transformation of White America*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Arrindell, W. A., Hatzichristou, C., Wensink, J., Rosenberg, E., van Twillert, B., Stedema, J., et al. (1997). Dimensions of national culture as predictors of cross-national differences in subjective well-being. *Personality and Individual Differences* 23: 37-53.
- Avgoulas, M. (2013). The Greek diaspora of Melbourne, Australia. *Polidhromo - Periodical for Bilingualism and Multiculturalism in Education and Society* 6(1): 54-58.
- Avgoulas, M., Fanany, R. (2012a). Cultural Understanding of Health and Adjustment to Cardiovascular Disease among the Greek Elderly. *The International Journal of Aging and Society* 1(4): 61-74.
- Avgoulas, M.-I., Fanany, R. (2012b). *Religion as a Source of Resilience for Elderly Greeks in Melbourne, Australia*. Athens: ATINER'S Conference Paper Series, No: PSY2012-0089.
- Avgoulas, M., Fanany, R. (2013). Religion as a Means of Resilience and Adjustment to Chronic Illness. *The International Journal of Health, Wellness and Society* 2(2): 45-51.
- Avgoulas, M. I., Fanany, R., (2015). The Greek Diaspora of Melbourne Australia through the Eyes of the Second Generation Greek Australian. *Athens Journal of Social Sciences* 2(2) 99-108.
- Barker, A. (2012). Oakleigh's Cultural Precinct – Opportunities for People to Connect with One Another. In *Vanilla Cakes and Lounge Magazine*.
- Borland, H. (2006). Intergenerational language transmission in an established Australian migrant community: what makes the difference? *International Journal of the Sociology of Language* 180.
- Burch, S. (2008) Cultural and Anthropological Studies. In *Health Studies: An Introduction*, 186-229. Palgrave Macmillian.
- Christou, A. (2001) The Struggle, Success and National Consciousness of the Greek Diaspora in America. In L. Koski, K. Pajala (eds.), *American Studies at the Millennium: Ethnicity, Culture and Literature*, 125-135. Finland University of Turku.
- Cole, E., Stevenson, M., Rodgers, B. (2009). The influence of cultural health beliefs on self-reported mental health status and mental health utilization in an ethnically diverse sample of older adults. *Journal of Femanist Family Therapy: An International Forum* 21: 1-17.
- Diener, E., Diener, M. (1995). Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology* 68: 653-663.
- Diener, E., Diener, M., Diener, C. (1995). Factors predicting the subjective well-being of nations. *Journal of Personality and Social Psychology* 69: 851-864.
- Friedman, L. C., Kalidas, M., Elledge, R., Dulay, M. F., Romero, C., Change, J., et al. (2006). Medical and Psychosocial Predictors of Delay in Seeking Medical Consultation for Breast Symptoms in Women in a Public Sector Setting. *Journal of Behavioral Medicine* 29(4): 327-334.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of cultures: Selected essays*. Basic Books.
- Kaloudis, G. (2006). Greeks of the diaspora: modernizers or an obstacle to progress? *International Journal on World Peace*. Available at: <http://www.highbeam.com/doc/1G1-158528228.html>.

- Khoo, S.-E., Mc Donald, P., Giorgas, D., Birrell, B. (2002). *Second Generation Australians*. Canberra: Australian Centre for Population and the Department of Immigration and Multicultural and Indigenous Affairs.
- Koenig, H. G. (2007). Religion and remission of depression in medical in patients with heart failure/pulmonary disease. *The Journal of Nervous and Mental Disease* 195(5): 389-395.
- Koenig, H., King, D., Carson, V. (2012). *Handbook of religion and health*. Oxford University Press.
- Lopez-Class, M., Castro, F. G., Ramirez, A. G. (2011). Conceptions of acculturation: A review and statement of critical issues. *Social Science & Medicine* 72(9): 1555-1562.
- Montreuil, A., Bourhis, R. Y. (2004). Acculturation orientations of competing host communities toward valued and devalued immigrants. *International Journal of Intercultural Relations* 28(6): 507-532.
- Murphy, S. A., Johnson, L. C., Lohan, J. (2003). Finding meaning in a child's violent death: A five-year prospective analysis of parents' personal narratives and empirical data. *Death Studies* 27: 381-404.
- Pargament, K. I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. Guilford Press.
- Pargament, K. I., Cummings, J. (2010). Anchored by Faith: Religion as a Resilience Factor. In J. W. Reich, A. J. Zautra, J. S. Hall (eds.), *Handbook of Adult Resilience*, 193-212. New York and London: The Guilford Press.
- Park, C. L., Folkman, S. (1997). Meaning in the context of stress and coping. *Review of General Psychology* 1: 115-144.
- Prado, G., Feaster, D. J., Schwartz, S. J., Pratt, I. A., Smith, L., Szapocznik, J. (2004). Religious Involvement, Coping, Social Support, and Psychological Distress in HIV-Seropositive African American Mothers. *AIDS and Behavior* 8(3): 221-235.
- Portes, A. (1994). Introduction: immigration and its aftermath. *International Migration Review* 28(4): 632-639.
- Smolicz, J. J., Secombe, M. E., Hudson, D. M. (2001). Family Collectivism and Minority Languages as Core Values of Culture among Ethnic Groups in Australia. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 22(2): 152-172.
- Tamis, A. M. (2005). *The Greeks in Australia*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Tsolidis, G., Pollard, V. (2010). Home Space: Youth Identification in the Greek Diaspora. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education* 4(3): 147-161.
- Unger, J. B., Schwartz, S. J. (2012). Conceptual considerations in studies of cultural influences on health behaviors. *Preventive Medicine* 55(5): 353-355.
- Weisskirch, R. S., Alva, S. A. (2002). Language brokering and the acculturation of Latino children. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences* 24(3): 369-378.

Βιβλιοπαρουσίαση

Ο John Mulgan και η Ελληνική Αριστερά των C.-Dimitrios Gounelas and Ruth-Parkin-Gounelas (Wellington, New Zealand: TE Herenga Waka University Press, 2023)

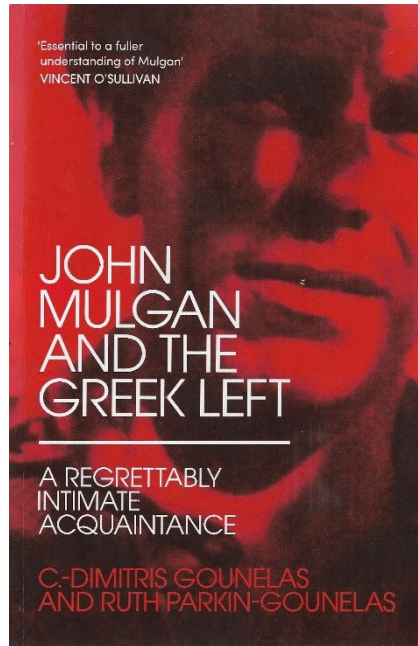
Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

Το βιβλίο ασχολείται με τη δράση του John Mulgan, ο οποίος στις 11 Σεπτεμβρίου 1943 έφθασε στην Ελλάδα ως μέλος της αγγλικής αποστολής για να βοηθήσει στον αγώνα κατά του Άξονα. Το βιβλίο επικεντρώνεται περισσότερο στις εμφύλιες συγκρούσεις παρά στη δράση εναντίον των κατακτητών. Ο ήρωας του βιβλίου γεννήθηκε στη Νέα Ζηλανδία στις 31 Δεκεμβρίου 1911 και πέθανε στο Κάιρο στις 26 Απριλίου 1945 σε ηλικία 33 ετών.

Ο εμφύλιος πόλεμος της Ελλάδας τη δεκαετία του 1940 έχει γίνει αντικείμενο πολλών ερευνών. Η μελέτη αυτού του αδελφοκτόνου πολέμου ξεκινά με την οργάνωση της Εθνικής Αντίστασης εναντίον των κατοχικών δυνάμεων της περιόδου 1940-1944. Όπως έχω αναλύσει στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2020), ο εμφύλιος ξεκίνησε ταυτόχρονα με την οργάνωση της εθνικής αντίστασης.

Διαφορετικές ιδεολογικές, πολιτικές και στρατιωτικές ομάδες συμμετείχαν στην αντίσταση με την ελπίδα ότι μετά την απελευθέρωση θα μπορούσαν να επιβάλουν ένα δικό τους πολιτικό σύστημα. Μετά το 1943 –όταν πλέον διαφαινόταν η κατάρρευση του Άξονα– οι εμφύλιες διαμάχες εντάθηκαν, με αποτέλεσμα τη μεγάλη ρήξη του 1944 και την αποκορύφωση του εμφυλίου πολέμου κατά την περίοδο 1946-1949.

Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, το βιβλίο των C.-Dimitrios Gounelas και Ruth-Parkin-Gounelas μπορεί να κατανοηθεί και να αξιολογηθεί. Η παρούσα βιβλιοπαρουσίαση είναι εξ αντικειμένου επιλεκτική, διότι το βιβλίο αφορά πολλά θέματα για τα οποία δεν έχω πλήρη γνώση να σχολιάσω. Στον αναγνώστη μπορεί να φανεί ότι παραβλέπω κάποια σημεία, αλλά η αλήθεια είναι ότι δεν αισθάνομαι ικανός να κάνω σημαντικά σχόλια. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να είναι και μία από τις αδυναμίες του βιβλίου. Δεν επικεντρώνεται στην ιστορία του κύριου ήρωα του, που θα μπορούσε να αποτελέσει μία ιστορική μονογραφία που θα πρόσθετε αξία στη σχετική βιβλιογραφία. Αντ' αυτού, επεκτείνεται και αναλύει θέματα και

εκφράζει απόψεις και γνώμες χωρίς την απαραίτητη επιστημονική τεκμηρίωση. Θα αναφερθώ παρακάτω σε τέτοια σημεία που εντοπίζω ως «αστοχίες».

Όπως έχω εξηγήσει και στο βιβλίο μου «What is History?», ο ιστορικός αποφασίζει τι θέλει να αναδείξει από τα άπειρα γεγονότα του παρελθόντος. Σε πολλές περιπτώσεις, η επιλογή προσώπων και γεγονότων εξαρτάται από τα ενδιαφέροντα του ίδιου του συγγραφέα, και ως τέτοια η επιλογή είναι σεβαστή. Ο τρόπος προσέγγισης επίσης εξαρτάται από το υπόβαθρο του κάθε συγγραφέα.

Σε ό,τι αφορά το βιβλίο που παρουσιάζεται εδώ, φαίνεται ότι η επιλογή έχει καθαρά προσωπικά χαρακτηριστικά, συμπεριλαμβανομένης και της Νέας Ζηλανδίας, η οποία ως χώρα συνδέει τους δύο συγγραφείς με τον ήρωα του βιβλίου.

Το βιβλίο οργανώνεται σε τρία μέρη και έντεκα κεφάλαια. Προηγείται μία κατατοπιστική εισαγωγή και υπάρχουν τέσσερα παραρτήματα. Το βιβλίο προλογίζει ο Sir Vincent Gerard O'Sullivan. Και με την ευκαιρία, να εκφράσω, γρήγορα-γρήγορα, δύο αντιρρήσεις μου επί του προλόγου. Πρώτον, εκτιμά ο Sir Vincent Gerard O'Sullivan ότι ο Τσώρτσιλ, λόγω προκατάληψης και άγνοιας, θεωρούσε ότι είχε το δικαίωμα, ως μεγάλη δύναμη που ήταν τότε η Αγγλία, να αποφασίζει για την τύχη των μικρότερων χωρών, όπως η Ελλάδα. Με όλο τον αμέριστο σεβασμό που του οφείλω, δεν νομίζω ότι αυτή η διαπίστωση ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο Τσώρτσιλ γνώριζε πολύ καλά τι ήθελε και δεν είχε καμία προκατάληψη και άγνοια. Επιζητούσε την κυριαρχία, όπως και όλες οι μεγάλες δυνάμεις από την αρχή της ιστορίας. Ο Θουκυδίδης είναι ξεκάθαρος επί αυτού του θέματος και ουδέν χρειάζεται να προσθέσω. Δεύτερον, κάνει τη διαπίστωση ότι, «The civil war that followed the withdrawal of German forces was inevitable» (σ. xiii). Δεν συμφωνώ. Και άλλες χώρες είχαν ισχυρά κομμουνιστικά κόμματα (όπως το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ιταλία), αλλά δεν οδηγήθηκαν σε εμφύλιο πόλεμο.

Σε ό,τι αφορά το τι διαπραγματεύεται το βιβλίο, οι συγγραφείς είναι ξεκάθαροι και το θέτουν στην εισαγωγή τους (σσ. 2-3):

This study sets out to trace the way that Mulgan's "acquaintance" with ELAS and its political wing, EAM (the National Liberation Front), soon developed into a form of identification, and to argue that, for all its qualifications, "intimacy" should be read here in a strong and positive sense. The historical focus will be on the period from September 1943 to April 1945, the years of his engagement with the Greek situation, but what we will be treating as Mulgan's predisposition to this identification had been well prepared, especially from the time of his arrival in 1933 in Britain, where his six years in Oxford laid the groundwork for a radical and enduring left-wing orientation. For many from the red Thirties, the onset of war and the developing mistrust of Soviet intentions led to a rapid disillusionment with left-wing ideals. But for Mulgan the experience of living in the mountain villages of central mainland Greece and coming to terms with the reformist objectives of their partisans only added a deeper layer to his politics. This was socialism in action, what he came to call "practical communism", as he envisaged it on the world stage. This confession of intimacy to J.V. Wilson just before leaving the British army was a rare moment, an opportunity to express openly his qualified support for communism: support for its egalitarian, anti-capitalist and anti-imperialist ideals as he saw them in the 1930s and early 1940s,

with a clear-eyed view of what needed reforming in the movement. In Greece he was to witness the movement's struggles and miscalculations, but never to lose faith in its ideals.

Προλεγόμενα

Το πρώτο μέρος του βιβλίου, που αποτελείται από δύο κεφάλαια, εξετάζει την πολύ σημαντική δεκαετία του 1930, εστιάζοντας κυρίως στην ανάπτυξη των αριστερών ιδεών του John Mulgan (1ο κεφάλαιο) και στον πόλεμο της Ελλάδος κατά την τριετία 1941-1943 (2ο κεφάλαιο). Η ημερομηνία κλειδί είναι η 11η Σεπτεμβρίου 1943, όταν ο John Mulgan, ως μέλος των ειδικών βρετανικών δυνάμεων, πέφτει με αλεξίπτωτο στα ορεινά της Θεσσαλίας.

Η Ελλάδα ήταν ό,τι καλύτερο για τον Mulgan. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς (σ. 22), του δινόταν η ευκαιρία να δει πώς η θεωρητική προσέγγιση στα πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής του έδενε με την πρακτική ενός ανταρτοπολέμου. Ο Mulgan ανέπτυξε μία ιδιαίτερη οικειότητα (intimacy) με τους Έλληνες αντάρτες του ΚΚΕ και ήταν από τους λίγους που τους αποκαλούσε συντρόφους (comrades) (σ. 38). Μέχρι και το τέλος του 1943, η βρετανική πολιτική δεν ερχόταν σε αντίθεση με τους Έλληνες αντάρτες του ΚΚΕ (ΕΛΑΣ-ΕΑΜ) που διευκόλυνε ο Mulgan. Μετά το 1943, άρχισαν τα προβλήματα που έθεταν σημαντικά διλήμματα στη δράση του Mulgan, όπως αναλύεται σε παρακάτω κεφάλαια του βιβλίου.

Ακολουθεί ένα σχετικά πολύ μικρό κεφάλαιο (σσ. 55-68) που αφορά επιλεκτικά πολεμικά γεγονότα της Ελλάδος την περίοδο 1941-43. Υπάρχουν πολλά που λέγονται σε αυτό το κεφάλαιο που είναι ατεκμηριώτες υποθέσεις. Μερικές παρατηρήσεις αξίζουν να αναφερθούν. Η πολιτική της Αγγλίας στην Ελλάδα καθορίστηκε σε συνεργασία με τη Σοβιετική Ένωση. Πότε και πού; Σε αντίθεση με πολλούς άλλους μελετητές, στο Παπανίκος (2020, σ. 167 και επ.) αναφέρω τα εξής:

Υποθέτω ότι στην Διάσκεψη της Τεχεράνης (28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου του 1943) αποφασίστηκε αμετάκλητα η Ελλάδα να ανήκει στην σφαίρα επιρροής των Εγγλέζων ... Όλα τα άλλα που ακολούθησαν μπορούν να εξηγηθούν πλήρως αν γίνει η υπόθεση του διαμοιρασμού του κόσμου στην Τεχεράνη, χειμώνα καιρό, το 1943. Αυτή είναι η βασική υπόθεση εργασίας που κάνω: στην Τεχεράνη μοίρασαν τον κόσμο και η Ελλάδα δόθηκε στους Εγγλέζους. Όλα όσα ακολούθησαν είναι συνεπέστατα μ' αυτή την εικασία ή την υπόθεση εργασίας. Προσοχή! Δεν έχω κανένα αρχείο ή ομολογία για να τεκμηριώσω την υπόθεση αυτή. Απλώς, τα αντικειμενικά δεδομένα που ακολούθησαν αυτήν την συμφωνία δεν την διαψεύδουν. Από επιστημολογικής άποψης μπορεί να υπάρχει μία άλλη διαφορετική υπόθεση που να είναι συμβατή με την συγκεκριμένη διαδικασία δημιουργίας δεδομένων (data generation process). Δυστυχώς, δεν μπόρεσα να την βρω. Πάντως, δεν θα αποτελούσε εξαίρεση μία διαδικασία παραγωγής δεδομένων -όπως ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος- να εξηγείται από δύο θεωρίες ή δύο υποθέσεις.

Μου κάνει πραγματικά μεγάλη εντύπωση ότι οι συγγραφείς στη σ. 63 αποσιωπούν το γεγονός ότι στη Διάσκεψη της Τεχεράνης συμμετείχε και ο

Στάλιν, ο επονομαζόμενος και «πατερούλης» από τους κομμουνιστές. Λένε οι συγγραφείς ότι στην Τεχεράνη αποφασίστηκε η Ελλάδα να γίνει το «...bulwark against the probable advance of Soviet communism». Στην Τεχεράνη ήταν και ο Στάλιν. Συμφώνησε ο Στάλιν; Μάλλον ναι αν κρίνω από το τι ακολούθησε, και τα εξηγώ πολύ αναλυτικά στο βιβλίο μου.

Η δεύτερη παρατήρησή μου αφορά τη στρατολόγηση από τον ΕΛΑΣ/ΕΑΜ αλλά και από τον ΕΔΕΣ. Η πραγματικότητα, ειδικά σε περιοχές όπου δραστηριοποιούνταν και οι δύο οργανώσεις, όπως ο ορεινός Βάλτος της Ακαρνανίας, η στρατολόγηση ήταν βίαιη. Φτωχά και αγράμματα παιδιά στρατολογήθηκαν από τις δύο οργανώσεις, έχοντας ανύπαρκτες γνώσεις περί ιδεολογίας και κομμουνισμού¹.

Η τελευταία μου παρατήρηση αφορά την εκτίμηση των συγγραφέων ότι η πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού (σ. 62) δεν ήθελε τον βασιλέα, διότι αυτός ήταν υπεύθυνος για τη δικτατορία του Μεταξά². Πώς τεκμηριώνεται αυτό; Πώς μετρήθηκαν οι γνώμες των Ελλήνων αυτής της ταραγμένης περιόδου; Πιθανόν να ήταν έτσι, αλλά επίσης πιθανόν να μην ήταν. Στην Ιταλία διεξήχθη δημοψήφισμα και ο λαός είχε τη δυνατότητα να απορρίψει τη Μοναρχία. Στην Ελλάδα, αν και διενεργήθηκε ένα τέτοιο δημοψήφισμα, λίγοι θα το θεωρούσαν γνήσιο. Πάντως, στο δημοψήφισμα του 1974, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Β' αντιμετώπισε μια εχθρική δεξιά και απέσπασε ένα ποσοστό περίπου 30,82%. Αν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε στηρίξει ανοικτά την επιστροφή του βασιλιά, ίσως το αποτέλεσμα να ήταν διαφορετικό. Ή αν ο βασιλιάς επέστρεφε στην Ελλάδα με τον Καραμανλή και απαιτούσε να αναλάβει το θρόνο, ίσως η κατάσταση να ήταν διαφορετική.

Στα Ελληνικά Βουνά

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου, με τίτλο «In the Greek Mountains», αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου και πρώτο αυτού του δεύτερου μέρους ασχολείται με το Special Operations Executive (SOE), στο οποίο ήταν πράκτορας και ο John Mulgan. Έχοντας αυτή την ιδιότητα, έπεσε με αλεξίπτωτο στα ελληνικά βουνά στις 11 Σεπτεμβρίου 1943. Προς το τέλος του 1943, υπήρχαν περίπου 200 πράκτορες του SOE στην Ελλάδα.

---

¹Ο πατέρας μου, που ήταν μέλος της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ από το Φεβρουάριο του 1943, μου ανέφερε το εξής χαρακτηριστικό περιστατικό. Τους έβαλαν στη νεολαία να ετοιμάσουν έναν λόγο για οποιοδήποτε θέμα στο πλαίσιο εσωτερικών συναντήσεων διαφώτισης. Ο πατέρας μου δεν είχε τελειώσει καν το δημοτικό. Μαζί με έναν φίλο του μέλος της ΕΠΟΝ ανέλαβαν να ετοιμάσουν έναν λόγο. Ως πονηροί χωριάτες που ήταν από τον ορεινό Βάλτο της Ακαρνανίας, βρήκαν σε μία παλιά εφημερίδα έναν λόγο του Ιωάννη Μεταξά και τον αντέγραψαν, αλλάζοντας τις λέξεις εθνικός και έθνος σε λαϊκός και λαός. Καταχειροκροτήθηκε ο λόγος τους.

²Την ταραχώδη αυτή περίοδο την έχω αναλύσει στο Παπανίκος (2019 & 2020). Επίσης τα απομνημονεύματα του Βασιλιά Κωνσταντίνου Β' (2015/2023) έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, διότι αποκαλύπτουν σημαντικές λεπτομέρειες. Τα απομνημονεύματα αυτά τα έχω παρουσιάσει στο παρόν περιοδικό, βλ. Παπανίκος (2023α). Κάποιες σκέψεις μου για τη μοναρχία στην Ελλάδα έχω εκθέσει στο Παπανίκος (2023β).

Αυτό το κεφάλαιο δεν ασχολείται μόνο με την αποστολή του Mulgan, αλλά εξετάζει επίσης με λεπτομέρειες την κατάσταση στον ΕΛΑΣ/ΕΑΜ το 1943, καθώς και τους ηγέτες του με τους οποίους ο Mulgan ανέπτυξε σχέσεις. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι επιτυχίες του ΕΑΜ δεν αναγνωρίστηκαν επαρκώς, τουλάχιστον μέχρι το 1974. Πιθανά λάθη και παραλείψεις του ίδιου του ΕΑΜ μπορεί να αποτέλεσαν τον κύριο λόγο. Οι συγγραφείς σωστά επισημαίνουν ότι στη Γαλλία η κομμουνιστική αντίσταση έλαβε την αναγνώριση που της άξιζε. Γιατί όμως συνέβη αυτό; Το ερώτημα αυτό παραμένει αναπάντητο. Ωστόσο, η απάντηση είναι απλή. Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και φυσικά το ΚΚΕ δεν απόλαβαν την υποστήριξη της πλειονότητας του ελληνικού λαού. Η συστηματική εξόντωση των αντιπάλων τους που ξεκίνησε πριν από την αναχώρηση των Γερμανών δημιούργησε πολλούς εχθρούς, ακόμα και μεταξύ εκείνων που δεν συμπαθούσαν τους αντιπάλους του ΚΚΕ. Το γεγονός ότι οι αντίπαλοι του ΚΚΕ έκαναν και αυτοί παρόμοιες πράξεις δεν αποτελούσε ικανή δικαιολογία για να δικαιολογήσει αυτά τα αδικαιολόγητα γεγονότα.

Το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στην Κυβέρνηση του Βουνού που ιδρύθηκε από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στις 25 Μαρτίου 1944, καθώς και στα εορταστικά πανηγύρια όπου ο Mulgan εκφώνησε ομιλία. Οι συγγραφείς, παρατηρώντας την ευφορία εκείνης της στιγμής, αναφέρουν πως «It was a moment of euphoria, an occasion to mark a considerable achievement». Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως οι συγγραφείς παραλείπουν να συμπεριλάβουν στην ανάλυσή τους έναν σημαντικό παράγοντα, αυτόν του ρόλου της Σοβιετικής Ένωσης και τη συμφωνία της με την Αγγλία και τις ΗΠΑ για το μοίρασμα των σφαιρών επιρροής.

Ειδικότερα, η έλλειψη αναφοράς στην Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία, οι οποίες δεν συμπεριλήφθηκαν στη συμφωνία αυτή, αποτελεί παράλειψη, καθώς αυτοί οι παράγοντες θα μπορούσαν να διευκρινίσουν το πλαίσιο στο οποίο λειτουργήσε η Κυβέρνηση του Βουνού.

Επιπλέον, οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η Κυβέρνηση του Βουνού δεν αναγνωρίστηκε από την Αγγλία, αλλά δεν υπάρχουν αποδείξεις ούτε για αναγνώριση ούτε για ενθάρρυνση από τη Σοβιετική Ένωση.

Η αξιολόγηση της Κυβέρνησης του Βουνού ή οποιουδήποτε πολιτικού φαινομένου είναι πάντα υποκειμενική και εξαρτάται από την ιδεολογία, τις πεποιθήσεις και τις πολιτικές προτεραιότητες του αξιολογητή, όπως σωστά επισημαίνουν οι συγγραφείς (σ. 110). Αυτή η παρατήρηση αναδεικνύει τη σημασία του πολιτικού πλαισίου και των προσωπικών πεποιθήσεων στον τρόπο που κρίνουμε τα γεγονότα και τις πολιτικές εξελίξεις, αλλά αυτό είναι μία γενικότητα που στην πολιτική έχει παντοτινή ισχύ.

Η Κυβέρνηση του Βουνού χρειαζόταν μία πολιτική νομιμοποίηση. Απαιτούνταν ένα εκλεγμένο κοινοβούλιο. Διεξήγαγε λοιπόν εκλογές στις αρχές του 1944. Δεν νομίζω ότι ούτε σε εκείνη την περίοδο ούτε σε άλλη θεωρήθηκαν αυτές οι εκλογές γνήσιες. Ο ίδιος ο Mulgan αναφέρθηκε αργότερα σε αυτές τις εκλογές ως σε διορισμένους παρά σε εκλεγμένους αντιπροσώπους (σ. 113).

Τελικά, η Κυβέρνηση του Βουνού κατέρρευσε. Οι συγγραφείς θεωρούν υπεύθυνο το Γεώργιο Παπανδρέου και, φυσικά, τους Άγγλους. Ωστόσο, η αλήθεια είναι ότι υπεύθυνοι ήταν οι Σοβιετικοί, οι οποίοι δεν την υποστήριζαν ποτέ, καθώς είχαν υποσχεθεί την Ελλάδα στους Άγγλους. Επομένως, το γεγονός

ότι η Κυβέρνηση του Βουνού δεν έλαβε την απαραίτητη στήριξη από τους Σοβιετικούς είχε καθοριστική σημασία για την κατάρρευσή της. Οτιδήποτε συνέβαινε σε ένα απομονωμένο μέρος της Ελλάδας είχε λίγη σημασία στο μεγαλύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο της εποχής. Και οι Σοβιετικοί είχαν κάνει τις επιλογές τους σε συνεργασία με τους Άγγλους.

Οι τελευταίες σελίδες του τέταρτου κεφαλαίου προσθέτουν σημαντική αξία στην ιστορική έρευνα. Αφορούν τις αναφορές που έκανε ο Mulgan στις αγγλικές αρχές, χρησιμοποιώντας ένα δομημένο ερωτηματολόγιο που του δόθηκε και έπρεπε να συμπληρώσει. Συνοψίζοντας μερικές από τις πιο σημαντικές επισημάνσεις, πρώτον, πολλοί από τους συμμετέχοντες στο ΕΑΜ ή και στο ΚΚΕ δεν είχαν ιδέα περί θεωρίας ή ακόμα και πρακτικής του κομμουνισμού. Δεύτερον, όλο το κίνημα ελεγχόταν από το ΚΚΕ κυρίως ως μέσο για την ανάληψη της εξουσίας, μετά την ήττα των Γερμανών. Τρίτον, ο κόσμος δεν είχε αρνητική στάση απέναντι στους Εγγλέζους, ούτε ως άτομα ούτε ως πολιτική οντότητα. Αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά για την κατανόηση του κλίματος και των πολιτικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια της περιόδου της κατοχής.

Στο βιβλίο του *Reports on Experience*³, ο Mulgan εκφράζει τη δική του άποψη για το πώς θα μπορούσε να εφαρμοστεί ένα είδος σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, στις πεδιάδες της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και του Αγρινίου θα μπορούσαν να ιδρυθούν συνεταιρισμοί με κοινή χρήση μηχανημάτων και υπηρεσιών εμπορίας των προϊόντων (μάρκετινγκ). Αναφέρω αυτό το σχέδιο διότι πολλά χρόνια αργότερα, το ΠΑΣΟΚ το έκανε σημαία και προσπάθησε να το εφαρμόσει όταν κέρδισε τις εκλογές του 1981. Οι συνεταιρισμοί έγιναν οι πιο διεφθαρμένοι φορείς και φυσικά κατέρρευσαν.

Το κεφάλαιο κλείνει με διάφορες επισημάνσεις τόσο του Mulgan όσο και ενός Έλληνα που είχε σπουδάσει στις ΗΠΑ και τώρα υπηρετούσε τις υπηρεσίες των ΗΠΑ. Παρακολούθησε από κοντά τα τεκταινόμενα αυτής της περιόδου. Οι επισημάνσεις του ενισχύουν τις απόψεις του Mulgan.

Το κεφάλαιο αυτό, που το θεωρώ το πιο σημαντικό, διότι ο κεντρικός ήρωας του βιβλίου έζησε γεγονότα τα οποία έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, δεν καταλήγει σε κανένα συμπέρασμα. Νομίζω οι συγγραφείς θα έπρεπε να επισημάνουν ότι ο Mulgan δεν είχε καταλάβει το ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης που καθόριζε τις τύχες του ΕΑΜ μέσω ενός ασφυκτικού ελέγχου του ΚΚΕ. Όπως σωστά επισημαίνει ο Mulgan, αλλά δεν το θέτει τόσο εμφατικά όσο θα έπρεπε, το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ δεν είχαν καμία σχέση με μεγάλες ιδέες όπως αυτές της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της λαϊκής κυριαρχίας, του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού. Ενδιαφερόντουσαν μόνο για την εξουσία όταν θα έφευγαν οι Γερμανοί. Το ίδιο ενδιαφέρον είχαν και οι αντίπαλοί τους, που δεν ήταν και λίγοι. Το ποιος θα έχει την εξουσία είχε κριθεί ήδη από το τέλος του 1943, όταν Σοβιετικοί και Εγγλέζοι τα βρήκαν. Η Ελλάδα ανήκε στους Εγγλέζους και όχι στους Σοβιετικούς. Ο Mulgan δεν το κατάλαβε και αυτή είναι η ουσία του ζητήματος.

Από τη στιγμή που το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν είχε τη στήριξη της Σοβιετικής Ένωσης, η κατάρρευση ήταν αναμενόμενη. Τα δύο τελευταία κεφάλαια αυτού του μέρους εξιστορούν αυτή την κατάρρευση. Να πω εκ προοιμίου ότι οι

³Το βιβλίο αυτό πιθανόν γράφτηκε τέλος του 1944-αρχές 1945 (σ. 124).

λεπτομέρειες δεν έχουν καμία σημασία. Ό,τι και να έκανε το ΚΚΕ, το αποτέλεσμα θα ήταν το ίδιο. Η Ελλάδα ανήκε εις τη Δύση και τίποτε δεν θα το άλλαζε αυτό. Ακόμη και ο εμφύλιος του 1946-1949 θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί εάν δεν είχε επιβληθεί από τη Σοβιετική Ένωση, όπως αναφέρω στο βιβλίο μου για τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο.

Το θέμα του βιβλίου είναι πώς ερμήνευσε αυτά τα γεγονότα ο Mulgan. Οι συγγραφείς σωστά επισημαίνουν (σ. 129) ότι οι μεγάλες αποφάσεις για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ λαμβάνονταν στο εξωτερικό. Το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στη δολοφονία του Δημητρίου Ψαρού και στο πώς αισθάνθηκε ο ήρωας του βιβλίου και κατά πόσο θα μπορούσε να είχε βοηθήσει να αποφευχθεί (σ. 137). Δεν επισημαίνεται όσο θα έπρεπε ότι η περίπτωση του Ψαρού ήταν ένα από τα πολλά εγκλήματα που διέπραξε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κατά τη δεκαετία του 1940. Όπως φυσικά έκαναν και οι αντίπαλοί του. Η πολιτική αυτή δεν σταμάτησε μέχρι και το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949. Συνεπώς, η φήμη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ θα είχε τρωθεί με ή χωρίς τη δολοφονία του Ψαρού.

Το πέμπτο κεφάλαιο επίσης ασχολείται με τη Συμφωνία του Λιβάνου και της Καζέρτας. Τα θέματα αυτά έχουν γίνει αντικείμενο πολλών ερευνών και στο βιβλίο μου τα εξετάζω με κάθε λεπτομέρεια. Θέλω να επισημάνω μία «αστοχία» των συγγραφέων όταν στη σ. 144 αναφέρουν ότι στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δόθηκαν μόνο 6 από τα 20 υπουργεία παρά την «... συντριπτική υποστήριξη στη χώρα» (overwhelming support in the country). Αλήθεια από πού προκύπτει ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αντιπροσώπευε το 30% του ελληνικού λαού το 1944-45, όταν σε πολλά μέρη της Ελλάδος ήταν τελείως ανύπαρκτο, όπως στην Κρήτη, στα νησιά, στη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία. Ακόμη και στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο, που ήταν δυνατό, είχε πολύ μεγάλη αντίσταση από πολλές άλλες οργανώσεις.

Αναφέρουν οι συγγραφείς και το θέμα της ηγεσίας ή, ακριβέστερα, της σωστής ηγεσίας που απέτυχε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ή καλύτερα το ΚΚΕ, να αναδείξει (σ. 146). Δεν νομίζω ότι αυτός ήταν ο λόγος. Ο Νίκος Ζαχαριάδης ήταν ένας ηγέτης που όλοι υπάκουαν. Το κακό ίσως να ήταν ότι και ο Νίκος Ζαχαριάδης ήταν, με τη σειρά του, υπάκουος στον Στάλιν και ακριβώς γι' αυτό το λόγο δεν έκανε για ηγέτης ενός τέτοιου λαϊκού κινήματος. Όπως και ο Στάλιν έτσι και ο Ζαχαριάδης κάθε αντίθετη άποψη την εξόντωνε. Ο συγκρατούμενος του Νίκου Ζαχαριάδη στο Νταχάου Βαγγέλης Παπανίκος γράφει τα εξής (1999, σ. 71):

Παλικάρια ατρόμητα, έτοιμα να θυσιάσουν και τη ζωή τους ακόμη, αλλά που μπροστά στην καθοδήγηση λύγιζαν. Κάθε άρνηση και παρακοή θεωρούνταν αμάρτημα τρομερό. Τέτοια ήταν, δυστυχώς, η διαπαιδαγώγηση που έπαιρναν από τη στιγμή που έρχονταν στο κόμμα για να γίνουν μέλη του. ... Ελάχιστοι ήταν αυτοί που αντιτάχθηκαν και είπαν θαρρετά τη γνώμη τους. Και το πλήρωσαν ακριβά. Εκτός από τη διαπόμευση, τους λερώνανε με όλες τις σιχαμερές και ανάξιες ύβρεις, σαν όργανα του εχθρού, πράκτορες και χαφιέδες. Αλλά και με τη ζωή τους ακόμη.

Και πιο κάτω (σ. 76)

Κομμουνιστές παλικάρια, που δε λογάριάζαν τον εχθρό, που στερούνταν τα πάντα, μπροστά στις ανάξιες και άβουλες καθοδηγήσεις γίνονταν δούλοι έχαναν την

παλικαριά τους, και δέχονταν, ασυζητητί, όποια κουταμάρα τους έλεγε η καθοδήγηση.

Το έκτο κεφάλαιο είναι σημαντικό για την οριοθέτηση της ιδεολογίας του ήρωα του βιβλίου. Σωστά συμπεραίνουν οι συγγραφείς ότι, με δεδομένη τη θέση του Mulgan ενάντια στον ιμπεριαλισμό, πολύ δύσκολα θα συμβιβαζόταν με τα σχέδια της Αγγλίας για την Ελλάδα (σ. 149).

Τα Δεκεμβριανά του 1944 και ό,τι ακολούθησε, που οδήγησε στη συνθηκολόγηση και στη Συμφωνία της Βάρκιζας, εξετάζονται σ' αυτό το κεφάλαιο. Πιστεύω ότι είναι επιστημονικά «άστοχη» η παρατήρηση ότι η αστυνομία άρχισε να πυροβολεί χωρίς καμία πρόκληση, όπως το επιβεβαιώνουν πολλοί αυτόπτες μάρτυρες (σ. 161). Όλοι οι αυτόπτες μάρτυρες που ήταν εκεί διαδήλωναν υπέρ του ΚΚΕ. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες ότι οι του ΚΚΕ επιτέθηκαν με όπλα στους αστυνομικούς που φύλαγαν δημόσια κτίρια, ακόμα και στον ίδιο τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ήδη από το Νοέμβριο είχαμε μάχες μεταξύ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και αντιπάλων του.

Και δεν υπήρχε τίποτε μεμπτό σ' αυτό. Όπως γράφω και στο βιβλίο μου, το ΚΚΕ είχε το νόμιμο ιδεολογικό δικαίωμα να καταλάβει την εξουσία δια μέσου της βίας. Το ίδιο ιδεολογικό δικαίωμα είχαν και οι αντίπαλοί του. Όλα τα άλλα είναι ιστορικά κουτσομπολιά. Ας παραθέσω τη δική μου εξήγηση (Παπανίκος, 2020, σσ. 179-180):

Το συμπέρασμα που αβίαστα βγαίνει από την παραπάνω ανάλυση είναι ότι το ΚΚΕ τυπικά ουδέποτε αμφισβήτησε την επικυριαρχία των Εγγλέζων στην όλη διαδικασία. Είχε πλήρη γνώση της διεθνούς πολιτικής κατάστασης, όπως απαιτούσε μια επιστημονική ανάλυση PEST. Η συμμετοχή στις τρεις συμφωνίες σημαίνει αποδοχή. Ούτε η Σοβιετική Ένωση έβλεπε με κακό μάτι τη συμμετοχή των Εγγλέζων. Ο Δεκέμβρης του 1944 ήταν άχρηστος και επικίνδυνος αν ο στόχος δεν ήταν η κατάληψη της εξουσίας με ένοπλο αγώνα. Εκ των γεγονότων που προηγήθηκαν των Δεκεμβριανών, δεν φαίνεται να διαψεύδουν την άποψη ότι το ΚΚΕ τα χρησιμοποίησε για να αρχίσει έναν ένοπλο αγώνα με σκοπό την κατάληψη της εξουσίας. Και κατά τη γνώμη μου καλά έκανε εφόσον ο αντικειμενικός του σκοπός του ήταν η αλλαγή του κοινωνικού συστήματος μέσω της πλήρους κατάληψης της εξουσίας. Το 1944 ήταν η μεγάλη ευκαιρία για το ΚΚΕ. Και έπρεπε να δοκιμάσει.

Αν δεν το κάνεις για την εξουσία, τότε γιατί το κάνεις; Όταν έχεις συμφωνήσει ακόμη και για το δημοψήφισμα περί επιστροφής του βασιλέα, δεν μπορείς να καλείς τον κόσμο σε συγκεντρώσεις που αποτελούσαν μεν επαναστατική γυμναστική, είχαν δε ως αποτέλεσμα την τρομοκράτηση πολλών δεξιών –μη συνεργατών των ναζιστών- που ανάγκασαν τον υφυπουργό στρατιωτικών του Γεωργίου Παπανδρέου Λεωνίδα Σπαή –και βουλευτή συνεργαζόμενο με την ΕΔΑ το 1958-, να ντύσει στο χακί του Χίτες που φυλάσσονταν στο Γουδί, κατόπιν απαίτησης των Εγγλέζων. Η τρομοκράτηση του κόσμου είχε και απτά χαρακτηριστικά αφού (και) το ΚΚΕ προέβη σε μαζικές εκτελέσεις «ενόχων»⁴ και αθώων.

⁴Βάζω σε εισαγωγικά τη λέξη ένοχος διότι δεν μπορεί ένα πολιτικό κόμμα να δικάζει και να εκτελεί τις ποινές των αποφάσεών του. Τέτοια κόμματα δεν μπορούν να επιβιώσουν και σίγουρα δεν μπορούν να κυβερνήσουν με δημοκρατία.

Το πώς απεικονίστηκαν όλα αυτά στην σχετική ιστορική εργογραφία έχει το δικό της ενδιαφέρον και ξεφεύγει η λεπτομερή τους εξέταση της παρουσίας ανάλυσης. Κάποιες από αυτές τις απεικονίσεις και τα ωραιοποιημένα αφηγήματα παρουσιάζω παρακάτω. Σε κάθε περίπτωση, η διάψευση της υπόθεσης που επιχειρείται στο παρόν δοκίμιο δεν στηρίζεται τόσο στις απόψεις-εμπειρίες-μεροληψίες κάποιων όσο στην αναλυτική μέθοδο ελέγχου υποθέσεων.

Οι συγγραφείς απορούν γιατί ο Σπαής έντυσε τους Χίτες να πολεμήσουν ενάντια στους κομμουνιστές (σ. 162). Μα, αφού τώρα οι εχθροί τους ήταν οι κομμουνιστές και οι φίλοι τους οι Εγγλέζοι. Λίγη γνώση ιστορίας θα ήταν χρήσιμη σ' αυτήν την ανάλυση.

Και κάπως έτσι τελειώνει και αυτό το μέρος του βιβλίου, με τους συγγραφείς να επισημαίνουν ότι ο ήρωας του βιβλίου είχε μηδενική ανοχή για την ξένη επέμβαση (των Εγγλέζων δηλαδή) στα εσωτερικά θέματα της Ελλάδος. Λίγη σημασία είχε για τις πολιτικές εξελίξεις, εγχώριες και παγκόσμιες.

Ίσως όμως η απογοήτευση που ένοιωθε να οδήγησε στην αυτοκτονία που πραγματοποιήθηκε στο Κάιρο λίγους μήνες μετά. Αυτά εξετάζονται στο επόμενο μέρος του βιβλίου, το οποίο αποκτά μία πιο λογοτεχνική χροιά και γίνεται μία ωραία αστυνομική νουβέλα με μυστήριο, κατασκοπεία, δολοφονίες και σεξ.

Από την Αθήνα στο Κάιρο

Το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου αποτελείται από πέντε κεφάλαια (κεφάλαια 7-11). Το έβδομο κεφάλαιο εξετάζει το βιβλίο του Mulgan, *Report on Experience*. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποιες απόψεις του Mulgan. Αναφέρεται στους Έλληνες ως ατομιστές που ενδιαφέρονται για τις δικές τους ιδιοκτησίες (σ. 191). Η οικονομική επιστήμη με δίδαξε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι τέτοιοι. Γι' αυτό προτείνει κάποιο είδος συνεργατισμού με δημοκρατία. Θεωρώ αυτό το κεφάλαιο το καλύτερο των συγγραφέων. Η ανάλυση των θέσεων του Mulgan, όπως αυτές παρουσιάζονται στο *Report on Experience* είναι εξαιρετική. Έχει πολλές αλήθειες. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι ο Κόκκινος Στρατός δεν είχε κανένα ενδιαφέρον να επιβάλλει τον κομμουνισμό στην Ελλάδα (σ. 202). Γιατί; Έτσι το είχαν συμφωνήσει ο Στάλιν με τους Άγγλους και τους Αμερικανούς στην Τεχεράνη το 1943.

Το επόμενο κεφάλαιο ασχολείται με τον οργανισμό που ανέλαβε να αποζημιώσει όσους συνεργάστηκαν με τους Άγγλους την περίοδο της κατοχής και της αντίστασης. Επικεφαλής για ένα διάστημα ετέθη ο Mulgan (από την 15η Ιανουαρίου 1945 έως την 19η Απριλίου 1945). Περιγράφει την Αθήνα αυτής της περιόδου με τα πιο σκοτεινά χρώματα.

Σωστά επισημαίνεται ότι σε έναν εμφύλιο πόλεμο διαπράττονται θηριωδίες και από τις δύο πλευρές (σ. 213). Τα ίδια μας λέει και ο Θουκυδίδης στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Αυτά που παρατηρούσε ο Mulgan πρέπει να τον επηρέασαν ψυχολογικά (σ. 213).

Σ' αυτό το κεφάλαιο αναφέρεται η Συμφωνία της Τεχεράνης και οι υποψίες που είχαν οι ΗΠΑ ότι η αγγλική πολιτική για την επιστροφή του Βασιλιά δεν ήταν ακριβώς η καλύτερη για την Ελλάδα (σσ. 217-218). Εν τω μεταξύ, ο Mulgan

ένιωθε την απομόνωση στο γραφείο στην Αθήνα, διότι το περιβάλλον είχε αλλάξει ριζικά. Υπήρχε μία γενικότερη αντίθεση στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, η οποία ερέθιζε τον Mulgan (σ. 223). Όλο το υπόλοιπο του κεφαλαίου ασχολείται με προσωπικές ιστορίες ανθρώπων που ζητούσαν χρήματα από το Ταμείο Βοήθειας που είχαν στήσει οι Άγγλοι.

Το επόμενο κεφάλαιο αφορά την Έκθεση που σύνταξε ο Mulgan για λογαριασμό του Υπουργείου Εξωτερικών της Νέας Ζηλανδίας. Η Έκθεση αυτή, περίπου 4.000 λέξεις, αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε σε ένα μέρος της Ελλάδας, για το οποίο είχε γνώση. Δηλώνει ότι δεν έχει γνώση για το τι συνέβαινε στη Μακεδονία, στην Πελοπόννησο και στα Νησιά, προφανώς όμως αν και δεν τα αναφέρει, αναφέρεται στην Θράκη, αλλά παρ' όλα αυτά πίστευε ότι μία κοινωνική επανάσταση ήταν εφικτή.

Μάλιστα, παρακάτω αντιφάσκει. Μας ενημερώνει ο Mulgan ότι το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είχε τον έλεγχο όλης της Ελλάδας εκτός από την περιοχή γύρω από το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία. Πώς γνώριζε ότι αυτό ίσχυε σε όλη την Ελλάδα; Απλά δεν ίσχυε. Η πρόβλεψή του ότι το ΚΚΕ είχε μέλλον (σ. 253) αποδείχθηκε εσφαλμένη. Αν δεν είχε αυτοκτονήσει το 1945, το 1989 θα ήταν 88 ετών και ίσως να ζούσε για να δει την ολοκληρωτική κατάρρευση του Σοβιετικού κομμουνισμού.

Το κεφάλαιο δέκα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα καλό σενάριο μιας αστυνομικής ταινίας δράσης. Τα έχει όλα. Κατασκοπεία, δολοφονίες, αυτοκτονίες, προδοσίες, γλέντια, ποτό, ναρκωτικά και σεξ. Και πέρα από αυτά, τίποτα παραπάνω. Διαβάζεται με ενδιαφέρον.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου ασχολείται με την αυτοκτονία του Mulgan. Εξετάζεται και η υπόθεση ότι ήταν δολοφονία, παρ' όλα τα γράμματα που άφησε. Σε ένα μάλιστα από αυτά δικαιολογεί την αυτοχειρία του ως αποτέλεσμα μιας θανατηφόρας αρρώστιας. Οι συγγραφείς αναφέρουν ότι ο Mulgan δεν ήταν ο πρώτος του οποίου ο θάνατος ήταν μυστήριος και δημιούργησε υποψίες ότι κάτι άλλο μπορεί να συνέβη. Κάποιοι τον σκότωσαν. Αλλά γιατί;

Οι συγγραφείς εξετάζουν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια την απογοήτευση που ίσως να ένιωθε από την αναμενόμενη κατάρρευση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ στην Ελλάδα και το ρόλο της Αγγλίας σ' αυτήν.

Μία Τελική Αξιολόγηση

Το βιβλίο με κούρασε με τις πολλές λεπτομέρειες του που ίσως να αφήνουν αδιάφορους τους περισσότερους αναγνώστες. Και αυτό είναι άδικο για τους συγγραφείς. Το διάβασα δεύτερη φορά και αυτή τη φορά επέλεξα να σημειώσω αυτά που με ενδιέφεραν, και ήταν πολλά. Τώρα το διάβασμα ήταν πιο ξεκούραστο και το βιβλίο μου κέντρισε περισσότερο το ενδιαφέρον.

Οι συγγραφείς φαίνεται να επιλέγουν μία ιδεολογική και πολιτική προσέγγιση στην ανάλυσή τους που ορισμένους τους βρίσκει σύμφωνους ενώ άλλους όχι. Εγώ απλά επισήμανα κάποια σημεία που τα θεωρώ «αστοχίες», αλλά

κάποιος θα μπορούσε να τα ερμηνεύσει ως πεδίο λαμπρό για περαιτέρω έρευνες. Και αυτή την ερμηνεία θα τη δεχόμουν και εγώ.

Βιβλιογραφία

- Βασιλιάς Κωνσταντίνος Β' (2015, 2023). *Χωρίς Τίτλο*. Τρίτομη αυτοβιογραφία με τη συγγραφική αρωγή του Γεωργίου Π. Μαλούχου. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.
- Παπανίκος, Β. (1999). *Ο Νίκος Ζαχαριάδης στο Νταχάου. Μαρτυρία μιας Εποχής*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2019). *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Οικονομολόγος και Πρωθυπουργός* (2019) Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER). https://www.researchgate.net/publication/356961763_Andreas_G_Papandreou_Oikonomologos_kai_Prothypourgos_Andreas_G_Papandreou_Economist_and_Prime_Minister.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2020). *Ο Ελληνικός Εμφύλιος της Δεκαετίας του 1940*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research (ATINER). https://www.researchgate.net/publication/357224258_O_Ellenikos_Empylios_tes_Dekaetias_tou_1940.
- Papanikos G. T. (2020). *What is History? An Assessment of Carr's Monograph*. Athens: Athens Institute for Education and Research (ATINER). <https://bit.ly/3zaqDbS>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2023α). Η Αυτοβιογραφία του Βασιλιά Κωνσταντίνου Β'. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 3(1): 115-137. https://www.researchgate.net/publication/367653895_E_Autobiographia_tou_Basilias_Konstantinou_B.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2023β). Η Μοναρχία στην Ελλάδα. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό*. 3(1): 61-79. https://www.researchgate.net/publication/367166928_E_Monarchia_sten_Ellada_-_Monarchy_in_Greece.

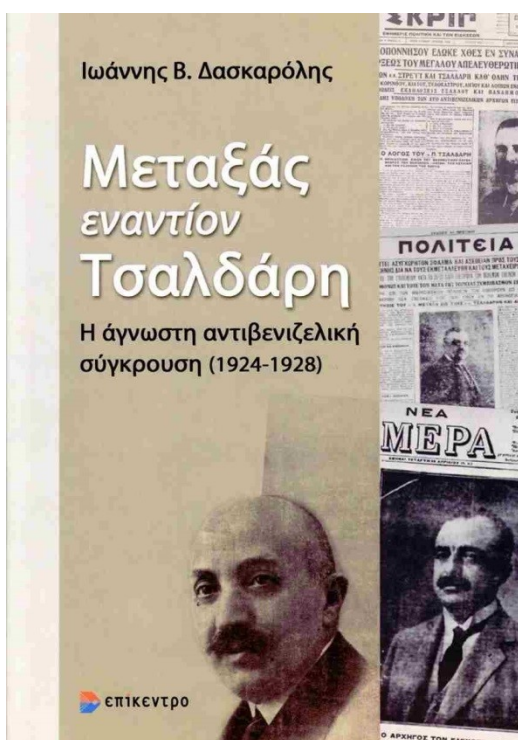
Βιβλιοπαρουσίαση

Μεταξάς Εναντίον Τσαλδάρη Η Άγνωστη Αντιβενιζελική Σύγκρουση (1924-1928) (Αθήνα: Εκδόσεις Επίκεντρο, 2023)

Νίκος Νικολούδης
Ανεξάρτητος Ερευνητής, Ελλάδα

Στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, έως το 1936, στην πολιτική κονίστρα της Ελλάδας κυριαρχούσε η πολιτική φυσιογνωμία του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο μόνος ο οποίος είχε το πολιτικό ανάστημα να του αντιπαρατεθεί επί ίσοις όροις ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄, όχι όμως λόγω των πολιτικών του προσόντων αλλά ουσιαστικά λόγω της πολιτειακής του θέσης, σε συνδυασμό με την ευρεία λαϊκή αποδοχή που διέθετε ο θεσμός της βασιλείας στη χώρα μας την ίδια περίοδο. Όσο ζούσε ο Κωνσταντίνος, οι κυριότεροι πολιτικοί υποστηρικτές του στο κοινοβούλιο επισκιάζονταν από τον Βενιζέλο, ενώ μετά την οριστική εκθρόνισή του (τον Σεπτέμβριο του

1922) συνθλίφτηκαν από την έκταση της Μικρασιατικής Καταστροφής και τη Δίκη των Έξι. Η κοσμογονία όμως της Μικρασιατικής Καταστροφής έθεσε και τον ίδιο τον Βενιζέλο εκτός πολιτικής επί αρκετά χρόνια (1923-1928), στη διάρκεια των οποίων τόσο η βενιζελική όσο και η αντιβενιζελική παράταξη σπαράχθηκαν από έντονες εσωτερικές διαμάχες από τις οποίες επωφελήθηκαν φιλόδοξοι στρατιωτικοί για να επιβάλουν τις δικές τους πολιτικές απόψεις. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ποικίλες δραστηριότητες των πρωταγωνιστών της βενιζελικής παράταξης του Μεσοπολέμου έχουν διερευνηθεί συστηματικά σε βάθος χρόνου από αρκετούς ερευνητές. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς της ίδιας περιόδου, με εξαίρεση την τετραετία της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά (1936-1940).

Υπ' αυτή την έννοια το έργο του γνωστού ιστορικού Ιωάννη Δασκαρόλη αποτελεί μια ευπρόσδεκτη και πολύ χρήσιμη συμβολή στην πολιτική ιστορία της ιδιαίτερα ταραγμένης περιόδου που μεσολάβησε μεταξύ της Μικρασιατικής Καταστροφής και της τελευταίας διακυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932). Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από την ανακήρυξη της Δημοκρατίας (1924), τη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926) και τη δημιουργία της Οικουμενικής κυβέρνησης (1926-1928) που προλείανε το έδαφος για την τελευταία περίοδο προπολεμικής πολιτικής σταθερότητας υπό δημοκρατικό καθεστώς, την προαναφερθείσα τετραετία του Βενιζέλου. Την περίοδο αυτή στον αντιβενιζελικό χώρο είχαν διαμορφωθεί δύο πόλοι: το Λαϊκό Κόμμα υπό τον Παναγή Τσαλδάρη και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων υπό τον Ιωάννη Μεταξά. Το πρώτο αποτέλεσε τη μετεξέλιξη του κόμματος του Δημητρίου Γούναρη, το πολιτικό ανάστημα του οποίου όμως δεν μπόρεσε να φτάσει κανείς από τους παλαιούς συνεργάτες του μετά την εκτέλεσή του στο πλαίσιο της Δίκης των Έξι. Ο συγγραφέας του βιβλίου προβαίνει επανειλημμένα σε αυτή την έμμεση διαπίστωση περιγράφοντας την πολιτική συμπεριφορά των «βαρώνων» του Λαϊκού Κόμματος και τον χαρακτήρα του Παναγή Τσαλδάρη, του αρχηγού του δια της εις άτοπον απαγωγής, αφού παρά το συγκριτικά χαμηλό πολιτικό του ανάστημα ουδέποτε βρέθηκε κάποιος καταλληλότερος αντικαταστάτης του στην ηγεσία στο κόμμα. Από την άλλη πλευρά, ο κυριότερος αντίπαλός του στον αντιβενιζελικό χώρο, ο Ιωάννης Μεταξάς, παρότι γενικά πιο ευέλικτος ως πολιτικός, διακρινόταν για τον άκαμπτο χαρακτήρα του (ενδεχομένως λόγω και της παλαιότερης στρατιωτικής του σταδιοδρομίας). Ως εκ τούτου, το κόμμα του δεν μπόρεσε ποτέ να εξελιχθεί σε ισότιμο αντίπαλο του Λαϊκού, καθώς μαστιζόταν από συνεχή εναλλαγή στελεχών (συνήθως λόγω διαγραφών) και «αφερέγγυα» στάση στο πολιτειακό ζήτημα της επαναφοράς ή μη της βασιλείας, στοιχεία που το διατηρούσαν σταθερά στο περιθώριο της κοινοβουλευτικής δραστηριότητας. Παρά ταύτα, και χάρη σε μια ευνοϊκή αλληλουχία θανάτων των πολιτικών του αντιπάλων, ο πολιτικά άχρωμος και «ελλειμματικός» Μεταξάς επρόκειτο μετά από μερικά χρόνια να αναδιαμορφώσει μόνος του το πολιτικό σκηνικό επιβάλλοντας μια δικτατορία αρκετά διαφορετική από όσες είχε γνωρίσει έως τότε η Ελλάδα και συμβάλλοντας κατά έναν φαινομενικά ακατανόητο τρόπο στο έπος του 1940-41.

Το βιβλίο αποτελεί μια εξελιγμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα που εκπονήθηκε στο πανεπιστήμιο Νεάπολις της Κύπρου και διαιρείται σε δέκα κεφάλαια, στα οποία εξετάζεται μεθοδικά η παράλληλη πολιτική διαδρομή του Τσαλδάρη και του Μεταξά την περίοδο 1924-1928 μέσα από μια συστηματική ανάλυση των γεγονότων της ίδιας περιόδου. Αναμφίβολα όμως τα πιο σημαντικά σημεία του έργου αναλύονται στο τελευταίο κεφάλαιο, με τίτλο «Συμπεράσματα – Λόγοι της τελικής επικράτησης των Λαϊκών εις βάρος των Ελευθεροφρόνων στον χώρο του αντιβενιζελισμού» (στις σελίδες 261-292). Εκεί ο συγγραφέας αντιπαραβάλλει εύστοχα και διεισδυτικά τις ιδιαιτερότητες των δύο κομμάτων: τις κοινωνικές και ιδεολογικές διαφορές τους σε συνάρτηση και με τα ψυχολογικά και

κοινωνικά χαρακτηριστικά των πολιτευτών τους. Σε αυτό το πλαίσιο, το Λαϊκό Κόμμα παρουσιάζεται ως κατ' εξοχήν κόμμα της λαϊκής (ή και λαϊκίστικης) Δεξιάς που απευθυνόταν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Παλαιάς Ελλάδας και του οποίου τα κυριότερα στελέχη ήταν γόννοι παλαιών πολιτικών οικογενειών με κοινά χαρακτηριστικά την αντιπαλότητα προς τον Βενιζέλο και την αδιάσειστη πίστη τους στο καθεστώς της βασιλείας, για την επαναφορά του οποίου εργάζονταν συνεχώς και αδιάλειπτα. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές κατόρθωναν να συμβιώνουν χάρη στην προσωπικότητα του αρχηγού τους, που διακρινόταν από ηπιότητα, ακεραιότητα χαρακτήρα, πολιτική μετριοπάθεια και αποφυγή των δύσκολων αποφάσεων που θα είχαν ως αποτέλεσμα μια ενδεχόμενη διάσπαση του κόμματος. Αρκετά αντίθετη ήταν η κατάσταση στο Κόμμα των Ελευθεροφρόνων, όπου δέσποζε καταλυτικά η συγκεντρωτική προσωπικότητα του Μεταξά. Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων ήταν ένα καθαρά αστικό κόμμα, που κατά καιρούς δέχτηκε στους κόλπους του αρκετά νεωτεριστικά στελέχη της συντηρητικής παράταξης. Οι πολιτικές όμως τοποθετήσεις του αρχηγού του οι οποίες, αν και σωστές συνήθως διατυπώνονταν άκαιρα, στερούσαν το κόμμα από την ευρύτερη υποστήριξη των ψηφοφόρων, και συχνά οδηγούσαν στη διαγραφή των στελεχών που τολμούσαν να διαφωνήσουν ανοικτά με τον αρχηγό. Περιέργως πάντως, ο Μεταξάς έδειξε πολύ μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και πίστη στο καθεστώς της Αβασίλευτης Δημοκρατίας από ότι οι συνοδοιπόροι του στο Λαϊκό Κόμμα, γεγονός που του στοίχισε την ακραία αντιπάθειά τους. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι συνέβαλε και στην αποτυχία της εκλογής του στην εκλογική του περιφέρεια, την Κεφαλονιά (έτσι τουλάχιστον πίστευε ο ίδιος) κατά τις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928, κατά τις οποίες επικράτησε το κόμμα των Φιλελευθέρων, υπό τον Βενιζέλο, με ποσοστό 46,94% και 178 έδρες επί συνόλου 250. Σχολιάζοντας αυτά τα γεγονότα στον επίλογο του έργου, ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η συντριβή των Ελευθεροφρόνων στις εκλογές του 1928 [όπου εξηγεί πως εξέλεξαν μόλις έναν βουλευτή] αποτέλεσε ένα δυσάρεστο γεγονός για την ευρύτερη συντηρητική παράταξη με αρνητικές προεκτάσεις στην πολιτική ομαλότητα της χώρας και στην ίδια τη σταθερότητα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Η μεταστροφή του Μεταξά σε αδιάλλακτο αντιβενιζελικό λόγω της πολιτικής του διαπόμπευσης στις εκλογές του 1928 από τους ομοϊδεάτες του, αποτέλεσε ισχυρό πλήγμα όχι μόνο για τη ζητούμενη ισορροπία διαλλακτικών-αδιαλλάκτων εντός του αντιβενιζελισμού, αλλά και για την ίδια την Αβασίλευτη Δημοκρατία [...] Αν ο Μεταξάς είχε επιβιώσει κοινοβουλευτικά το 1928, πιθανά η μεταστροφή του προς τον αντικοινοβουλευτισμό να μην γινόταν τόσο απότομα, όχι από πίστη στην Αβασίλευτη και τους θεσμούς της, αλλά γιατί θα σεβόταν τους όρους του κοινοβουλευτικού παιχνιδιού στο οποίο εκείνη την εποχή συμμετείχε ως κοινοβουλευτικός αρχηγός» (σελ. 292). Περαιτέρω, σχολιάζοντας τις επιπτώσεις της ανισορροπίας που προκάλεσαν οι ίδιες εκλογές στο Λαϊκό Κόμμα, ο συγγραφέας εξηγεί: «Ο Τσαλδάρης εξαναγκάστηκε από τις εξελίξεις μετά το 1932 να ηγηθεί ανοικτά όλων των μετριοπαθών αντιβενιζελικών [...] αλλά ήταν πλέον απελπιστικά μόνος και αδύναμος, λόγω της πολιτικής εξόντωσης των Ελευθεροφρόνων, που ίδιος επιδίωξε και έφερε εις πέρας [...]

Η στέγαση όλων των αδιάλλακτων από τον ίδιο τον Τσαλδάρη στο Λαϊκό Κόμμα κατά την περίοδο 1924-1928, υπονόμεισε κάθε πιθανότητα συμβιβασμού με τους βενιζελικούς και οδήγησε στην κορύφωση του δεύτερου διχασμού το 1935» (στην ίδια σελίδα).

Πρόκειται ομολογουμένως για διαπιστώσεις που αλλάζουν σημαντικά τον τρόπο που ερμηνεύαμε μέχρι σήμερα την πτώση της προπολεμικής Ελληνικής Δημοκρατίας!

Βιβλιοπαρουσίαση

Το Μικρασιατικό Ζήτημα με τα Μάτια των Ξένων Συλλογικό Έργο

(Αθήνα: Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών, 2023)

Μιχαήλ Γαβριήλ Δημητριάδης
Ανεξάρτητος Ερευνητής, Ελλάδα

Η Μικρασιατική Καταστροφή θεωρείται η μεγαλύτερη συμφορά του Νεότερου Ελληνισμού. Ο Γάλλος ιστορικός Εντουάρ Ντριώ (Edouard Driault), στο έργο του *Το Ανατολικό ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, την θεωρεί μάλιστα μεγαλύτερη και χειρότερη από την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Με τη Συνθήκη της Λωζάννης και τη θλιβερή πρωτιά στην παγκόσμια ιστορία της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης ξεριζώθηκε από την προαιώνια πατρίδα του. Εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες, Αρμένιοι και Χριστιανοί Ασσύριοι εξοντώθηκαν, και οι υπόλοιποι έφθασαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες, χωρίς τις περιουσίες τους. Η Μεγάλη Ιδέα για την αναγέννηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, κύριος συνεκτικός δεσμός της ελληνικής κοινωνίας και ο κύριος στόχος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επί σχεδόν εκατό χρόνια, εξανεμίστηκε και το βαρύ τίμημα κλήθηκαν να πληρώσουν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Τους πολιτικούς τυχοδιωκτισμούς της τότε ελληνικής κυβέρνησης τους πλήρωσε με τη ζωή και την αξιοπρέπειά του ολόκληρο το ελληνικό έθνος.

Στο έργο που εξετάζουμε εδώ αναλύονται οι εξελίξεις της τελικής φάσης του Μικρασιατικού ζητήματος την περίοδο 1918-1922, οι οποίες είχαν ως πρώτη σοβαρή συνέπεια την καταστροφή της Σμύρνης και της ενδοχώρας της. Η ιδιαιτερότητα του βιβλίου έγκειται στο ότι τα γεγονότα παρουσιάζονται κάτω από το πρίσμα της διεθνούς διπλωματίας και των ξένων παρατηρητών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι διακεκριμένοι ιστορικοί συγγραφείς αυτού του συλλογικού βιβλίου στρέφουν το βλέμμα τους στις αντιλήψεις έγκυρων Βρετανών, Γάλλων, Ιταλών, Σοβιετικών, Αμερικανών, Ελβετών, Αράβων και Τούρκων πολιτικών,

διπλωματών, στρατιωτικών και δημοσιογράφων, τα επιμέρους σχόλια των οποίων αποτελούν τις ψηφίδες ενός μεγάλου αλλά και συνεχώς μεταβαλλόμενου παζλ.

Στην αρχή του έργου παρατίθεται ένας αναλυτικός χρονολογικός πίνακας των γεγονότων της περιόδου 1918-1922, ιδιαίτερα κατατοπιστικός για τους μη ειδικούς αναγνώστες. Ακολουθεί η πρώτη μελέτη, από τον Γιάννη Χαραλαμπίδη, ο οποίος καταγράφει την πρώτη επίσημη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, την εξέλιξή της και την τραγική της κατάληξη το 1922. Για πρώτη φορά ως έννοια με εθνικό περιεχόμενο η Μεγάλη Ιδέα αναφέρεται από τον Ιωάννη Κωλέττη, γνωστό πολιτικό της οθωνικής περιόδου, στις 14 Ιανουαρίου 1844, στην Εθνοσυνέλευση που επεξεργαζόταν το Σύνταγμα του 1844. Ο σχετικός λόγος του, που μπορεί να χαρακτηριστεί αντίλογος προς τους υποστηρικτές του αυτοχθονισμού, υποστηρίζει την άποψη πως είναι χρέος των ελεύθερων Ελλήνων να παραμείνουν ενωμένοι με τους αλύτρωτους αδελφούς τους χωρίς να προβαίνουν σε διάκριση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων.

Η Ειρήνη Σαρίογλου αναλύει τον ρόλο της Μεγάλης Βρετανίας στο Μικρασιατικό ζήτημα, η οποία ενώ αρχικά ενεθάρρυνε τον Ελευθέριο Βενιζέλο στις προσδοκίες του, καθ' οδόν άλλαξε στάση λόγω του ανταγωνισμού της με τη Γαλλία και την Ιταλία, εγκαταλείποντας τελικά την Ελλάδα απομονωμένη και χωρίς συμμάχους στην επερχόμενη καταστροφή το 1922.

Ο Ιωάννης Δασκαρόλης εξετάζει τη μετέωρη και αμφιλεγόμενη στάση της Γαλλίας στη Μικρά Ασία, η οποία από αρχικά επεκτατική και ιμπεριαλιστική, λόγω των οικονομικών συμφερόντων της, μεταστράφηκε αργότερα σε φιλοτουρκική και τελικά ανθελληνική, εγκαταλείποντας την Κιλικία και παραχωρώντας στον Μουσταφά Κεμάλ, σημαντικό πολεμικό υλικό έναντι επωφελών οικονομικών συμφωνιών.

Ο Ελβετός ελληνιστής Ματτέο Καμπανιόλο παρουσιάζει στην πρώτη από τις δύο μελέτες του που περιλαμβάνονται στο βιβλίο, τη στάση του ιταλικού Τύπου της εποχής έναντι της Ελλάδας, η οποία θεωρήθηκε όργανο της βρετανικής πολιτικής που έθετε εμπόδια σε όλα τα σχέδια της Ιταλίας, με αποτέλεσμα να προκληθεί ζήλεια και αντιπάθεια εναντίον της. Η Ιταλία τήρησε εχθρική στάση παρεμποδίζοντας την αξιοποίηση των επιτυχιών της Ελλάδος στη διεθνή σκηνή και αρνούμενη να τηρήσει τη δέσμευσή της να της παραχωρήσει τα Δωδεκάνησα.

Στη δεύτερη μελέτη του ο ίδιος συγγραφέας ερευνά τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης στην Ελβετία, με την οποία η Ελλάδα συνδεόταν με πολυετή φιλία, θεωρώντας (όπως και ο ίδιος ο Βενιζέλος) πως η διατήρηση της στενής σχέσης μεταξύ των δύο χωρών δεν θα μπορούσε παρά να αποδειχθεί ωφέλιμη για την Ελλάδα. Μέχρι και σήμερα οι φιλικοί δεσμοί μεταξύ Ελλήνων και Ελβετών δεν στηρίζονται σε συμφέροντα στρατηγικής ή άλλης φύσης. Ο Νίκος Νικολούδης, ο εμπνευστής και επιστημονικός επιμελητής αυτού του έργου, εξετάζει στο κείμενό του τις παλινδρομήσεις και τις ανακολουθίες της αμερικανικής πολιτικής στο Μικρασιατικό ζήτημα, οι οποίες οφείλονταν κυρίως στις οικονομικές και ιεραποστολικές δραστηριότητες αμερικανικών εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών οργανισμών στην Τουρκία. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι για την Αμερική, η ελληνική παρουσία ήταν ασύμβατη με την αποκατάσταση του νόμου και της τάξης σε μια χώρα όπως η Τουρκία που τελούσε υπό διάλυση.

Από την πλευρά του, ο Νίκος Γιαννόπουλος σχολιάζει τις σχέσεις της νεαρής Σοβιετικής Ρωσίας με το κεμαλικό κίνημα οι οποίες σταδιακά διαμορφώθηκαν όχι από τα φλογερά ιδεολογικά προτάγματα του κομμουνισμού, αλλά από την ψυχρή λογική των γεωστρατηγικών σκοπιμοτήτων. Η Σοβιετική Ρωσία θεωρούσε τότε ότι τα ελληνικά στρατεύματα στη Μικρά Ασία ενεργούσαν ως εντελοδόχος της βρετανικής πολιτικής, με αποτέλεσμα να υποστηρίζει έμπρακτα τους κεμαλικούς έως την οριστική εκδίωξη των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία.

Ο Τούρκος ιστορικός Σαμίμ Αγκκιονούλ ερευνά μια πτυχή του γαλλικού Τύπου, ειδικότερα τη μεταβαλλόμενη στάση του περιοδικού *Correspondance d'Orient* (αραβικού προσανατολισμού) ως προς το Μικρασιατικό ζήτημα, παρουσιάζοντας τα γεγονότα άλλοτε ευνοϊκά και άλλοτε καταδικαστικά για τις ελληνικές θέσεις.

Τέλος, ο γνωστός, επίσης Τούρκος, ερευνητής Τανέρ Ακτσάμ επιχειρεί να διαχωρίσει, μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, την επιθυμία των Μεγάλων Δυνάμεων να διαμελίσουν τη Μικρά Ασία προς όφελος ορισμένων εθνοτήτων (Αρμενίων, Ελλήνων και Κούρδων), σύμφωνα με τη συνθήκη των Σεβρών, από την απόφασή τους για την τιμωρία των εγκλημάτων που διαπράχθηκαν εις βάρος των μειονοτικών εθνών από τους Τούρκους.

Το έργο συνοδεύεται από ενδιαφέρουσα και εν πολλοίς άγνωστη εικονογράφηση και από αναλυτικό ευρετήριο.

Επιστολές-Νέα-Ανακοινώσεις

**18th Annual International Conference on Global Studies:
Business, Economic, Political, Social and Cultural Aspects, 18-
21 December 2024**

The aim of the conference is to give an opportunity to participants to present their work to academics and researchers from different disciplines. Papers are considered from all areas of Business, Social Sciences, Arts and Humanities. There are no specific themes as this is stipulated in ATINER's mission since 1995 (see www.atiner.gr/mission).

In addition, all programs may include few sessions on general issues of education and research. You may participate as an organizer of a special session, presenter of a paper, moderator and/or attendee. ([click here](#)).

However, academic members and friends can take the lead to organize and chair a stream as part of this conference. Please [click here](#) to see special sessions currently organized within this conference.

If you think that you can contribute, please submit an abstract (email only) to: atiner@atiner.gr, to: Dr. Gregory T. Papanikos, President, ATINER.

**12th Annual International Conference on Humanities & Arts in
a Global World, 3-6 January 2025, Athens, Greece**

ATINER is organizing its 12th Annual International Conference on Humanities & Arts in a Global World which will be held in Athens, Greece on 3-6 January 2025 sponsored by the *Athens Journal of Humanities & Arts*. The conference will be organized by all the Units of the Arts, Humanities and Education Division (AHUMED). In the past, the six units of the AHUMED have organized more than 100 annual international conferences on education, history, philosophy, literature, linguistics, languages, education, humanities as well as the visual and performing arts.

This annual international conference offers an opportunity for cross disciplinary presentations on all aspects of humanities, arts and related disciplines including Art, Art History, Classic, Education, Literature, Culture, Languages Linguistics, History, Philosophy, Religious Studies etc. Irrespectively of the theme of ATINER's small academic events, all programs may include few sessions on general issues of education and research.

If you think that you can contribute, please submit an abstract (email only) to: atiner@atiner.gr, to: Dr. David Philip Wick, Director, Arts, Humanities and Education Division, ATINER & Retired Professor of History, Gordon College, USA.

**18th Annual International Conference on Mediterranean
Studies, 14-18 April 2025, Athens, Greece**

The Center for European & Mediterranean Affairs organizes the 18th Annual International Conference on Mediterranean Studies, 14-18 April 2025, Athens, Greece sponsored by the Athens Journal of Mediterranean Studies.

The aim of the conference is to bring together academics and researchers from all areas of Mediterranean Studies, such as history, arts, archaeology, philosophy, culture, sociology, politics, international relations, economics, business, sports, environment and ecology, etc.

Please submit an abstract (email only) to: atiner@atiner.gr, to Dr. Steven Oberhelman, Vice President of International Programs, ATINER, Interim Dean & Professor of Classics, Holder of the George Sumey Jr Endowed Professorship of Liberal Arts, and Texas A&M University, USA, Vice President of International Programs, ATINER and Editor of the Athens Journal of History, Dr. David Philip Wick, Director, Arts, Humanities and Education Division, ATINER & Retired Professor of History, Gordon College, USA & Dr. Yannis Stivachtis, Director, Center for European & Mediterranean Affairs (CEMA) and Professor, Jean Monnet Chair, Director of International Studies Program & Director, Diplomacy Lab Program, Virginia Tech – Virginia Polytechnic Institute & State University, USA.

A current Anthology of Law

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

Athens Institute for Education and Research
2022

Representation in Architectural, Landscape and Urban Design

Editors

Giulia Pellegrini, Clara Goncalves,
Fatih Rifki & Jesus Lara

General Editor

Nicholas N. Patricios

A Contemporary Anthology of Law

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

*Ανδρέας Γ. Παπανδρέου:
Οικονομολόγος και Πρωθυπουργός*

ATINER
2019

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

Ο Ελληνικός Εμφύλιος της Δεκαετίας του 1940

ATINER
2020

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

**Η Δημοκρατία σε
Δέκα Μαθήματα**

Αθήνα
2020

International Law and Social Justice

Edited by

David A. Frenkel
Jorge Emilio Núñez

An Anthology of Law

**Edited by
David A. Frenkel
Anna Chronopoulou**

Athens Institute for Education and Research

**AN ANTHOLOGY OF
PHILOSOPHICAL STUDIES
VOLUME 14**

**Edited by
Patricia Hanna**

**Athens Institute for Education and Research
2020**

An Anthology Of Ethics

Edited by
David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

**AN ANTHOLOGY OF
PHILOSOPHICAL STUDIES
VOLUME 13**

**Edited by
Patricia Hanna**

**Athens Institute for Education and Research
2019**

SPECIAL EDITION

TURKEY & TURKISH STUDIES

SPECIAL EDITION

TURKEY & TURKISH STUDIES

New Challenges of the Law in a Permeable World

Edited by

David A. Frenkel

Athens Institute for Education and Research

New STUDIES IN
HISTORY AND LAW

Edited by

D. A. Frenkel
N. Varga

Athens Institute for Education & Research 2019

**AN ANTHOLOGY OF
PHILOSOPHICAL STUDIES
VOLUME 15**

**Edited by
Patricia Hanna**

**Athens Institute for Education and Research
2021**

Law and History New Studies

**Edited by
David A. Frenkel
Norbert Varga**

**Athens Institute for Education and Research
2021**

